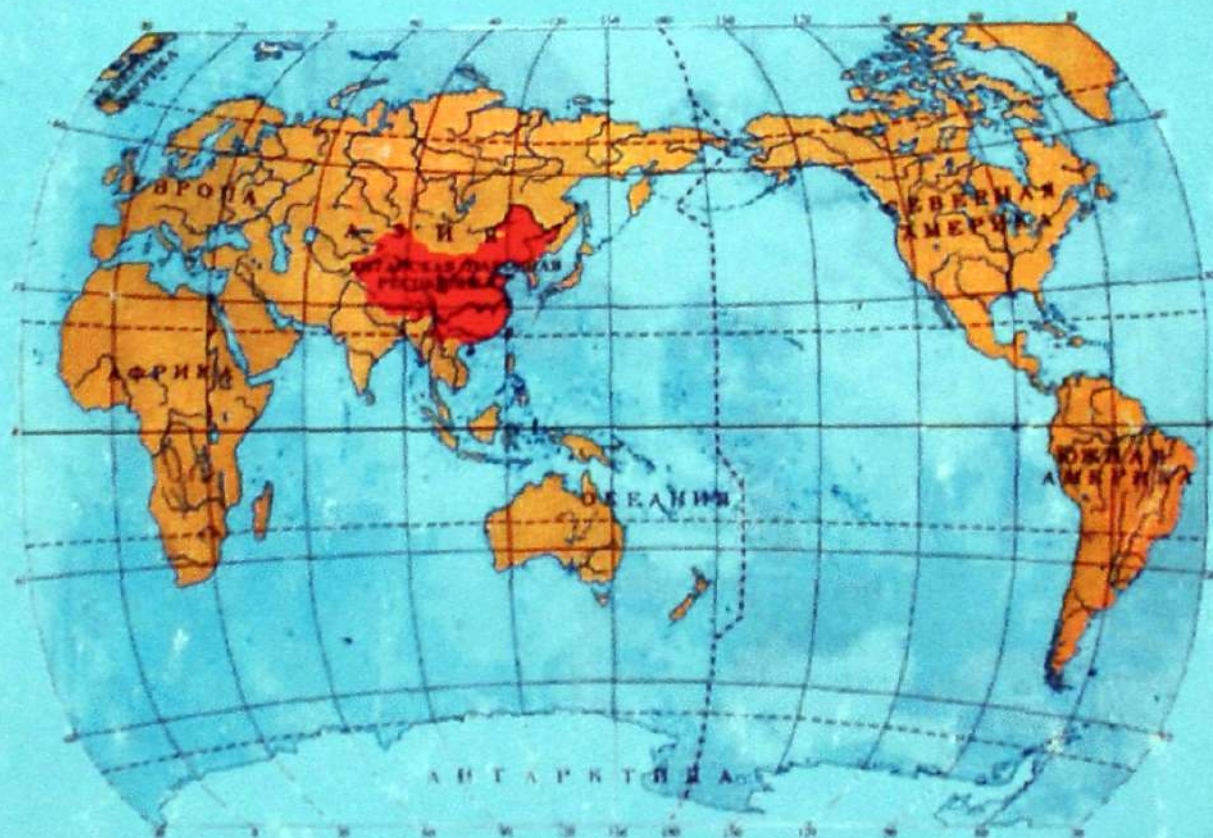

ЗИЈАД СЭМЭДЗАДЭ

ДУНЈА ИГТИСАДИЈАТЫ

ЧИН "ИГТИСАДИ МӨ'ЧУЗЭ" СИ

Азәрбајҗан Республикасы Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү, иғтисад елмләри доктору, профессор Сәмәдзадә Зијад Әлиаббас оғлу көркәмли иғтисадчы алимләрдән биридир. Республикада иғтисад елминин бир сыра апарычы иғтигамәтләричин јаранмасы, формалашмасы вә инкишафы онун ады вә елми фәалијјәти илә бағлыдыр.

З.Ә. Сәмәдзадә 1940-чы илдә анадан олмушдур. 1961-чи илдә Азәрбајҗан Дөвләт Университетинин иғтисад факултәсини битирмишдир.

З. Сәмәдзадә 1965-чи илдә ССРИ Елмләр Академијасы Иғтисадијат Институтунда намизәдлик диссертасијасы мудафиә етмишдир. 1971-чи илдән иғтисад елмләри докторудур.

1980-чи илдә З. Сәмәдзадә Азәрбајҗан Республикасы Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, 1989-чу илдә исә Академијанын һәгиги үзвү сечилир.

1976-1982-чи илләрдә о, Азәрбајҗан Дөвләт План Комитәси Елми-Тәдғигат Иғтисадијат Институтунун директорунун биринчи мүавини, Азәрбајҗан Халғ Тәсәррүфаты Институтунун елми ишләр үзрә проректору олмушдур.

1983-1993-чү илләрдә Азәрбајҗан КП МК-нын иғтисадијат шөбәсинин мүдири, Али Советин план-бүдчә комиссијасынын сәдри, Али Совет сәдринин биринчи мүавини, Дөвләт План Комитәсинин сәдри, Баш назирин биринчи мүавини, ТАСИС програмы үзрә милли координатор вәзифәләриндә чалышмышдыр.

О, бир сыра санбаллы елми арашдырмаларын, макроиғтисадијат, рекионал иғтисадијатын сәмәрәлилији, тәқрар истеһсалын сүр'әти вә пропорсијалары, мәшғуллуғ проблемләринә һәср олунмуш елми әсәрләрин, монографијаларын мүәллифидир. З. Сәмәдзадәнин дәрч едилмиш китабларында вә мәғаләләриндә, республикада јени иғтисади систем јарадылмасына һәср едилмиш мүхтәлиф елми конфранслардакы мә'рузә вә чыхышларында өлкәдә јаранмыш реал иғтисади вәзијјәт дәриндән вә һәртәрәfli тәһлил едилмиш, әсасландырылмыш елми нәтичәләр чыхарылмышдыр.

The full member of the Academy of sciences of the Azerbaijan Republic, the doctor of economic sciences, professor Samedzade Ziyad Aliabbas oğlu - one of outstanding scientists-economists with which scientific activities formations is inextricably related. Creation and development of some leading directions of an economic science in republic. Z.A. Samedzade was born in 1940 in Baku. In 1961 has ended economic faculty of the Azerbaijan state university.

In 1965 has ended postgraduate study of Institute of economy of the Academy of sciences of the USSR where has protected the master's thesis. Since 1971 - the doctor of economic sciences, the professor. From 1976 to 1982 worked as the first deputy of director of scientific research institute of Economy, State planfond of Azerbaijan, professor on a science of the Azerbaijan Institute of the national Economy. In 1980 Z.A. Samedzade is selected the member-correspondent and in 1989 - academician of the Academy of sciences of republic. In 1983-1993 years worked as the manager of economic department SC CP of Azerbaijan, the chairman of the plan-budgetary commission of a Supreme Council, the first vice-president of a Supreme Council, the first assistant of the prime minister, the National coordinator for TACIS program. The author of a number of large researches and development, monographies on problems of macro-economic, efficiency of regional economy, rates and proportions of reproduction, demography and employment, market economy. The participant of large international conferences, simposiums and seminars. A member of the International Union of Economists, the full member of the International Academy of Management. The chief-editor has newspaper "Igtisadijat" (Economy).

APX113

Действительный член Академии наук Азербайджанской Республики, доктор экономических наук, профессор Самедзаде Зияд Алиаббас оглу - один из видных ученых-экономистов, с научной деятельностью которого неразрывно связано формирование, становление и развитие ряда ведущих направлений экономической науки в республике.

З.А.Самедзаде родился в 1940 г. в г.Баку. В 1961 году окончил экономический факультет Азербайджанского государственного университета.

В 1965-ом году окончил аспирантуру Института экономики Академии наук СССР, где и защитил кандидатскую диссертацию. С 1971 года доктор экономических наук, профессор.

С 1976 по 1982 г. работал первым заместителем директора НИИ Экономики Госплана Азербайджана, проректором по науке Азербайджанского Института Народного Хозяйства.

В 1980 г. З.А.Самедзаде избирается членом-корреспондентом, а в 1989 г. - академиком Академии Наук республики.

В 1983-1993 годах работал заведующим экономического отдела ЦК КП Азербайджана, председателем планово-бюджетной комиссии Верховного Совета, первым заместителем председателя Верховного Совета, первым заместителем премьер-министра, Национальным координатором по программе TACIS.

Автор ряда крупных исследований и разработок, монографий по проблемам макроэкономики, эффективности региональной экономики, темпов и пропорций воспроизводства, демографии и занятости, рыночной экономике. Участник крупных международных конференций, симпозиумов и семинаров.

Член Международного Союза Экономистов, действительный член Международной Академии Менеджмента. Главный редактор газеты "Игтисадият"(Экономика).

2001
255

ЗИЯД СƏМƏДЗАДƏ

49(54ин)
с 44

ДУНЈА ИГТИСАДИЈЈАТЫ

ЧИН "ИГТИСАДИ МӨ'ЧҮЗӘ"СИ

69704

69435

АРХИВ

Баку, "Кәңчлик", 2001

М. Ф. Ахундов адына
Азербайжан Республикасы
КНД - БХНАСЫ

+ 49 (2A)

ЗИЯД САМЕДЗАДЕ

МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА

**“ЭКОНОМИЧЕСКОЕ
ЧУДО” КИТАЯ**

Баку, "Гянджлик", 2001

APXNB

КНИЖНИЦА
Азербайджанской Республики
И. М. Ахмедов

22100

49'54m

ZIYAD SAMEDZADE

THE WORLD(global) ECONOMIC

**“ECONOMIC MIRACLE”
OF CHINA**

Baku, "Gjandjlik", 2001

ББК—С(Аз)
С44

Редакторлары
Р.Балајев, Ј.Мәмәдова

СӘМӘДЗАДӘ З.Ә.

С 44 Дүңја игтисадијјаты. Чин «игтисади мө'чүзә»си. Азәрб. дилиндә. Ред. Р.Балајев вә Ј.Мәмәдовадыр. Б.: Көнчлик, 2001.

Китабда мүасир мәрһәләдә дүңја игтисадијјатынын принципал чәһәтләри, глобаллашма шәраитиндә милли игтисадијјатларын инкишафы проблемләри арашдырылыр. Хүсуси олараг, дүңянын ән нәһәнк дәвләтләриндән олан вә дүңја әһалисинин 22%-нин мәсунлашдыгы Чиндә сон 25 ил әрзиндә игтисади жүксәлишин сәбәбләри, игтисади ислаһатларын нәтичәләри тәһлил едилир.

Китаб елми ишчиләр, мүтәхәссисләр вә кениш охучулар үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

С 604000000
М-653(07)-2001

ББК—С(Аз)

© мүәллиф, 2001

Кириш

КИРИШ

Дүңја төчрүбәси көстәрир ки, дәвләтләрасы вә халгларарасы мүнәсибәтләрин даһа да јахын олмасы үчүн чанлы үнсиджәт чох вачибдир. Өзү дә тәкчә сијаси рәһбәрлик сәвијјәсиндә јох, бүтүн сәвијјәләрдә. Тәсәдүфән дејилмәјиб: “Јүз дөфә ешитмәкдәнсә, бир дөфә көрмәк јахшыдыр”. Һәр дөфә харичи өлкәләрә сәфәр едәркән, бу дејимин бөјүк һәгигәт олдуғуну бир даһа һисс едирәм.

Азәрбајчан мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра харичи өлкәләрә сәфәрләрдән алдығым тәәсүратлары мөтбуатда кениш вә объектив ишыгландырмаг үчүн шәраит јаранмышдыр.

1991-чи илдә Азәрбајчан мүстәгил республика е'лан олундугдан сонра мән Али Советин сәдринин биринчи мүавини вә парламент нүмәјәндә һеј'әтинин башчысы кими Иранда рәсми сәфәрдә олмушам. Бу сәфәр заманы совет мөтбуатында Иран игтисадијјаты, онун потенциал имканлары барәдә ешитдикләримлә көрдүкләрим арасында чох бөјүк учурум олдуғуну јәгин етдим. Иран игтисадијјаты, дүңянын нәһәнк дәвләтләри тәрәфиндән игтисади блокадаја алынмасына бахмајараг, чәтинликләри инамла арадан галдырыр, өз игтисади күчүнү артырыр, милли игтисадијјатын инкишафы саһәсиндә уғурлу нәтичәләр газанырды... Бир мүддәтдән сонра мән парламент нүмәјәндә һеј'әтинин башчысы кими (1992-чи ил, апрел), Дәвләт План Игтисад Комитәсинин сәдри, Баш назирин биринчи мүавини вәзифәләриндә чалышаркән (1992-чи ил, ијун) Түркијәдә олдум, дәвләт вә ичтиман хадимләр, иш адамлары илә көрүшдүм, Анкарада кечирилән

Үмүмдүнја игтисади форумунда иштирак етдим. Түркиягә игтисадијјаты барәдә реал фактлар әлдә етдим.

Јенә дә көрдүкләрим мәни һејран етди. Түрк дүнјасынын бөјүк оғлу Тургут Озальн Түркиягәнин игтисади инкишаф стратегијасы илә бахышларынын, идејаларынын реал нәтичәләри илә таныш олдум. Бөјүк тәәсүратла гајытдым. 1993-чү илдә Бејнәлхалг Игтисадчылар Иттифагынын АБШ-ын Сан-Франсиско шәһәриндә кечирилән елми мәчлисиндә иштирак етдим. Конфранс иштиракчылары үчүн нәзәрдә тутулмуш програма ујғун олараг, АБШ-ын көркәмли игтисадчы алимләри, бизнесменләри, банкирләри илә сәһбәтләр етдим. Дүнјанын бу нәһәнк өлкәсиндә азад игтисадијјат гурмағын чох мөһтәшәм нәтичәләринә һејран галдым. Бир мүддәтдән сонра Чинин иш адамлары тәрәфиндән, бир профессионал игтисадчы кими, Харбин шәһәринә көрүшләрә дә'вәт олуңдум.

Зәнкин вә көркин програма ујғун олараг, мүәссисәләрдә, елми идарәләрдә шәһәрин социал-игтисади һәјаты илә таныш олдум. Мәтбуатда раст кәлдијим чохлу информасијалар әлдә етдим. Чин кими нәһәнк бир өлкәнин игтисади инкишаф стратегијасы барәдә мәнә мә'лум олмајан фикирләр, бахышларла, онларын реал нәтичәләринә даир јени тәәсүратларла вәтәнә гајытдым вә бир мүддәтдән сонра "Бакински работчи" гәзетиндә Чин игтисадијјаты барәдә дүшүнчәләримни охучуларла бөлүшдүм (јазы китаба дахил едилмишир). Бүтүн бунлар, еләчә дә сонракы илләрдә Барселона (Испанија), Парис (Франса), Сиднеј (Австралија), Брүссел (Белчика), Вашингтон (АБШ) шәһәрләриндә кечирилән бејнәлхалг симпозиум вә конфрансларда иштиракым, сәфәрләр заманы көрдүкләрим, дүнја игтисадијјатынын инкишафы, онун ганунаујғунлуғлары барәдә фикирләримни даһа да зәнкинләшдирди вә елми тәдгигатларым

үчүн күчлү информасија мәнбәјинә чеврилди. Тәәсүф еди-рәм ки, 30 илдән артыг бир дөвр әрзиндә дүнјанын онларла өлкәсиндә кечирилән елми мәчлисләрдә иштиракымла, етдијим мә'рузә вә чыхышларла, таныш олдугум алимләрлә, дәвләт вә ичтимаи хадимләрлә, еләчә дә садә инсанларла бағлы хатирәләримни индијә гәдәр үмүмиләшдирмәмишәм. Иншаллаһ, буна да вахт тапарыг.

2000-чи илин ијул ајында Чин Халг Республикасына сәфәрим мәнә бу өлкәнин сон илләрдә кечдији јүксәк инкишаф јолу, газандығы наилијјәтләр һагында бә'зи нәтичәләрә кәлмәк, мүәјјән мүлаһизәләр ирәли сүрмәк имканы јаратды. Сәфәр заманы биз әввәлчәдән һазырланмыш програмәсәсында Чин Харичи Ишләр Назирлијиндә, Үмүмчин Халг Нүмајәндәләри Мәчлиси Данми Комитәсинин елм, тәһсил, мәдәнијјәт вә сәһијјә үзрә комиссијасында, Чин Халг дипломатијасы, Мүасир Бејнәлхалг Мәсәләләр үзрә Институтда олдуг. Пекин, Шанхај, Сучжоу шәһәрләринин көрмәли јерләрини сејр етдик, орада олан тарих, мәдәнијјәт абидәләри, музејләрлә таныш олдуг, театр тамашасына бахдыг.

Фәрәһләнирәм ки, Чин торпағына гәдәм гојдугумуз андан сәфәрин сонунадәк һәр јердә бөјүк мараг, сәмини һәр-мәт вә һәдсиз еһтирамла гаршыландыг.

Чинә сәфәр заманы көрдүкләрим, алдығым тәәсүратлар маһијјәтинә вә миғјасына, мәзmunуна көрә о гәдәр күчлүдүр ки, онлары охучуларла чатдырмамаг бағышланмаз сәһв оларды. Ахы, кечид дөврүнү јашајан Азәрбајчан игтисадијјатына ајры-ајры өлкәләрин тәчрүбәси, о чүмләдән бүтүн дүнјаны һејран едән Чин тәчрүбәси чох лазымдыр.

Чин наилијјәтләринин һәрәкәтвәричи гүввәси нә олмушдур? Кечирилән игтисади ислаһатларын ана хәттини нә тәшкил едир? Китабын сонракы бөлмәләриндә бу вачиб мәсәләләр барәдә сәһбәт ачаचाғыг.

КИВ МИЛЛИ МӨНӘФЕЛӘРӘ ВӘ ДҮНҖА СИВИЛИЗАСИЈАСЫНА ХИДМӘТ ЕДИР

Чиндә сәфәрдә оларкән биз өлкәдә информасија хидмәтинин тәшкили илә марагландыг. Мә'лумдур ки, елми-техники тәрәпти, нәглијјат вә рабитәнин тәкмилләшдирилмәси нәтичәсиндә өлкә вә халглар арасында мөсәфәләр даһа јахын олмушдур. Кечмишлә мұгајисәдә инди әчнәбиләр Чинлә танышлыг үчүн даһа бөјүк имканлара маликдирләр. Чинин информасија хидмәтләринин көмәјилә бу өлкәдә баш верән һадисәләр барәдә мә'лумат ала билирләр.

“Дөрдүнчү һакимијјәт” адландырылан күтләви информасија васитәләринин инкишафы јүксәк сәвијјәдә тәшкил олунуб. Бә'зи харичи експертләр, политологлар Чиндә информасија саһәсиндә мөһдуд мејлләрдән данышырлар. Анчаг биз буну һисс етмәдик вә бизә верилән мә'луматлар бир даһа сүбүт етди ки, Чинин информасија васитәләри бу күн өлкә һаггында ән актуал хәбәрләри харичи өлкәләрдә кениш тәблиғ едир.

Чиндә баш верән чари һадисәләрлә мараглананларын ән јахшы көмәкчиләри “Синхуа” агентлији, “Чжунго” агентлији, Чинин Мәркәзи телевизиясы, Чинин бејнәлхалг радиосу, Мәркәзи халг радио стансијасы, күндәлик “Женмин жибао” (“Халг”) гәзети, һәмчинин Интернет шәбәкәсиндә Чин һаггында мүнтәзәм мә'луматлары сечән информасија платформаларыдыр. Чинин ичтимаи һәјатынын мүхтәлиф тәрәфләри илә даһа јахындан таныш олмаг истәјәнләр үчүн харичи дилләрдә дөври нәшрләр төвсијә олунур. Бу, “Бејтсзин чжоубао” (“Пекин ревіјусу” һөфтәлији) ичтимаи-сијаси журналы, универсал характерли “Тсзинжи

Чжунго” (“Чин бу күн”) вә шәкилли “Чжунго хуабао” (“Чин”), һәмчинин китаблар, брошүрләр, аудио вә видео мөһсуллардыр. Чинин күтләви информасија васитәләри харичи дилләрдә чап мөһсуллары, телевизия вә радио верилишләри һазырлајыр вә бу мөсәлә һөкүмәт сәвијјәсиндә даима дигтәт мәркәзиндәдир.

Чинин информасија хидмәтләри харичи өлкәләрин халгларына, Тајванда, Сјанганда вә Аомендә јашајан һәмјерлиләринә, һәмчинин харичдә јашајан чин мұһачирләринә Чиндәки ичтимаи-сијаси вә тичарәт-игтисади вәзијјәт, мөдәнијјәт, тәһсил системи, елм вә техника, тибб вә сәһијјә, идман вә туризм, халгын һәјаты, бејнәлхалг мөсәләләрдә Чин һөкүмәтинин мөвгеји, Чинин башга өлкәләрлә бејнәлхалг мұбадиләси вә әмәкдашлыгы барәдә әтрафлы вә дөгиг мә'луматлар вермәјә чалышырлар. Бүтүн булар харичи ичтимаијјәтә Чин керчәкликләрини дүзкүн дәрк етмәјә, бә'зән исә ајры-ајры харичи өлкә күтләви информасија васитәләринин тәһриф едилмиш вә пис нијјәтли хәбәрләриндән доған анлашылмазлыглары, Чинә гаршы тәрәзли мөвгеји арадан галдырмага көмәк едир. Харичи өлкәләрә хидмәт едән Чин информасија васитәләри бүтүн дүнјада сүлһә наил олмаг, өлкәдә ислаһатларын вә ашкарлыгын дәринләшмәси мөгсәдилә бејнәлхалг әлверишли шәраит формалашдырмаг, мұасир Чинин јени симасыны нұмајиш етдирмәк кими функцијалар јеринә јетирирләр.

Гејд едәк ки, ислаһатлар вә “ачыг гапы” сијасәтинин кеңирлији илләр әрзиндә Чинин әлдә етдији бөјүк угурлар бејнәлхалг бирлијин бу өлкәјә олан бөјүк марагына сәбәб олмушдур.

Чин һөкүмәти проблемин чиддилијини нәзәрә алыб, харичи тәблиғат ишләри үзрә хүсуси идарәетмә структуру јаратмышдыр. ЧХР Дөвләт Шурасынын мөтбуат-дөфтәрхана-

сы адланан гурум харичи тәблиғат сәһәсиндә Чинин мүәҗҗән етдиҗи хәтти җаймағ үзрә өлкәнин харичи аудиторијаҗа хидмәт едән бүтүн күтләви информасија васитәләринә рәһбәрлик едир, үмумдөвләт сәвиҗҗәсиндә харичи тәблиғат кампанијаҗы апарылан заман онларын фәалиҗҗәтләрини әлагәләндирир, Дөвләт Шурасынын, Чин һөкүмәтинин рәсми мөвҗеҗини билдирән “Ағ китаблар” нәшр етдирир.

Харичи дилләрдә әдәбиҗҗатын нәшри вә җаҗымы үзрә дә структур фәалиҗҗәт кәстәрир. Бу органын фәалиҗҗәти барәдә тәсәввүр әлдә етмәк үчүн бир факты кәстәрмәк кифәҗәтдир ки, онун билаваситә табелиҗиндә 7 журнал, 11 нәшриҗҗат, һәмчинин мәтбәә вә беҗнәлхалғ китаб тичарәти илә мәшғул олан Чин ширкәти вардыр. Бу да марағлыдыр ки, һәмин орган АБШ-да, Бөҗүк Британијада, Алманијада, Јапонијада, Мисирдә, Танзанијада вә Сҗанганда өз даими нүмәҗәндәликләрини җаратмышдыр.

Е’тираф едәк ки, чох дәҗәрли тәчрүбәдир. Ахы Азәрбаҗчан һәҗигәтләрини, ермәни милләтчиләринин халғмызын башына кәтирдикләри мүсибәтләри дүнјаҗа чатдырмағ үчүн милли мәнәфәләри горуҗан, мәҗсәдли, идарә олуна информасија хидмәти лазымдыр. Азәрбаҗчанын һағлы тәләбләринин беҗнәлхалғ аләмә чатдырылмасы үчүн күчлү информасија хидмәтинә бөҗүк еһтиҗач вардыр.

Чинин, илк нөвбәдә, тарихи-чоғрафи шәраити, тәбиәти илә бағлы бә’зи мә’луматлары охучулара чатдырағ. Белә бир информасија бу нәһәнк өлкәнин сон 22 илдә идарә едилмәси, өзү дә сарсынтыларсыз, сөзүн әсл мә’насында, әлдә етдиҗи мө’чүзәнин даһа әтрафлы дәрк едилмәси ишинә көмәк едә биләр.

I

БӘШӘР СИВИЛИЗАСИЈАСЫНЫН ГӘДИМ ДИЈАРЫ

Гәдим тарихә вә чох кениш әразиҗә малик олан Чин Асијанын шәрг һиссәсиндә җерләшир. Чинин әразиси 9,6 милҗон кв.км-дир. Әразисинин һәчминә көрә бу өлкә Русија вә Канададан сонра дүнјада 3-чү җери тутур. Әһалисинин саҗына көрә (1 милҗард 250 милҗон нәфәр) дүнјада 1-чи җери тутан Чин Халғ Республикасы Русија, Монғолустан, Әфғаныстан, Һиндистан, Лаос, Непал, Бутан, Бирма вә Вјетнамла һәмсәрһәддир. Әразисинә Тајван вә Һаҗнан да дахил олмағла, 3200-дән чох ада дахилдир. Инзибати чәһәтдән 21 әҗаләтә вә 5 мухтар рајона аҗрылыр.

Чин дүнја сивилизасијаҗынын ән гәдим өлкәләриндән биридир. Һәлә гәдим заманларда бурада ибтидаи инсанын ән җашлы галығлары - дашлашмыш питекантроплар тапылмышдыр. Чиндә һөкмранлығ етмиш илк сүлалә Сҗа сүлаләсидир. Ерамыздан әввәл XXI әсрә тәсадуф едән бу дөврлә Чиндә гулдарлығ гурулушу формалашмаға башламышдыр. Сонралар Сҗа сүлаләси дөврү Шан вә Гәрби Чжоу дөврләри илә әвәзләнмишдир. Бу дөврләрдә гулдарлығ өз жүксәк инкишафыны тапмышдыр. Сонралар Баһар, Паҗыз вә Дөҗүшән чарлығлар дөврләри кәлмишдир ки, бу мәрһәләләр дә гулдарлығ дөврүнүн тәдричән феодализмлә әвәзләнмәси кими характеризә олунур.

Чәдвәл 1.1

Өлкәләр	Әһали		Әмәк еһтијатлары		
	Орта иллик артым (%)		чәми (млн.)		Орта иллик артым (%)
	1980-90	1990-98	1980	1998	1980-90
Австралија	2,4	1,3	7	10	3,5
Австрија	0,7	0,7	3	4	1,1
Аркентина	2,5	1,5	11	14	3,0
Белчика	0,4	0,3	4	4	0,6
Болгарыстан	-0,7	-0,8	5	4	-0,9
Бразилија	3,1	1,6	47	76	4,7
Бөјүк Британија	0,5	0,4	27	30	0,9
Венесуела	4,3	2,5	5	9	5,9
Алманија	0,5	0,5	38	41	0,9
Мисир	4,1	2,3	14	23	4,6
Исраил	4,3	3,5	1	3	5,8
Һиндистан	3,5	2,0	302	431	3,5
Индонезија	3,2	1,9	58	98	5,2
Иран	4,6	1,9	12	19	4,6
Канада	2,2	1,4	12	17	3,0
Чин	2,3	1,2	540	743	3,2
Никерија	5,3	3,3	29	49	5,1
Пакистан	4,6	2,8	29	49	5,2
Русија	0,6	-0,1	76	78	0,2
Сәуд. Әрәбистаны	7,9	3,9	3	5	0
Түркијә	3,6	1,8	19	30	4,9
Исвечрә	1,2	0,8	3	4	2,4
Исвеч	0,6	0,5	4	5	1,2
Јапонија	0,8	0,3	57	68	1,8
Бүгүн дүңја	2,9	1,6	2028	2847	3,4

Чәдвәл 1.2

ЧИН ТАРИХИНИН ХРОНОЛОЖИ ЧӘДВӘЛИ

Сүләләләр	Идарәтмә дөвләри
<i>Сја дөврү</i>	е.ә. XXI-XVI әсрләр
<i>Шан дөврү</i>	е.ә. XVI-XI әсрләр
<i>Гәрби Чжоу дөврү</i>	е.ә. XI әср-770-чи ил
<i>Шәрги Чжоу дөврү</i>	е.ә. 770-221-чи илләр
<i>(Баһар вә Пајыз дөвләри, Дөјүшән чарлыглар дөврү)</i>	
<i>Тсин сүләләси</i>	е.ә. 221-207-чи илләр
<i>Гәрби Хан сүләләси</i>	е.ә. 206-чы ил ерамызын 24-чү ил
<i>Шәрги Хан сүләләси</i>	25-220-чи илләр
<i>Үч шаһлыг дөврү (Веј, Шу, У)</i>	220-265-чи илләр
<i>Гәрби Тсзин сүләләси</i>	265-316-чы илләр
<i>Шәрги Тсзин сүләләси</i>	317-420-чи илләр
<i>Чәнуби вә Шимали сүләләләр дөврү</i>	420-589-чү илләр
<i>Сун сүләләси</i>	581-618-чи илләр
<i>Тан сүләләси</i>	618-907-чи илләр
<i>Беш сүләлә дөврү</i>	907-960-чи илләр
<i>Шимали Сун сүләләси</i>	960-1127-чи илләр
<i>Чәнуби Сун сүләләси</i>	1127-1279-чү илләр
<i>Јуан сүләләси</i>	1271-1368-чи илләр
<i>Мин сүләләси</i>	1368-1644-чү илләр
<i>Тсин сүләләси</i>	1644-1911-чи илләр

Чин игтисади инкишаф мәрһәләсини еркән кечән дөвләтләрдән сајылып. Артыг 5-6 мин ил әввәл Хуанхе чајы һөвзәсиндә јашајан халглар әкинчилик вә һејвандарлыгга мәшғул олмушлар. 3000 ил әввәл Шан дөврүндә тунчдан мүхтәлиф әшјалар дүзәлдилмиш, бир гәдәр сонра - Баһар вә Пајыз дөвләриндә исә полад истеһсал олунмушдур. Бу дөвләрдә Чиндә гидрогургулар, суварма системләри вә ди-кәр саһәләрдә бөјүк наилијјәтләр әлдә едилмишдир.

Ерамыздан әввәл 221-чи илдә Инчжен сепаратизмә сон гојараг Чинин тарихиндә илк дөфә олараг мәркәзләшмиш, чоһмилләтли, ваһид феодал дөвләти - Тсин империясы ја-радыр вә өзүнү “Шихуанди” - илк Император е’лан едир. Бу дөврдә һероглифләр, пул системи, өлчү вә чәки систем-ләри ваһид шәклә салынмыш, бөлкә-әјаләт системи ја-рыдылмышдыр. Бүтүн дүнјада мәшһур Бөјүк Чин сәдди мәһз бу дөврүн мәһсулудур. Бу јерә галхаркән бир даһа бу тари-хи абидәнин мөһтәшәмлијинә, онун горунмасы үчүн апары-лан бөјүк тикинти ишләринә һејран олурдуг.

Сон илләрдә бөјүк Чин сәддинә тамаша етмәјә кәлән-ләрин сајы интенсив сурәтдә артыб. Кениш јоллар, јол бо-ју сәсиал инфраструктур объектләри узун мүддәт кери гал-мыш кими танынан бу рајонун сүр’әтли инкишафына сәбәб олмушдур. Ерамыздан әввәл 206-чы илдә гүдрәтли Хан им-периясынын әсасы гојулур. Бу дөврдә сәнәт, тичарәт вә кәнд тәсәррүфаты өз инкишафынын јүксәк сәвијјәсинә ча-тыр. Һунларын һүчумлары дөф олундугдан сонра гәрблә Аралыг дәнизи саһилләринәдәк апарылан ипәк тичарәти јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатыр.

Чин - ипәјин дә вәтәни сајылып. Һәлә ерамыздан әввәл II әсрдә Чиндә истеһсал едилән ипәк вә ипәк мә’мулаты дөвә карванлары илә Чиндән Гәрбә дашынырды. Бу кар-ванларын јолу “Ипәк јолу” ады илә тарихә дүшмүшдур. Һә-

мин јолла Чинә дә хејли мал кәтирилирди. Авропа, Өн Асија (Орта Асијадан кечмәклә), сонра исә Авропа илә бирләшдирән карван јолуну илк дөфә XIX әсрдә алман тәдигатчысы Фердинанд фон Ричхофен “Бөјүк ипәк јолу” адландырмышдыр.

Археоложи газынтылар нәтичәсиндә ашкар едилмиш әшјалар кәстәрир ки, Чин һәлә гәдим дөвләрдә башга өл-кәләрлә тичарәт әлагәләри сахламышдыр. Мәсәлән, ера-мыздан әввәл X әсрә аид Мисир гәбирләриндә ипәк парча тапылмышдыр. Лакин “Ипәк јолу”нун фәалијјәти барәдә илк јазылы тарихи мә’луматлар Чиндә Хан сүләләсинин һа-кимиятдә олдуғу дөврә (е.ә. 206, ерамызын 220-чи иллә-ри) аиддир.

Вахтилә “Ипәк јолу” Шәрг илә Гәрб арасында игтиса-ди вә мәдәни әлагәләрә, Чин халгы илә Асија, Авропа вә Африка өлкәләринин халглары арасында достлуғун мөһ-кәмләмәсинә чоһ мүсбәт тә’сир кәстәрмишдир. Бу ба-хымдан “Ипәк јолу” бу күн дә мүһүм рол ојнајыр вә ојна-јачагдыр. Авропалылар Чин ипәјинин мәзијјәтләринә чоһ-дан бәләддирләр. Дејиләнә кәрә, һәлә 2000 ил бундан әв-вәл јашамыш Рома императору Јули Сезарын мантијасы Чин ипәјиндән тикилибмиш.

Хан сүләләсинин һөкмранлығы 426 ил чәкмишдир. Сон-ракы тарихи дөвләрдә Чиндә Тсзин, Тан кими мәшһур сү-ләләләр һөкмранлыг етмишләр. Тан сүләләсинин нумајән-дәси Ли Шимин Чин тарихиндә ән бөјүк император сајы-лып. Онун һөкмранлығы дөврүндә Јапония, Кореја, Һин-дистан, Әрәбистан кими өлкәләрлә кениш игтисади, мәдә-ни әлагәләр ја-радылмыш вә инкишаф етмишдир. Ли Ши-мин дөврүндә Чиндә металлуркија, кәмигајырма саһәсиндә јени уғурлар әлдә едилмишдир.

2200 ил бундан әввәл Гәрби Хан сәркәрдәси Чжан

Тезжан гәрб өлкәләринә жүрүшләри заманы Мәркәзи Асия-
ја јол ачды. Бундан хејли әввәл Чиндән ипәк алыб апаран
әчнәби тачирләр бу вахтдан е'тибарән гәрбә ипәкгурду, тү-
түн, барыт вә компасла јанашы, һәм дә мис әритмәк, кағыз
һазырламаг, дәјишкән литерләрдән истифадә етмәклә чап
ишинин техникасыны, еләчә дә чај, шафтагы, кавалы, сит-
рус мејвәләри, жулаф вә башга мәнсуллар дашымаға башла-
дылар.

МӘДӘНИЈӘТ

Биз Чиндә оларкән һәјат тәрзи, инсанларын һуғулары
барәдә дә суаллар верирдик. **Бурада бу күн дә горуңуб сах-
ланылан көзәл адәт-ән'әнәләрлә јанашы, ишкәнчә кими
гијмәтләндирилән вә узун мүддәт давам едән бир адәт дә
бизи һәјәчанландырмышды. Сөһбәт Чин гадынларынын
ајағларынын бинтләnmәси адәтиндән кедир. Дүнјада
Чин һагтында јаранмыш мәнз бу тәсәвүрлә өлкә XX әс-
рә гәдәм гөјмушду. Бу күн исә Чин гадынлары сағлам вә
мөһкәм аддымларла XXI әсрә аддымлајыр.**

Илк дәфә мин ил бундан әввәл, Беш сүләлә дөврүндә
Чин гадынларынын ајағларыны бинтләмәјә башламышлар
вә јалныз 20-чи јүзиллијин әввәлләриндә бу чиркин әмәл
гадаған олуңмушдур. Һазырда бу чүр гадынларын 70-дән
чоҳ јашы вардыр. Мүасир инсанларын нөгтеји-нөзәриндән,
ајағлары бинтләмә тамамилә ағласығмаз бир ишдир вә шүб-
һәсиз, тәсәввүр етмәк дә чәтиндир ки, бу чүр ишкәнчәләр
мин ил әрзиндә давам етмишдир. Чиндә ајағы бинтләнмиш
гадынлара ади бахылырды, бу күн исә буну чоҳ наدير һал-
ларда мүшәһидә етмәк олур. Чиндә дејирләр ки, "јағышдан
сонра күләк булуллары говмушдур".

Бу јашлы гадынларын үзүндәки гырышлара бахаркән,
һисс етмәјә билмирсән ки, онлар бүтүн өмүрләри боју чоҳ
шејдән мәһрум олублар. Бу феодал режиминин доғурдуғу
һадисә иди. Феодал гурулушу гадынлар үзәриндә һөкмран-
лығы дәстәкләјирди. Чәмијјәтин бинтләмә практикасы -
кишиләрин гадынлар үзәриндә диктатурасы демәк иди.

Бу артыг тарихә чеврилмишдир, лакин тарихин тәкәри
илә әзилмиш нәсилләрин һәјаты бизи һарајлајыр вә ағры
илә, сәссиз-сәмирсиз гышгырыр... Бу сәс көрәсән нә демәк
истәјир?

Ајағларынын бинтләnmәсинин гадаған едилмәси Чинин је-
ни тарихинин башланғычы олду. Јени тарих мәдәнијјәти-
нин рәмзи исә - инсан азадлығыдыр. Јени нәсил өзүндән
әввәлки нәсилләри тәнгид едир - бу, тәрәгтијә сүбүтдур.
**Чинлиләр белә һесаб едирләр ки, чин тарихинин ағла-
сығмаз дөврүнү рәдд етмәк јох, өјрәнмәк лазымдыр. Кә-
лин кечмишә әдаләтлә јанашаг, кәләчәјә исә XXI әср
мөвгејиндән бахаг.**

Чиндән харичә кедән сәнәткарлар арасында кәһрәба
үзәриндә ојма усталары, һејкәлтәрәшлар, рәссамлар, нәг-
гашлар, үстү јазылы әшјаларын әксини һазырламағы бача-
ран төкмә усталары, тохучулар, хәтатлар, даш үзәриндә ој-
ма усталары, шүшә һазырлајанлар варды. Јапонија вә Коре-
ја илә Чин арасында мәдәни мүбадилә һәлә Шәрғи Хан
дөвләти дөврүндә мөвчуд олмушдур. Ипәкгурдунун јетиш-
дирилмәси, ипәкчилик вә чини истеһсалы техникасы һәлә
Тезжан Чјенин сәјаһәтләриндән хејли әввәл Чиндән һәмин
өлкәләрә јол тапмышдыр.

Бир нечә әср бундан әввәл, Мин сүләләси дөврүндә ја-
шамыш дәниз сәјјаһы Чјен Хе (1371-1435) дәниз экспеди-
сијаларына чыхмагла Чинин дикәр өлкәләрлә мәдәни әла-
гәләринин инкишафы тарихиндә мүһүм бир мәрһәлә јарат-

мыш олду. О, 28 ил әрзиндә једди дәфә Атлантик Океанына сәфәрә чыхмыш, 50 мин км-дән артыг мәсафә гәт етмиш, Асија вә Африканын 30-дан чох өлкәсиндә олмушду. О дөврдә гәтијјәтинә вә узәкәрәнлијинә көрә мисли олмајан бу чүр јүрүшләр Чин илә узаг өлкәләр арасында мәдәни мүбадиләјә чох бөјүк тәкан верди. Тарихин салнамәләринә дүшмүш вә һамыја јахшы мә'лум олан, јухарыда көс-тәрдијимиз бир нечә факт сүбут едир ки, Чин мәдәнијјәтинин тә'сири дүнјанын даһа узаг рајонларына нүфуз етмишдир.

Бүтүн бунлар фәлсәфи фикрин дә јүксәк сәвијјәјә чатмасына шәраит јаратмышдыр.

* * *

Гәдим Чин мүтәфәккири Конфутсинин ады бүтүн дүнјада мәшһурдур. Оун бә'зи кәламларыны хатырлатмаг јеринә дүшәр: “Әкәр үч нәфәр бир јерә јығышарса, онлардан һеч олмасса бири мәним мүәллимим олачагдыр”, “Јалныз кечмиши хатырламаг шәртилә индики дөврү баша дүшмәк олар”, “Адамын сөзләринә јох, онун әмәлләринә фикир вер”, “Өзүнә рәва көрмәдијини башгаларына да рәва көрмә” вә с. Нју-Йорк күчәләринин бириндә Конфутсијә аби-дә дә учалдылмышдыр.

2500 ил бундан әввәл јашамыш Конфутси бөјүк мүтәфәккир вә педагог олмушдур. Оун јаратдыгы фәлсәфи мәктәб сонрадан онун адыны дашымаға башламышдыр.

Дүнјада бәшәр мәдәнијјәтинә тә'сири мин илдән чох давам етмиш Конфутси кими хадимләр аз олмушдур. Јер күрәсинин мүхтәлиф кушәләриндә јашајан чинлиләр һәлә дә Конфутси фәлсәфәсинин вә Конфутси етикасынын принципләрини рәһбәр тутурлар. Гәрб алимләри дә бу мүтәфәккирин көрүшләрини өјрәнир, ону нәсилдән-нәслә да-

вам етдириләр. Конфутси тә'лиминин тәрәфдарлары онун кәламларындан ибарәт “Лунјуј” адлы мәчмуәни һәлә дә классика кими гижмәтләндириләр. Каллиграфик јазынын вә туш илә чәкилән рәсм әсәрләринин дә илкин вәтәни Чиндир. Бу сәнәт нөвләри бир сыра башга өлкәләрә, хүсусән, Асија өлкәләринә мәнз Чиндән јайылмышдыр.

Мәдәнијјәтдән данышаркән Чин мәтбәхиндән сәһбәт ачмамаг гејри-мүмкүндүр. Бу өлкәнин экзотик, надир јемәкләри һәм дады, һәм өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри, һәм дә рәнкарәнклији илә сечилір.

Гида мәдәнијјәти Чин милли мәтбәхинин мүһүм тәркиб һиссәсидир. Чиндә ән чох јайылмыш милли мәтбәх нөвләри дөрддүр: Шандун, Сычуан, Гуандун вә Хуајјан (Шанхај-Сучжоу рајону) мәтбәхи. Чинин милли хөрәкләри сијаһысында 5 миндән артыг хөрәк ады вар. Адыны чәкдијимиз мәтбәх нөвләринин һәр бири чохсајлы шахәләрә ајрылыр. Демәк олар ки, һәр бир әјаләтдә, милли азлыгларын јыгчам һалда јашадыглары һәр бир рајонда мәнз һәммин әразијә мәхсус милли хөрәкләрә үстүнлүк верилір.

* * *

Гәдим Чин мәдәнијјәтинин једди мин иллик тарихи вардыр. Бу мүддәтдә башга өлкәләрин мәдәнијјәти илә ассимилјасијаја уграмыш Чин мәдәнијјәти өзү дә дүнјанын ди-кәр өлкәләринә сирајәт етмишдир.

Пекиндә оларкән бизә император сарајыны да кәзмәк нәсиб олду. Сарајын өзү, јеринин сечилмәси архитектура бахымындан чох көзәлдир. Императорун аилә-мәншәт шәраити, дөвләтин идарә олунамасы принципләри барәдә чинлиләр бизә һәвәслә данышыр, өз тарихләриндән бөјүк гүрүр дүјдугларыны кизләтмирдиләр.

Бир мәсәләни дә гејд етмәк јеринә дүшәр. Дүнјада

“дөрд бөжүк кәшф” Чин өлкәсинә аид едилир: кағыз, китаб чапы, компас вә барыт. Сун вә Луан сүлаләләри дөврүндә даһа да тәкмилләшән бу кәшфләр сонралар дүнјанын мүх-тәлиф јерләриндә тәтбиг едилмиш вә дүнја сивилизасијасына өз мүсбәт тә’сирини кәстәрмишдир.

ЧИН ЧОХМИЛЛӘТЛИ ӨЛКӘДИР

Бурада 56 милләтин нүмәјәндәси јашајыр. Әһалинин әсас һиссәсини, тәхминән 92%-ни ханлар тәшкил едир. Бундан башга, Чиндә ујғурлар, газаклар, гырғызлар, саларлар, монголлар, манчурлар вә дикәр халкларын нүмәјәндәләри јашајырлар.

Өлкәдә әһали гејри-бәрабәр јерләшмишдир. Әкәр Шәрғи Чиндә 1 кв.км-ә 400 адам дүшүрсә, мәркәздә бу рәгәм 200, гәрбдә исә 20 нәфәрдән аздыр.

Чинин демографик инкишафы мүәјјән спесифик хүсу-сијјәтлә характеризә едилир. Әһалинин сых мәскунлашдығы јерләрдә мәшғуллуғ, социал мәсәләләрин һәлли даһа актуал оларағ галыр.

Чәдвәл 1.3

Дүнја вә Чин әһалисинин динамикасы (орта иллик, милјон нәфәрлә)

	1950	1960	1970	1980	1985	2000 ¹
Дүнја үзрә	2516,4	3018,5	3694,3	4433,7	4898,1	6121,8
Чин	554,7	657,4	830,6	1002,8	1059,5	1255,0

¹ 2000-чи ил үзрә рәгәмләр 60-чы илләрдә БМТ-нин һазырладағы прогноздур. Бу прогнозлар, әсасән, бүгүнкү реаллыға ујғун кәлир.

Ашағыдакы чәдвәлдә Чиндә милли азлыгларын јығчам јашајыш рајонлары кәстәрлимишдир:

Чәдвәл 1.4

ЧИНДӘ МИЛЛИ АЗЛЫГЛАРЫН САЈЫ ВӘ ЈАШАЈЫШ РАЈОНЛАРЫ

[1990-чы ил ијулуи 1-дә апарылмыш үмумчин сијаһыјаалмасынын мә’луматлары үзрә]

Миллијјәт	Сајы (он мин нәфәр)	Јығчам јашајыш рајонлары
Монголлар	4802,4	Монголустанын дахили, Синтсзјан, Лјаонин, Тсзилин, Хејлунтсзјан, Гансу, Хебеј, Хенан, Тсинхај
Хуеј	8612,0	Нинсја, Гансу, Хенан, Хебеј, Тсинхај, Анхој, Лјаонин, Хејлунтсзјан, Тсзилин, Шенси, Пекин, Тјантсзин
Тибетлиләр	4593,1	Тибет, Тсзинхај, Сычуан, Гансу, Јуннан
Ујғурлар	7207,0	Синтсзјан
Мјао	7383,6	Гујчжоу, Хунан, Јуннан, Гуанси, Сычуан, Хајнан, Хубеј
И	6578,5	Сычуан, Јуннан, Гујчжоу, Гуанси
Чжуанлар	15 555,8	Гуанси, Јуннан, Гуандун, Гујчжоу
Бујлар	2548,3	Гујчжоу
Корејалылар	1923,4	Тсзилин, Лјаолин, Хејлунтсзјан
Манчжури-јалылар	9846,8	Лјаонин, Тсзилин, Хејлунтсзјан, Хебеј, Пекин, Монголустанын дахили
Дунлар	2508,6	Гујчжоу, Хунан, Гуанси
Јао	2137,0	Гуанси, Хунан, Јуннан, Гуандун, Гујчжоу
Бәј	1598,1	Јуннан, Гујчжоу
Тутсзја	5725,0	Хунан, Хубеј
Хани	1254,8	Јуннан

Газаклар	1110,8	Синтсэжан, Гансу, Тсзинхаж
Даж	1025,4	Јуннан
Ли	1112,5	Хажнан
Лису	574,6	Јуннан, Сычуан
Ва	352,0	Јуннан
Ше	634,7	Футсэжан, Чжетсэжан, Тсэјунси, Гуандун
Гаошан	2,9	Тажван, Футсэжан
Лаху	411,5	Јуннан
Шуј	347,1	Гујчжоу, Гуанси
Дунсжанлар	373,7	Гансу, Синтсэжан
Наси	277,8	Јуннан, Сычуан
Тсзинпо	119,3	Јуннан
Гырғызлар	143,5	Синтсэжан, Хејлунтсэжан
Ту	192,6	Тсзинхаж, Гансу
Даурлар	121,5	Монголустанын дахили, Хејлунтсэжан, Синтсэжан
Мулао	160,6	Гуанси
Тсжан	198,3	Сычуан
Буланлар	82,4	Јуннан
Саларлар	87,5	Тсзинхаж, Гансу
Маонан	72,4	Гуанси
Келлао	438,2	Гујчжоу, Гуанси
Сибо	172,9	Синтсэжан, Лјаонин, Тсзилин
Ачанлар	27,7	Јуннан
Пумилэр	29,7	Јуннан
Тачиклэр	33,2	Синтсэжан
Ну	27,2	Јуннан
Өзбөклэр	14,8	Синтсэжан
Руслар	13,5	Синтсэжан
Евенклэр	26,4	Монголустанын дахили, Хејлунтсэжан
Деан	15,5	Јуннан
Баонан	11,7	Гансу
Ујгурлар	12,3	Гансу
Тсзин	18,7	Гуанси
Татарлар	5,1	Синтсэжан
Дулулар	5,8	Јуннан
Орочонлар	7,0	Монголустанын дахили, Хејлунтсэжан

Хечже	4,3	Хејлунтсэжан
Менба	7,5	Тибет
Лоба	2,3	Тибет
Тсзино	18,0	Јуннан

Чиндә мухтәлиф динләр мөвчудур. Бурада әсасән буддачылар, мүсәлманлар, католикләр, протестантлар, даочулар, шаманчылар вә православлар јашајырлар. Ујгурлар, газаклар, гырғызлар, татарлар, өзбөкләр, тачикләр, саларлар ислам дининә, тибетлиләр, монголлар, лобажлар, тујлар тибет буддизминә (ламаизм), дајлар, буланлар, деанлар исә буддизмә ситајиш едирләр. Буддизм Чиндә ерамыздан әввәл I әсрдә јайылмыш, ерамызын IV әсриндә исә әсас динә чеврилмишдир. Бурада буддизми тәблиғ едән мөһтәшәм абидәләр бизи һејран едирди. Тибет вә Дахили Монголустанда буддизмин бир нөвү кими ламаизм даһа кеңиш јайылмышдыр. Ислам дини исә Чиндә VII әсрдә јайылмаға башламышдыр. Әрәбләр вә фарслар бу дөврдә Чинлә интенсив тичарәт әлагәләри јаратмыш, бу исә ислам ән'әнәләринин кеңишләнмәсинә сәбәб олмушдур.

Һазырда Чиндә 30 мин мәсчид вә 40 минә јахын ислам дин хадими фәалијјәт көстәрир. Чиндә демократик проселәрин инкишафы дин азадлығы сәһәсиндә дә ирәлиләјишләрин әлдә едилмәси илә мүшајиәт олунур.

ИНЗИБАТИ БӨЛКҮ ВӘ ИДАРӘЕТМӘ

Регионал сijasәтдә инзибати бөлкү системиндән кеңиш истифадә олунур. Өлкәдә үчпилләли инзибати бөлкү системи фәалијјәт көстәрир: әјаләт, ујезд, волост (гәза).

Игтисади ислаһатлар процесиндә әрази планлашмасынын объекти кими чыхыш едән әјаләтләр, мухтар рајонлар вә мәркәзә табе олан шәһәрләр, онларын тәркибинә дахил олан ашағы пилләләр хәјли сәрбәстлик әлдә етмишләр ки, бунун да игтисади инкишафа мүсбәт тә'сири олмушдур. Бу барәдә китабын ајры-ајры бөлмәләриндә конкрет фактлар көстәрилмишдир.

Әлбәттә, сәфәр заманы биз бу нәһәнк өлкәнин идарә олунма системи илә марагландыг. Чин бөјүк тәчрүбәјә маликдир. Императорларын дәвләти идарә етмәк мәдәнијјәти, тәчрүбәси диггәти чәлб едир. Чинлиләр бу барәдә үрәк долусу даньшырлар.

Инзибати чәһәтдән ЧХР 23 әјаләтә, 5 мухтар рајона вә мәркәз табелијиндә олан Пекин, Шанхај, Тјантсзин вә Чунсин шәһәрләринә бөлүнүр.

Чиндә али дәвләт һакимијјәти органы Үмумчин Халг Нүмајәндәләри Мәчлисидир (ҮХНМ). О, ганунверичилик һакимијјәтини һәјата кечирир, дәвләт әһәмијјәтли гәрарлар гәбул едир. Сәләһијјәт мүддәти 5 илдир. Үмумчин Халг Нүмајәндәләри Мәчлиси ЧХР сәдрини вә онун мүавинини сечир, сессиялар арасындакы дөврдә онун Даими Комитәси фәалијјәт көстәрир. Ичра һакимијјәти Дәвләт Шурасына мәхсусдур. Дәвләт Шурасы ҮХНМ гаршысында мәс'улдур вә она һесабат верир. Дәвләт Шурасынын тәркибинә онун башчысы вә мүавинләри, Дәвләт Шурасынын үзвләри, назирлик вә комитәләрин башчылары, Баш мүфәттиш вә мәс'ул катиб дахил едилир. Дәвләт Шурасы башчысынын намизәдлији ЧХР-ин сәдри тәрәфиндән ирәли сүрүлүр, ҮХНМ бу намизәди тәсдиг едир. Дәвләт Шурасы үзвләринин намизәдлији исә Дәвләт Шурасынын башчысы тәрәфиндән ирәли сүрүлүр, ҮХНМ вә јахуд онун Даими Комитәси тәрәфиндән тәсдиг едилир.

ТӘБИИ ШӘРАИТИ

Чинин әразиси, әсасән, мулајим субтропик, гисмән тропик гуршагда јерләшмәклә бу чүр һава ахынларынын тә'сининә мә'руз галыр. Ән ири көрфәзләри Гәрби Корейә, Лјаодун, Бохајван вә Бакбодур. Әразинин 80 %-ә гәдәрини дағлар, јайлалар вә платолар тутур.

Әразинин гәдим релјефә малик олмасы бурада һәр чүрә филиз вә гејри-филиз тәбии сәрвәтләринин инкишафына бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Хүсусилә әразинин шәрг һиссәсиндә даш көмүр, дәмир филизи вә дијәр әлван филиз јатағларынын олмасы сәнајенин чохсаһәли инкишафына шәраит јаратмышдыр.

Релјефиндә үч зона ајрылыр: Тибет јайласы, Мәркәзи Асиянын дүзәнликләр вә јайлалар гуршағы, Шәрги Чин овалыг-дүзәнликләр саһәси. Тибет јайласы Чинин ән јүксәк дағлыг һиссәси сајылыр. Дәниз сәвијјәсиндән 4000-5000 метр јүксәкликдә јерләшән бу јерләри бә'зән "дүнјанын дамы" адландырырлар. 8848 метр јүксәкликдә олан Һималај дағларынын Чомолунгма зирвәси исә дүнјанын ән уча зирвәсидир. Тибет јайласы гәдим заманларда һејвандарлыгын инкишафында мүһүм әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Чинин тәбиәти зәнкин олдуғу кими, битки вә һејванат әләми дә зәнкиндир. Тәбии ландшафт ән алчаг саһәләрдән башламыш јүксәк дағ зирвәләринә гәдәр чох ајдын шәкилдә һисс олунур. Бурада 1000-дән чох гуш нөвү, 400 нөвдән артыг мүхтәлиф һејванлар гејдә алынмышдыр. Чин халгы бу көзәл тәбиәт әләминин горунмасы үчүн бөјүк ишләр көрүр.

Тәбии сәрвәтләрин мөгсәдјәнлү истифадәси бу гәдим

дијарда Шанхај, Пекин, Лојан, Харбин, Нансин вә с. бөјүк сәнајә шәһәрләринин мејдана кәлмәсинә шәраит јаратмышдыр. Ајдындыр ки, бир јазыда Чин кими нәһәнк өлкәнин иглими, чоғрафи хүсусијјәтләри һағгында данышмағ, ону бүтүнлүклә әһатә етмәк гејри-мүмкүндүр. Амма Чин дағлары һағгында данышмамағ олмаз. Хуаншан дағлары Анхој әјаләтинин чәнуб һиссәсиндә јерләшир вә горут паркы илә бирликдә 154 кв. км саһәни тутур. Дејиләнләрә көрә, тәгрибән 400-200 милјон ил бундан әввәл бу јерләр дәниз олмуш, сонрадан тектоник просесләр нәтичәсиндә бурада дағлар јүксәлмишдир. Беләликлә, 100 милјон ил әввәл Хуаншан дағлары јаранмышдыр.

Бу дағлар сәмаја учалан мүхтәлиф формалы 72 зирвәдән ибарәтдир. Бу зирвәләрә галхаркән инсан өзүнү јердән чох узағларда, сәманын әнкинликләриндә һисс едир. Күләк вә күнәш, кенишлик вә көзәллик! Адама елә кәлир ки, бир бахышла бүтүн планети көрмәк олар. Хуаншан дағлары өзүнүн шам ағачлары, гајалары, булудлары вә минерал су мәнбәләри илә мәшһурдур. Бураны бир дәфә зијарәт етмиш һәр кәс бу дағларын зирвәсиндә дан јеринин сөкүлмәсини вә күнәшин гүруб етмәсини узун мүддәт утуда билмир.

Хуаншан дағлары 1990-чы илдә БМТ-нин комиссијасы тәрәфиндән “Дүнјанын мөдәни вә тәбии ирси” сијаһысына дахил олунмушдур.

Чин халгы дүнјада аналогу олмајан Тајшан дағлары илә дә фәхр едә биләр. Ахы, Тајшан дағларынын әтәјиндә Конфутсинин вәтәни - Тсујфу јерләшир. Бу дағларын ән һүндүр зирвәси 1545 метрдир. Тајшан дағларыны Хеншан вә Суншанла бирликдә “Чинин беш бөјүк дағы” адландырырлар.

Гәдим заманлардан чинлиләр белә һесаб едир ки, “Тај-

шан дағлары сакитдирсә, бүтүн Чиндә сабитликдир”. Тсин сүләләсиндән башлајарағ Тезин сүләләсинә гәдәр императорлар Тајшан дағларына дуа етмәк үчүн чан атмышлар. Бурада онлар өзләриндән сонра бир чох мә’бәдләр вә јазылы даш плитәләр јадикар гојмушлар.

Даһи Конфутси дејирмиш ки, Тајшан дағларына галхаркән о бири дағларын кичиклијини һисс едирсән. Бир чох шаирләр бу дағлар һағгында әсәрләр јазмышдыр. Һазырда Тајшан дағларында 20-дән чох ме’марлығ ансамбллари вә 2200 јазылы даш абидә вардыр. Мәшһур Чин јазычысы Го Можо бу дағлара сәјаһәт етдикдән сонра јазырды ки, бу дағлар Чинин мөдәнијјәт тарихинин әсл ракурсудур. 1987-чи илдә Тајшан дағлары ЈУНЕСКО тәрәфиндән “Дүнјанын мөдәни вә тәбии ирси сијаһысы”на дахил едилмишдир.

Дәјмјао мә’бәди Тајшанын әтәјиндә јерләшир. Дағлара апаран јол бурадан башлајыр. Мә’бәддә Тајшан дағларынын руһунун һејкәли сахланыр. Әввәлләр императорлар дағлара галхаркән, мәһз бу мә’бәддә һәмин руһун һејкәлине гурбанлар верирләрмиш. Мә’бәд е.ә. 221-220-чи илләрдә тикилмиш, ерамызын 618-1279-чу илләриндә бәрпа олунмушдур. Мә’бәдин әсас сарајы Тјанкуандјан Сун сүләләси дөврүндә (960-1127-чи илләр) тикилмишдир. Бу тикилини Тајхедјан вә Дачендјанла бирликдә “гәдим Чинин үч ән ири ме’марлығ ансамблы” адландырырлар. Сарајда “Тајшан дағларынын руһу” шәкли индијәдәк горунуб сахланмышдыр. Сун сүләләси дөврүндә чәкилмиш вә бу күнә ки ми галан шәкил сөзсүз ки, гәдим Чинин ән гијмәтли инчәсәнәт әсәри сајылыр. Мә’бәддә чохла гәдим ағач вә плитәләр вардыр. Мәсәлән, Тсин сүләләси дөврүнүн плитәүстү јазылары о дөврдә Ли Си тәрәфиндән јазылмыш вә бүтүн Чиндә мәшһурдур.

Сүкут, кенишлик, көзәллик, мүбһәмлик вә гејри-адиллик

Тажшанын эсрарэнкиз бешлијидир.

80-чи иллэрдэн бу дағлара үч канат јолу чәкилмиш, вертолјотлар туристләрин сәрәнчамындадыр. Бурада 9 дөфө дағ фәтһетмә үзрә бејнәлхалг бајрам кечирилмишдир. Һазырда бурада туризм мәркәзи, бејнәлхалг отелләр тикилмишдир. Тајшан дағлары бүтүн дүнјада Чинин мәдәни вә тәбии ирси кими мәшһурдур.

Чин халгы Уишан дағларыны да өзүнүн бөјүк милли сәрвәтләриндән сајыр.

Әфсанәјә көрә, гәдим заманларда Чин халгынын улу әчдады Пен Тсзу өз һәмвәтәнләрини көзәл мәнзәрәси олан бир јерә кәтирир вә онлар орада јашамаға башлајырлар. О заман тез-тез баш верән дашгын, сел сулары онларын јашајыш јерләрини јүјуб апардығындан Пен Тсзунун ики оғлу - У вә И бу сулар үчүн “јол ачараг” јени чај мәчралары јарадырлар. Дејирләр ки, Тсзүтсјуси чајы вә онун голлары мәһз гардашларын зәһмәти сајәсиндә јаранмышдыр. Онларын хатирәсинә бу дағлар “Уишан дағлары” адландырылмыш, чајын үзәриндә “Уигун” сарајы тикилмишдир.

Бу күн Тсзүтсјуси чајы илә бамбук саллар үзәриндә үзәркән, гајалардан асылмыш табутлары көрмәк мүмкүндүр. Археологларын фикринчә, бу, әчдадларын өлүлери дөфнәтмә мәрәсиминин өзүнәмәхсус адәтинин тарихи дәлилләридир.

Уишан дағлары чох көзәл мәнзәрәләри илә мәшһурдур. Марағлыдыр ки, тарихдә бу јерләр гәдим императорларын зијарәт етдији вә гурбанлар вердији мүгәддәс јер олмушдур. Һәлә с.ә. 140-87-чи илләрдә Хан сүләләсинин императору бура өз елчиләрини көндәриб “чәнаб Уијә” гурбанлар вермишдир. Ерамызын 907-960-чы илләриндә, Бешләр сүләләси дөврүндә Уишан дағлары даосизмин мүгәддәс јери һесаб едилмишдир. Уишан дағлары бу күн һәм Чиндә, һәм дә бү-

түн дүнјада надир тәбии ландшафты олан горугдур.

Чинин иглими өз мүхтәлифлији илә сечилир. Өлкәнин шимал һиссәсиндә муссон иглими һакимдир. Гышда шималдан, јайда исә чәнубдан әсән күләкләр үстүнлүк тәшкил едир. Јағыш мөвсүмү исә илин ән исти вахтларына тәсадүф едир, бу да кәнд тәсәррүфатынын инкишафына мүсбәт тә’сир кәстәрир. Гыш ајларында шимал вә чәнуб арасында кәскин температур фәрги һисс едилир.

Е’тираф едәк ки, һәр ики сәфәр заманы һавалар чох исти кечирди. Илк күнләр буну даһа чох һисс едирдик. Лакин көрдүјүмүз сәмимијјәт, зәнкин програм вә бу мө’чүзәли дијар һаггында даһа чох билијә малик олмаг истәји бизи јорулмаға гөјмурду.

Чиндә 5 миндән чох чај вә кәмичилик каналлары мөвчуддур. Чајлар чохсулудур, јайда дашгынлар олур. Чајларын ахымыны тәнзимләмәк үчүн тикилән бәндләр, ири гидро-техники гурғулар вә су анбарлары өзләринин мүасирлији, мигјасы илә бизи һејран етди. Чинин ән бөјүк чајы олан Јантсзынын узунлуғу 6300 километрди. Чәнуби Американын Амазонка вә Африкадакы Нил чајындан сонра дүнјанын 3-чү чајы һесаб едилир. Буранын әтраф рајонлары исти вә рүтүбәтли иглими илә сечилир. Тез-тез јаған јағышлар кәнд тәсәррүфатынын инкишафы үчүн идеал шәраит јарадыр. Ејни заманда, чајларын сујундан бу гәдим өлкәдә сәмәрәли истифадә олунур.

Бөјүклүјүнә көрә Хуанхе Чинин 2-чи чајы һесаб едиллир. Бу чајын узунлуғу 5464 километрди. Чинлиләр Хуанхе чајы саһилләрини милләтин бешији һесаб едирләр. Шимали Чиндә исә Хејлунтсзјан чајы өз бөјүклүјү илә сечилир. Чин халгы бу чајлар үзәриндә нәһәнк СЕС-ләр тикмиш вә өлкәнин енержијә олан тәлабатыны өдәмәк игтидарына малик олмушдур. Ики саһили бирләширән јералты

тунелләр барәдә һејрәтлә данышмамаг гејри-мүмкүндүр. Бундан башга, Чиндә дүнјанын ән бөјүк сүн'и каналы - Бөјүк Канал јерләшир. Шималдан - чәнуба гәдәр салынмыш бу каналын уңлуғу 1801 километрдир. Бу канал васитәсилә чохла торпаг саһәләри сувармаја чәлб олунмушдур.

Чинин игтисади инкишафыны мөјјән едән вачиб факторлардан бири онун дәниз ресурсларынын мәнимсәнилмәси вә горунмасы илә әлагәдардыр. Јер күрәси сәтһинин 71 фаизини тәшкил едән дәниз вә океанлар бүтүнлүкдә бәшәријјәтин үмуми сәрвәтләри сајылыр.

Биз бурада чографи фактор, тәбии ресуслардан истифадәнин социал-игтисади инкишафа тә'сири илә бағлы хүсуси тәдигатлар, арашдырмалар апармасаг да, бу амилләрдән сәмәрәли истифадә олунмасы барәдә кифајәт гәдәр информасија топламаға наил олдуг. Марағлы бурасыдыр ки, Чин кими нәһәнк өлкәдә тәбии ресурсларын тәсәррүфат дөвријјәсинә чәлб олунмасы чидди игтисади һесабламалара әсасланыр, просесин сәмәрәлилик кәстәричиләри, онларын еколожи таразлыға тә'сири һесабланыр. Ону да гејд едәк ки, тәбии ресурслардан истифадәнин игтисадијјаты, еколокијанын игтисадијјаты илә бағлы тәдигатлар Елмләр Академијасы, диқәр елми мәркәзләрин елми-иш планларында даһа чох јер тутмағдадыр, бу кими мејлләр, шүбһәсиз ки, мүсбәт бәшәри мејлләр кими гијмәтләндирилмәлидир.

ДУҢЈА МЕРИДИАНЛАРЫНДА

Чин БМТ-нин әсасыны гојанлардан биридир. Кечмишдә БМТ-дә ЧХР-ин гануни јерини узун мүддәт Тајван һөкүмәти тутмушду. Јалныз 1971-чи ил октябрын 25-дән Баш

Ассамблејанын 26-чы сессиясында ЧХР-ин БМТ-дә бүтүн гануни һуғулары бәрпа олунду. О дөврдән Чин нәинки БМТ илә сых әлагә сахлајыр, һәм дә бу тәшкилатын ишиндә онун Низамнамәсинә ујғун фәал иштирак едир.

Чин БМТ Низамнамәсинин мәгсәд вә принципләрини һәр чүр дәстәкләјир. БМТ Тәһлүкәсизлик Шурасынын даими үзвү олан Чин Баш Ассамблејаларда вә Тәһлүкәсизлик Шурасынын јығынчағларында һәмишә динч-јанашы јашамағын беш принципини әсас тутур, азад вә мүстәгил харици сијасәт уғрунда чыхыш едир, әдаләти горујур, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин һуғуларыны тә'кидлә мудафиә едир. Чин мүхтәлиф бејнәлхалг мұнағишәләрин әдаләтли һәлиндә бөјүк рол ојнајыр. О, мұнасибәтләрин динч јолла һәлл олунмасы уғрунда, һәрби мудахиләләрә, игтисади санксияalara вә диқәр мәчбури тәдбирләрә гаршы гәтијјәтлә чыхыш едир.

БМТ-нин бејнәлхалг мәсәләләрдә мұһүм ролуну гијмәтләндирән Чин, онун сијаси, игтисади вә мәдәни саһәләрдә тәшкил етдији мүхтәлиф бејнәлхалг аксијаларда һәмишә фәал иштирак етмишдир. Планет үзәриндә сүлһ атмосферинин јаранмасы мәгсәдилә Чин нүвә, кимјәви, биоложи вә космик силаһын һәр јердә гадаған вә там мөһв едилмәси уғрунда чыхыш едир. Инсан һуғуларынын горунмасы саһәсиндә Чин гаршылығлы һөрмәт вә бәрабәрлик әсасында мұбадилә вә әмәкдашлығ уғрунда чыхыш едир. Чин БМТ-нин әтраф мұһитин мұһафизәси, ушағларын вә гадынларын һуғуларынын горунмасы, әһали арасында биликләрин тәблиғи саһәсиндә һәјата кечирдији тәдбирләри нәинки дәстәкләјир, һәм дә онларын реаллашмасында фәал иштирак едир.

XXI әсрин астанасында Чин тәкчә игтисади јүксәлиши илә дејил, башга саһәләрдә газандығы уғурларла да бүтүн

дүнжаны һејрәтләндирмишдир.

Әсас сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истәһсалына кәрә Чин дүнја өлкәләри ичәрисиндә биринчиләр сырасындадыр. Һәјатын мүхтәлиф сәһәләриндә апарылан кениш ислаһатлар, игтисадијјатын сүр'әтли инкишафы, елми-техники тәрәгги Чин Халг Республикасыны дүнжанын ән гүдрәтли өлкәләриндән бири етмишдир.

Чохлу рәгәмләрә истинад хејли дарыхдырычы мәшғулијјәт олса да онлар өлкәдә јаранмыш игтисади вәзијјәт бәрәдә даһа әјани тәсәввүр әлдә етмәјә имкан верир.

Сон 20 илдә ән әввәл игтисади сәһәдә чох дәрин дәјишикликләр дөврү олмушдур. Белә ки, 1978-2000-чи илләрдә үмуми дахили мөһсул истәһсалынын һәчми 362,4 милјард јуандан 1 трилјон јуаны өтмүш, бу дөврдә орта иллик игтисади артым кәстәричиси дүнјада ән јүксәк кәстәричиләрдән бири олмушдур. Чин шәһәрләриндә әһалинин һәр нәфәринә дүшән орта кәлир 343,4 јуандан 5425 јуана, кәнд јерләриндә исә 133,6 јуандан 2400 јуана чатмышдыр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, Чинин социализм гуручулуғу сәһәсиндәки уғурлары сон 20 илдә бурада һәјата кечирилән ислаһатларын, ашкарлығын һесабына, өлкәнин спесифик хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла мүмкүн олмушдур. Чин халгы мөһз бу јолла ирәлиләјәрәк бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр.

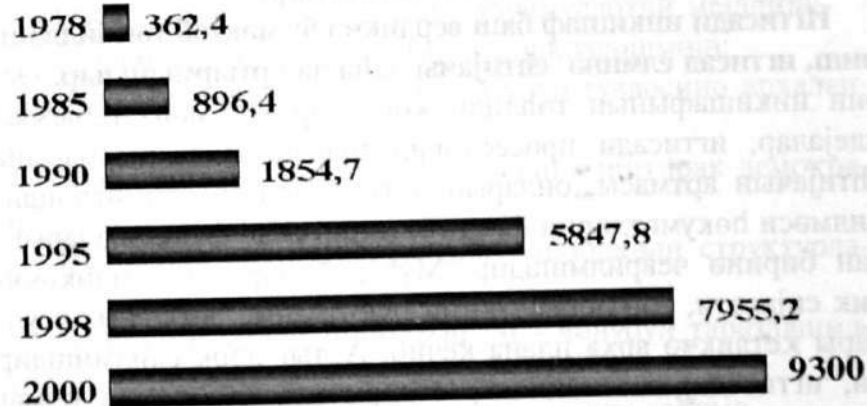
Чинин сүр'әтли инкишафынын нәтичәләри сijasәтчиләр вә игтисадчылар тәрәфиндән һәлә кифәјәт гәдәр өјрәнилмиш олмаса да, бу нәтичәләр адамы вәләһ едир. 20 ил бундан әввәл адамбашына ҮДМ-ин һәчми чәми 100 доллар олдуғу һалда инди әһалисинин сајына кәрә дүнжанын ән бөјүк дөвләтиндә бу рәгәм 1000 доллара јахынлашыр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бурада милли пул ваһиди јуанын алычылыг габилијјәти јүксәкдир.

Өчнәби сәрмәјәдарларын, хүсусән харичдә јашајан 50-60 милјон варлы чинлинин пуллары кур сулу чај кими Чин игтисадијјатына сәрф едилер. Һазырда дүнжанын 170-дән артыг өлкәсини вә рекионуну тәмсил едән бизнесменләр Чин игтисадијјатына капитал гојур.

Бејнәлхалг мүнасибәтләрдә Чин мүстәгил, сәрбәст вә сүлһсевәр харичи сijasәт јеридир. Бу сijasәтин мөгсәди узунмүддәтли динч бејнәлхалг шәраит јаратмаға јөнәлмишдир.

ЧИНДӘ ҮМУМИ ДАХИЛИ МӨҢСУЛУН АРТЫМЫ

(млрд. јуан)

Дүнја Банкынын експертләринин фикринчә, диқәр өлкәләрин бир нечә әсрдә наил олдуғу сәвијјә чатмаг үчүн Чиндә јалныз бир нәслин һәјат дөврү кифәјәт етмишдир.

Чин халгынын әлдә етдији наилијјәтләрин һәрәкәтвечи гүввәси нә олмушдур? Ислаһатларын ана хәтти нә олмушдур? Дөвләт нәһәнк өлкәни сүр'әтлә инкишаф етдирәркән һансы фактлара үстүнлүк вермишдир? Китабын сонракы бөлмәләриндә бу суаллара чаваб вермәјә чәһд едилмишдир.

II

ИГТИСАДИ ИСЛАҲАТЛАРЫН
АТАСЫ ДЕН СЈАОПИН ФЕНОМЕНИ

XX әср дүнјада јашајыш уғрунда мүбаризәнин ән кәскин характер алдығы бир дөврдүр. Бу әсрдә һәм дә күчлү идарәетмә мәктәби јаранмышдыр. Она көрә дә илләр кечдикчә игтисади инкишафы тәмин етмәјин јоллары да тәкмилләшмишди.

Игтисади инкишаф баш вердикчә бу мәктәб тәкмилләшмиш, игтисад елминә еһтијачы даһа да артырмышдыр. Әсрин инкишафынын тәһлили кәстәрир ки, мәнһз габагчыл идејалар, игтисади просесләрин прөгнозлашдырылмасына еһтијачын артмасы, онларын нәтичәләринин гижмәтләндирилмәси һөкүмәтләрин фәалијәтинин әсас функцијаларындан биринә чеврилмишди. Мүһарибәләр, мүстәмләкәчилик сijasәти, сојгунчулуг кими пул газанма, варланма үсуллары кетдикчә арха плана кечиб. Артыг дәрк едилмишди ки, игтисадијаты инкишаф етдирмәклә буна наил олмаг мүмкүндүр вә бурада јени елми методлар олмалыдыр. Ајры-ајры елм саһәләриндә едилмиш бөјүк кәшфләрин реаллашмасы, онларын гижмәтләндирилмәси, игтисади сijasәтдә өзүнә јер тутмасы игтисад елми илә дә билаваситә әлагәдар олмушдур.

Буну сүбүт етмәјә еһтијач јохдур ки, чәмијјәтин инкишаф мејлләрини, ганунајунлуғларынын объектив тәһлили стратегијасыны игтисад елминин наилијјәтләриндән истифадә етмәдән мүәјјәнләшдирмәк гејри-мүмкүндүр.

Дүнјанын ән нәһәнк дөвләтләриндән сајылан Чинин бүкүнкү игтисадијатына даир дүшүнчәләrimi чапа һазырлајаркән мән XX әсрин икинчи јарысындан башлајараг, көркәмли дүнја алимләринин бәшәријјәтин инкишафы барәдә фикирләринә мүрачиәт етмәли олдум. Бу алимләрдән бири дә Чон Несбитди.

Оун 1982-чи илдә нәшр олунмуш “Мегамејлләр” адлы китабында 80-чи илләрдә дүнјада ашағыдакы глобал инкишаф просесләринин баш верәчәји кәстәрилмишди:

- Индустиал чәмијјәтдән - информасија чәмијјәтинә;
- Сур’әтли технолоји инкишафдан - габагчыл технолојикијаја;
- Гысамүддәтли мејлләрдән - узунмүддәтли мејллијә;
- Мәркәзләшдирмәдән - гејри-мәркәзләшмәјә;
- Институционал көмәклән - өзүнүн гүввәсинә архаланмаға;
- Нүмајәндәлик демократијасындан - иштирак демократијасына;
- Иерархија структурларындан - шәбәкәли структурлара;
- Шималын сөзсүз приматындан - чәнубун таразлашмасына;
- Ики имканын дар сечиминдән - чохла сечимә.

80-чи илләрдә дүнјада баш верән просесләри тәһлил едәрәк чохлаы белә фикирдәди ки, јухарыдакы “мегамејлләр” әсасән өзүнү доғрултмушдур.

Чон Несбитин вә Патрисија Еберденин тәдигатларында кәстәрилерди ки, XX әсрин сонунда (90-чы илләрдә) ашағыдакы “мегамејлләр” фәалијјәт кәстәрәчәкди:

1. 90-чы илләрин глобал игтисади инкишафы;
2. Мәдәнијјәтин интибаһы;
3. Азад базар мүнәсибәтләри илә характеризә олуан

социализмин мејдана кәлмәси;

4. Универсал һәјат тәрзи вә мәдени милләтчилик;
5. Дөвләт сәрвәтинин өзәлләшдирилмәси;
6. Сакит Океа рекионунун инкишафы;
7. Гадынларын рәһбәр постлара кәлмәси ониллији;
8. Биолокијанын инкишафы;
9. Јени әсрин дини интибаһы;
10. Шәхсијјәтин тәнтәнәси.

Јаддан чыхармајаг ки, дүнјада баш верән глобал просесләр дөвләт сәрһәдләрини ашыр, информатика технолокијасы, компүтер техникасы бир-бириндән чох узагда јерләшән дөвләтләри, рекионлары бирләшдирир, онлары үмүмбәшәри проблемләрин һәлли әтрафында бирләшмәјә чағырыр. Елмин вәзифәси исә ондан ибарәт олмалыдыр ки, бу проблемләрә системли мүнәсибәт билдирилсин, онларын һәлиндә бу вә ја дикәр факторун ролу дүзкүн мүйәјжәләшдирилсин, тәсдигедилмә шансы јүксәк олан пессимист прогнозларын нәтичәләрини арадан галдырмаг јоллары мүйәјжән олунсун.

Биз јухарыда гејд олунан глобал мејлләрин Чиндә нә дәрәчәдә өзүнү кәстәрдијини, там да олмаса, арашдырмага чәһд етмишик. Чәсарәтлә демәк олар ки, дүнјада елә бир глобал инкишаф просеси јохдур ки, о өзүнү бу өлкәдә кәстәрмәсин. Марағлы чәһәт одур ки, бу просесләр бә'зи өлкәләрә хас олан фантастик сүр'әтлә дејил, тәкамүл мәрһәләсини кечәрәк инкишаф едир. Мәсәлән, бир сыра өлкәләр дүнја игтисадијјатына говушмағы тәләм-тәләсик игтисадијјатын сүр'әтлә либераллашмасы васитәсилә һәјата кечирир. Чин кими өлкә исә дүнја игтисадијјатына өз милли игтисадијјатыны мөһкәмләтмәклә, игтисади тәһләкәсизлијини тә'мин етмәклә дахил олур.

Чон Несбитин вә Патрисија Еберденин тәдигатларын-

да ХХ әсрин сонунда “азад базар мүнәсибәтләри илә характеризә олунан социализмин мејдана кәлмәси” мејлинин дә фәалијјәт кәстәрәчәји прогнолашдырылмышдыр. Дүнјанын чох көркәмли политологлары, експертләринин прогнолашдырдығы бу инкишаф мејли һазырда Чин тәчрүбәсиндә тәсдиг олунур. Еләчә дә Сакит Океан рекионунун инкишафы, шәхсијјәтин тәнтәнәси кими мејлләрин дә рәаллығы тәсдигләнир. Сакит Океан рекиону кетдикчә дүнја игтисадијјатында ролуну артырыр.

Ден Сјаопин феномени исә күчлү шәхсијјәтин нәјә гадир олдуғуну дүнјаны һејран едән фактларла сүбут едир.

Әлбәттә, мұхтәлиф елм мәркәзләри, алимләр тәрәфиндән едилән прогнозлар бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләнә биләр. Лакин бу фәргләрә бахмајараг, елмә дигтәт даһа да артырылмалыдыр.

Ден Сјаопин, онун тәрәфдарлары дүнјанын инкишаф ганунаујғунлуғларындан дүзкүн нәтичә чыхардылар, јенилијә наил олмаг үчүн, нечә дејәрләр, јүксәк рискли, учурума апаран јолла кетмәдиләр, ишығы ајдын көрүнән јол салдылар. Буну Чинин о дөврдәки чәтинликләри илә индики вәзијјәтинин мұгајисәси әјани шәкилдә сүбут едир.

Ислаһатлар әрәфәсиндә Чин игтисади чәһәтдән керидә галмыш бир өлкә иди. Ону кәстәрмәк кифәјәтдир ки, 1978-чи илдә, јә'ни ислаһатлара башланмадан әввәл адамбашына дүшән үмуми дахили мәһсулун һәчми Русија үзрә мұвафиг кәстәричидән 9 дәфә аз иди. Русијанын өзү исә Гәрб өлкәләриндән бир нечә дәфә керидә иди. Бурадан да Чинин социал-игтисади һәјатындакы көркилијин нә дәрәчәдә ағыр олмасыны тәсәввүр етмәк о гәдәр дә чәтин дејил. Игтисадијјатын структурндакы уғурсузлутлар, әһалинин һејли һиссәсинин јохсуллуғу, ишсизлијин јүксәк сәвијјәси вә дикәр башлыча кәстәричиләрин ашағы сәвиј-

јәси бу нәһәнк өлкәнин характерик чәһәтләри иди.

Ден Сјаопин вә онун тәрәфдарлары јахшы баша дүшүрдүләр ки, белә бир вәзијјәтин узун мүддәт галмасы чох ағыр нәтичәјә кәтириб чыхара биләр. **Она көрә дә өлкәнин сјајаси системини дәјишмәдән игтисадијјат сәһәсиндә јениликләр етмәк объектив зәрурәт иди. Өлкә хилас олунмалы иди. Башга чыхыш јолу јох иди. Нәһәјәт, Чин “шок терапијасы” етмәдән ислаһатлар апармағын сәмәрәли јолуну мүәјјән етди.**

1978-чи илин декабр ајында XI чағырыш ЧКП МК-нын үчүнчү Пленумунда узун-узады дискуссиялардан сонра ислаһатлар апармаг барәдә гәрар гәбул едилди. Бу тарихи мәчлисин ана хәтти ондан ибарәт олду ки, солчу идејалардан јаха гуртарылды, харичи аләм үчүн “ачыг гапы” принсипи гәбул едилди.

Ислаһатларын мәрһәлә-мәрһәлә һәјата кечирилмәси мүәјјәнләшдирилди. Әввәлчә бу **ишә кәнддә башланды. Гәрбин төвсијәләринин зиддинә олараг бу гәрар, јә’ни ислаһатлары илк нөвбәдә, аграр сектордан башламаг өзү бөјүк риск иди, амма ејни заманда чох дүзкүн аддым иди.** Ахы, Чин кәндиндә вәзијјәт даһа ағыр иди. 80-чи илләрин әввәлләриндә Чин кәнди о гәдәр јохсул иди ки, сәнајә үчүн хаммал базасы ролуну ојнаја билмирди. Шәһәрдә әрзаг мөһсуллары талонла верилдириди. Кәндләрдә исә 250 милјон адамын кәлири рәсми јохсуллуг дәрәчәсиндән дә ашағы иди. Она көрә дә Чин Коммунист Партијасы базар мүнәсибәтләрини илк дөфә мөһз аграр секторда мәнимсәмәји гәрара алды. Даһа сонра Чин бүтөвлүкдә өлкә мигјасында игтисади ислаһатлара башлады. 1984-чү илин октјабр ајында Чиндә игтисади ислаһатларын јени мәрһәләси старт кәтүрдү.

Ислаһатларын кедишиндә Чин һөкүмәти “үч мәнфәәт”

ме’јарына әсасланырды. Биринчи мәнфәәт ондан ибарәт-дир ки, мөһсулдар гүввәләр инкишаф едир; икинчиси, дөвләтин үмуми гүдрәти артыр вә мөһкәмләнир; үчүнчүсү, әһалинин һәјат сәвијјәси јүксәлир. Бу тәсәввүрә ујғун олараг, өлкәдә базар игтисадијјаты системи јаратмаг, базар јөнүмлү ислаһатлары фәаллашдырмаг мөгсәди гаршыја гојулмушду.

Ден Сјаопинин сәсиализм гуручулуғу планы үч мәрһәләни әһатә едирди. Биринчи мәрһәләдә 1980-чи илә нисбәтән әһалинин әрзаг вә кејимлә тә’мин едилмәсини 2 дөфә артырмаг вәзифәси дурурду. Чин бу вәзифәни 1980-чи илләрин ахырында һәлл етди. Икинчи мәрһәләдә XX әсрин ахырына кими үмуми дахили мөһсул 4 дөфә артырылмалы иди. Бу вәзифә вахтындан хејли әввәл - 1995-чи илдә јеринә јетирилди. Үчүнчү мәрһәләдә исә 1996-2000-чи илләрдә өлкәнин сәсиал-игтисади инкишаф планына көрә, 1980-чи илә нисбәтән адамбашына дүшән үмуми милли кәлир истәһсалыны 4 дөфә артырмаг, јохсуллугдан хилас олмаг, сәсиалист базар игтисадијјаты системинин илкин мәрһәләсини баша чатдырмаг лазым иди. Бу вәзифә дә уғурла һәјата кечирилди.

1980-2000-чи илләрдә әһалинин 300 милјон нәфәр чохалдыгы бир шәраитдә бу, әсл мө’чүзәдир.

Хатырладаг ки, Чин игтисадијјатынын дүнәни, бу күнү вә сабаһыны характеризә едән кәстәричиләр дүшүнән инсанлары һејран етмәјә билмәз.

Она көрә дә бу күн Чин халгы Ден Сјаопинин адыны фәхрлә чәкир, һисс едирсән ки, сәһбәт мүгәддәсликдән кедир, она мүнәсибәт гејд-шәртсиздир.

Ден Сјаопин кимдир? Ден Сјаопин феномени нә вахтдыр ки, бүтүн дүнја игтисадчыларыны, сјајасәтчиләрини дүшүндүрүр. Она көрә мән өз охучуларымыза Ден Сјаопин

һагтында бир гәдәр кениш мә'лумат вермәжә еһтијач һисс едирәм. Чүнки Чин игтисади ислаһатларынын көкү, ришәләри бу чисми балача, ады бөјүк инсандан башлајыр.

Ислаһатларда радикал, дағыдычы мөвгени гәбул етмәјән Ден Сјаопин системли јанашманын, мүтәрәгги дәјишикликләрин мәрһәләли һәјата кечирилмәсинин вачиблијини дәриндән әсасландырмышдыр. О, гәрб тәчрүбәсини инкар етмир вә ејни заманда фетишләшдирмир. Һәммин тәчрүбәни милли мәнәфеләрин горунмасы бахымындан гижмәтләндирир.

Ден Сјаопин Чиндә јухарыда көстәрилдији кими, игтисади ислаһатлары биринчи олараг аграр сектордан башламағы тәклиф етди. Ислаһатларын бә'зән бир әјаләт, бир рајон, һәтта бир мүәссисә мијгасында апарылмасына үстүнлүк верди. Экспериментләр өзүнү доғрултса, онларын бүтөвлүкдә өлкә игтисадијјатына тәтбигини мөгсәдәүјгун сајды.

Ден Сјаопин сүбүт етди ки, ислаһатларын мәрһәлә илә апарылмасы һеч дә о демәк дејилдир ки, бурада сәрт тәдбирләр һәјата кечирилмир. Һөкүмәт лазым олдугда бүдчә, пул-кредит сијасәтиндә сәрт мөвге тутмалыдыр.

Принсипиал чәһәтләрдән бири ондан ибарәтдир ки, игтисадијјатда көклү дәјишикликләр сијаси системдә аналоји дәјишикликләри нәзәрдә тутмур. Әксинә, һаким партија сајылан Коммунист Партијасынын ислаһатлар просесиндә ролунун артмасы бүтөвлүкдә Чинин даһа сүр'әтләрәптисинин вачиб фактору кими гижмәтләндирилир.

Бурада ислаһатларын идеолоји тә'минатына хүсуси фикир верилир. Һалбуки МДБ өлкәләриндә бу фактлар, демәк олар ки, арха плана атылды. **“Ислаһатлар гыса мүддәтдә хошбәхтлик кәтирәчәк, гыса мүддәтдә проблемләр һәлл олуначаг”** кими шүарларла чыхыш едән радикал ислаһатчыларын әксәријјәти вәтәндашлар тәрәфиндән

бу күн дә гәбул едилмир.

Онларын гејри-сәмимилији ачыг-ашкар көрүнүр. Ону көстөрмәк кифајәтдир ки, радикал ислаһатчылар совет системи дөврүндә нечә-нечә нәслин зәһмәти илә јарадылмыш елми-техники, истехсал потенсиалынын лајигли, объектив гижмәтини вермәдиләр.

Чинлиләр бу јолла кетмәдиләр. Онлар јашлы нәслә мә'нәви зәрбә вурмадылар. Бир дә ону гејд етмәк лазымдыр ки, Ден Сјаопин ислаһатлар просесиндә курултулу шүарлардан јох, реализмдән ирәли кәлән, социалист игтисадијјаты, базар игтисадијјатынын үстүнлүкләриндән истифадә етмәжә имкан верән идеолоји форма вә методлардан истифадә етмәји вачиб сајырды.

* * *

Чох марағлыдыр ки, XX әсрин игтисади дүһасы адландырылан, өз идејалары, тәдигатлары илә дүнја игтисад елмини зәнкинләшдирән Нобел мүкафаты лауреаты Италијанын Пиза университетинин “Херувим” ордени, Франсанын “Фәхри лекион” ордени, Јапонијанын “Доған күнәш” ордени, Франсанын “Инчәсәнәт вә әдәбијјат” орденинә лајиг көрүлмүш, Америка Милли Елмләр Академијасынын, Економетрика чөмијјетинин (1954-чү илдән президенти), Америка Игтисадчылар Ассосиасијасынын (1970-чи илдә президент), Америка Фәлсәфә Чөмијјетинин, Бөјүк Британија Крал Статистика Чөмијјетинин, Јапонијанын Игтисади Тәдигат Мәркәзинин, 1988-чи илдән исә ССРИ ЕА-нын үзвү, М. В. Ломоносов адына МДУ-нун фәхри профессору Васи́ли Васи́льевич Леонтьев¹ илә узун мүддәт Чин Комму-

¹ 43 ил Һарвард Университетиндә чалышан Леонтьев бир нечә носил јүксөк совијјәли игтисадчылар јетишдирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр. Онун өн мөшһур тәләбәләри сырасында П. Самуелсону, Р. Солонуну вә б. көстөрмәк олар.

нист Партијасынын эн фeал рeбeрлeриндeн бири олмуш вe сонралар Чин игтисади мe'чүзeсинин атасы сајылан Ден Сјаопинин дунја игтисадијаты, рекионларын инкишафына даир бир сыра бахышларында охшар чeфeтлeр вардыр. Бу да мараглыдыр ки, В. Леонтјевин бир алим, мүтeхeссис ки-ми формалашмасында Чин мүнити дe аз рол ојнамамышдыр. Eмeк фeалијeтинин илк дeврлeриндe В. Леонтјев Чиндe Дeмир јол назирлијиндe назирин мeслeхeтчиси ишлeмишдир.

В. Леонтјев нeзeри тeблил вe игтисади сјасeтин бир чох истигамeтлeри илe мeшгул олмушдур. Булардан тeлeб вe тeклифин еластиклији; К. Маркс вe Ч. М. Кејнс нeзeријeсинин тeблили; пул вe гимeт нeзeријeси; игтисадијатда ријазит; статистик индекслeр; игтисади тсикллeр; машынар вe инсан, бeјналхалг тичарeт; инкишаф eтмиш вe инкишаф eтмeкдe олан eлкeлeр арасында мунасибeтлeр вe с. гeјд eтмeк олар. В. Леонтјев тeлeб вe тeклиф механизми, сeнајe тeмeркүзлeшмeсинин статистик eлчүлмeси, бeјналхалг тичарeтин бир сыра ганунаујунлуларын изаы үчүн биканeлик eјрилeриндeн истифадe олунмасы үзрe орижинал тeдгигатлар апармышдыр. Лакин бир сыра игтисади eдeбијатларда саeлeрарасы балансын игтисади-ријазит модели адландырылан "Мeсрeф-бурахылыш" модели онун бүтүн eлми јарадычылыгынын тачы һесаб eдилe билeр.

В. Леонтјев һeлe Харвард Университетиндe фeалијeтe башлајаркeн АБШ үчүн "Мeсрeф-бурахылыш" чeдвeлинин тeртиби илe мeшгул олурду. Бу чeдвeл 1936-чы илдe нeшр олунмушдур. В. Леонтјевин илк китабы "1919-29-чу иллeрдe Америка игтисадијатынын структуру" ады илe 1941-чи илдe нeшр олунмушдур.

1973-чү илдe В. Леонтјев "Мeсрeф-бурахылыш" моделинин инкишафы вe онун вачиб игтисади проблемлeрин тeтбигинe кeрe Нобел мукaфатына лaјиг кeрүлдү. Бу, аз гала 50 иллик ардычыл бир eмeјин нeтичeси иди.

2000-чи илeдeк дунја игтисадијатынын саeлeрарасы моделинин нумажит етирилдији бу ишдe бүтүн eлкeлeр үч рекиона, һeр рекион исe үч бeјүк са-һeјe бeлүгүр. Бу модел сонрадан "Дунја игтисадијатынын кeлeкeји" лaјиһeсинин eсасыны тeшкил eтди. Онун кeмeјилe 1980-2000-чи иллeр үчүн дунја инкишафынын сeнарисис тeблил олунурду. Һeмин вахт Васили Леонтјев Нју-Јорк университетиндe јарадылмыш Игтисади Тeблил институтуна рeбeрлик

едирди.

50-чи иллeрдeн e'тибарeн дунјанын 100-дeк eлкeсиндe социал-игтисади инкишафын дeвлeт програмларынн хазырланмасы вe прогнолашдырылмасында истифадe олунан "Мeсрeф-бурахылыш" чeдвeли кими бир моделин јарадылмасы, санки, ганунаујунлу иди.

Франсуа Кеенин "Игтисади чeдвeл"индe игтисадијатын муктeлиф бeлмeлeри арасында eмтeлeрин вe пулуи һeрeкeтинин нечe баш вердијини кeстeрмeјe илк чeдe едилмишдир. 1758-чи илдe Ф. Кеен игтисад елиндe илк дeфe милли тeсeррүфаты eз балансы олан систем кими нeзeрдeн кeчирмишдир. Ф. Кеенин чeдвeли практикит eһeмијeт кeсe eтмeсe дe, илк аддым вe проблемин гојулушу кими чох мүтeрeгити бир идеја иди.

К. Маркс да аналојит икитистeсал саeсис ехеминин ишлeнилмeси үзeриндe чалышмышдыр вe бу саeдe нeвбeти аддым мeһз она мeхсусдур. Лакин Кеенeдeн фeргли олараг бурада eсac јeр кeнд тeсeррүфатына дeјил, сeнајeјe верилрди.

Маркс јашадыгы дeврдe о гeдeр дe мүрeккeб структура малик олмајан икитистeсал саeсис арасында натурал вe дeјeр ахынларын тeдгиг eтмиш, онларын таразлыгы шeртлeрини тапмышдыр.

Гаршылыгы асылыгы принципинин илк дeгиг нeзeри тe'јини Леон Валраса мeхсусдур. Валрасын моделиндe фaјдалылыгы функцијасы, тeлeб вe тeклиф функцијасы, истeсал амиллeри вардыр ки, бу да она базара дахил олан мeһсуларын гимeтинин вe кeмијeтинин тe'јин eтмeјe имкан верилди. Лакин Валрасын ехеми сырф нeзeри характер дашыјырды вe онун практикит тeтбигит мүeлифин eзүндe дe шүбһe догуурду.

Умуми таразлыгы нeзeријeсиндeн практикит истифадeнин илк аддымы Васили Леонтјевин јүзлeрлe саeһит eһатe едeн "Мeсрeф-бурахылыш" чeдвeли олду. Чeдвeлин јаранмасы илe бу вахтадeк јалныз мүчeрeд формада мeвчуд олмуш умуми таразлыгы нeзeријeсис практикит маһијeт кeсe eтди. Чох бeјүк eлчүлү информасија массивлeринин е'лан eтмeјe имкан верeн ЕҺМ-лeрин јаранмасы да бурада мүсбeт рол ојнады. Белe ки, мeтoдун маһијeтиндe параметрлeри мeһсул истeсалы eмсаллары олан чохсајлы тeбликлeрдeн ибарeт систем гурулмасы дурур.

Јуксeк игтисади вe ријазит хазырлыгы малик олан В. Леонтјев милли тeсeррүфатын eсac мадди вe дeјeр ахынларынн шаһмат чeдвeли шeклиндe вeрe билди. Бурада ахынларын сајы мeһдуд дeјил, һeр шeј информасијанын һeчминдeн вe зeрури һесаблама васитeлeринин имканларындан асылыдыр. Леонтјевин мeтoдолокијасынын күчү дe игтисади системлeрин фeалијeт нeзeријeсис, ријазит моделлeширмe вe игтисади информасијанын системлeширилмeси вe ишлeнилмeсиндeдир.

В. Леонтјевин елми јарадычылыгы барәдә "Игтисадијјат" гәзетинин 4 октябр 1999-чу ил нөмрөсиндә "Дунја игтисадијјатына бахышы дәјишән инсан" адлы мәгалә дә дәрч едилмишдир. Бу даһи алим маچار, Чили, јапон, АБШ вә с. игтисади моделләриндән ағыздолусу данышан совет игтисадчы алимләринә вә сijasәтчиләринә мәсләһәт көрүрдү ки, сиз өз тарихи шәраитинизә, инкишафыныза, сijasи-психоложи дурумунуза ујгун кәлән доғма моделинизә тапмалысыныз. Чүнки һәр трансплантасија өзүнү догрултмур, сағалтмағ өзөзинә фәләкәтә апарә биләр. Тәәссүф ки, бу мүдрик мәсләһәтә бир чох МДБ өлкәләриндә әһәмијјәт верән олмады.

1996-чы илин јајында Русијада президент сечкиләринин II туру әрәфәсиндә көркәмли Америка вә Русија игтисадчыларынын ачығ мәктубуна имза атан Леонтјев Русијада базар игтисадијјатына кечид заманы дәвләтин ролунун бир гәдәр дә артырылмасыны зәрури һесаб едирди.

Баша дүшән олмады ки, јени игтисади ислаһаты нә дил бирлији, нә дин бирлији, нә сөз бирлији, нә алгышлар, нә дә сijasи нүфуз һәлл едә биләр. Журутлулу шүарларла халгы ајаға галдырмағ, јүрүшә дә чыхармағ олар, анчағ мәнзил башына чатдырмағ олмаз. Чиндә ислаһатлар системли вә мәнтиги ардычылыгыла апарылдыгы бир дөврәдә Москвада радикал ислаһатчылар халгы "шок" вәзијјәтинә салмаға, игтисадијјаты дағымтаға хидмәт едән гәрар гәбул едир, һәр шеји јенидән гурмағ һагтында фикирләшмәји тәклиф едирдиләр.

Леонтјевин "мәсрәф-бурахылыш" модели кечилән игтисади јолу гижмәтләндирмәјә вә онун инкишафыны прогнолашдырмаға, игтисадијјатын алтернатив вәзијјәтини лажһәләшдирмәјә имкан верир.

Елми кредосу ријазии моделләшдирмәнин реал информасија илә узлашдырылмасы, моделләрин игтисади һәјатын вә игтисади сijasәтин актуал проблемләринин һәллинә тәтбиги олан В. Леонтјев өз мөвгәјини 1970-чи илин декабринда Американын Игтисадчылар Ассоциасијасынын президенти кими чәсарәтли чыхышында бәјан етмишдир. Бурада о, игтисади нәзәријјәнин өз емпирик базасындан вә игтисадијјатын практикә мәсәләләринин һәллиндән узар дүшмәсини тәнгид етди. Бир чох игтисадчылар бу тәнгидә бирмә'налы јанашмадылар. Леонтјевин өзүнүн е'тираф етдијинә көрә үмумијјәтлә, ону дәстәкләјәнләр даһа чох игтисадчылар дејил, сәнајечиләр, мүһәндисләр, инчәсәнәт адамларыдыр. Онун чыхышыны динләјәнләрин бә'зиләри исә һесаб етдиләр ки, о, игтисади-ријазии истигамәтин мәһсулдарлыгыны тәкзиб едир. Лакин бунула разылашмағ чох чәтиндир. Чүнки Леонтјевин јарадычылыгында ријазият анчағ мүйјән игтисади мәсәләләрин һәллиндә ачар дејил, һәм дә игтисади системләрин кәјфијјәт хүсусијјәтләринин тәһлили васитәсидир.

Өз игтисади моделин ишләјәркән Леонтјев шағымдакы мәһудидијјәт шәртләрини ирәли сүрүрдү: һәр әмтәә бир бәлмәдә истеһсал олунур, бир-бири илә

алағәли мәһсуллар истеһсал едилмир, истеһлакчы саһәнин хәрчләри онун өз бурахылышы илә мүйјән олунур. Леонтјевә көрә истеһсал хәрчләри мәһсулун һәчми илә дүз мütөнәсибдир. Демәли, сон мәһсулдарлығ нәзәријјәсиндән имтина едәрәк бирчиин хәтти тәнликләрлә әмәлијјатлар апармағ олар. Мәһсулун артымы бүтүн хәрч елемәнтләринин артымы демәкдир. Леонтјев һәм дә истеһсал амилләринин гаршылыгы әвәз олуна билмәси аңлајышындан имтина едир. Әкәр бурахылышынын үмуми һәчми вә истеһсал әмсаллары мә'лумдурса, верилән мәһсулун сон истеһлакчыларынын тәләбинин һәчмини мүйјән етмәк олар. Хәрчин нөвүнә әсәсән әмсал тәнлијини һәлл едәрәк гурулуш тәнлијини алмағ олар.

Леонтјевин өзүнүн дедији кими, Нју-Йоркда автомобил сатышы илә Детројтда чәрәјә олан тәләб арасында мүйјән алағә вардыр. Маһијјәт е'тибарилә бүтүн өлкәни ваһид учот системи кими нәзәрдән кечирмәк олар. Бурада һәр бир бәлмә өзүнүн игтисади фәаллығ сәвијјәсинә маликдир. Системин структуринда мәһсулун бир бәлмәдән дијәринә ахыныны, һәмчинин мүхтәлиф бәлмәләрдәки хәрчләри кәстәрән схем вә ја матрис алыныр. Бурахылыш бу матрисдә үфүти, хәрчләр исә шагули сырададыр. Бәләиклә, һәр бәлмә матрисдә 2 дәфә, мувафиг бурахылышын истеһсалчысы вә хәрчләрин истеһлакчысы кими әкс олунур. Бу игтисади алағәләри һәм дәјәр, һәм дә натурал формада ифадә етмәк олар.

"Мәсрәф-бурахылыш" модели әрази үзрә бөлүшдүрүлмә мәсәләләринин һәлли үчүн јени имканлар ачыр. Игтисади фәалијјәтин бөлүнмәси дә саһәләрәрасы гаршылыгы асылылығ системинә ујгунлашыр. Бунун үчүн һәр бир саһәни чоғрафи рајонлар үзрә һиссәләрә ајырмағ вә онларын һәр бири үчүн баланс вә гурулуш тәнликләрини алмағ олар. Бурада ајрыча көтүрүлүш бир рајонда истәнилән мәһсулун истеһсалы мүстәғил бәлмә кими нәзәрдән кечирилләр. Сонракы тәһлил өлкәдә јарадылан мәчму кәлирин әһәмијјәтли дәрәчәдә истеһсалын чоғрафи бөлкүсүндән асылы олдуғуну кәстәрир.

Даһа сонра Леонтјев рекионларәрасы тәһлилин тәкмилләшдирилмәси вә инвестија әмсаллары матрисинин тәртиби илә мәшғул олмуш вә бунула динамик "мәсрәф-бурахылыш" моделинин әсасыны гојмушдур. Буна әсәсән исә игтисади артымын тәһлили мүмкүн олмушдур.

Леонтјевин бу көркәмли елми наһијјәтинә тәнгиди јанашанлар да аз дејил. Бә'зи игтисадчылар "мәсрәф-бурахылыш" моделини игтисади проблемләрин өјрәнилмәсинин сәмәрәли үсулу һесаб етмирләр. Онлара хүсусилә гејд олунмуш әмсаллар идејасы хош кәлмир. Лакин АБШ-да чари мадди мәсрәфләрин әмсалларынын сабитлијинин јохланылмасы үчүн 1919-1929, 1929-1939-чу илләрин саһәләрәрасы баланслары тәртиб олунаркән бу әмсалларын әкәријјәтинин ики ониллик әрзиндә кифәјәт гәдәр сабит олмасы факты тә'јин

олунмушдур. Өн бөјүк тәгтиди гејд исә ондан ибарәтдир ки, бу метод, садәчә олараг кечмишә аид мә'луматларын тәснифатындан ибарәтдир. Лакин РЕА-нын академики Р. Голдсмитин гејд етдији кими, Леонтјевин чөдвәлләри динамик характерли Валрас тәнлијинин аппроксимасијасыдыр. Практики тәтбигин әсас чәтнлији исә ондан ибарәтдир ки, мә'луматларын вахтында алынмасы мүмкүн дејил.

Әлбәттә ки, сон дејиләнләр көркәмли алимин ән јүксәк мүкафата лајиг көрүлмүш моделинин әһәмијјәтини гәтијјән азалтмыр. Бә'зи һалларда Леонтјевин кәлдији нәтичәләр үмуми гәбул олунмуш нәзәри фикирләри тәкзиб едир. Буна ән мәшһур мисал кими Леонтјев парадоксуну көстәрмәк олар. Парадокс нәдән ибарәтдир? Һекшер-Олин теореминә көрә, бејнәлхалг тичарәт просесиндә истәһсал амилләринин гижмәтләринин бәрәбәрләшмәси просеси баш верир. Һәр һансы бир өлкәнин капитал тутумлу мөһсуллар истәһсалында ихтисаслашмасы гижмәтләринин ихрач саһәләринә ахынына кәтириб чыхарыр, капиталла тәләб артыр, гижмәт исә јүксәлир. Әмәк тутумлу мөһсулларын истәһсалы үзрә ихтисаслашан өлкәләрдә әмәк ресурсларынын мүвафиг саһәләрә ахыны баш верир, иш гүввәсинин гижмәти (әмәк һагты) артыр. Беләликлә, һәр ики өлкә өз илкин үстүнлүјүнү итирир. Бу исә ихрач саһәләринин кенишләnmәсинә, мүтајисәли хәрчләр нәзәријјәсинә әсасән бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн јени сәвијјәјә галмасына кәтириб чыхарыр. Бу теоремә көрә, АБШ-да капитал артыглыгы олдуғу үчүн ихрач олунан мөһсуллар капитал тутумлу, идхал олунан әмтәәләр исә әмәк тутумлудур. Лакин Леонтјев 1956-чы илдә АБШ-ын идхал вә ихрачынын гурулушуну тәдгиг едәркән Һекшер-Олин нәзәријјәсинин әксинә олараг, өлкәнин ихрачында әмәк тутумлу малларын, идхалында исә капитал тутумлу малларын үстүнлүк тәшкил етдијини көрдү. Мәһз бу һал "Леонтјев парадоксу" адыны алды. Лакин Леонтјевин өзүнүн һесаб етдији кими, бурада һеч бир парадокс јохдур. Белә ки, АБШ-да верилән капитал кәмијјәтинин истәһнилән комбинасијасында бир адам или башга өлкәнин үч адам илинә бәрәбәрдир. Буну исә америкалы ишчиләрнин даһа јүксәк ихтисас сәвијјәсинә малик олмалары илә изаһ етмәк олар.

Леонтјевин белә парадокслары аз дејил. Мәсәлән, о, 1941-42-чи илләрдә һәки сүрән белә бир фикри тәкзиб етди ки, муһарибәдән сонра сәнајенин конверсијасы күтләви ишсизлијә кәтириб чыхарацаг. Даһа сонра Леонтјев автоматлашдырманын итгисади системә тә'сирини тәһлил едәрәк көстәрмишдир ки, бунун әсас социал нәтичәси мөшгуллуғун мүтләг азалмасы дејил, мөшгуллуғун өзүнүн структурунда көклү дәјишикликләрдир.

Инди исә Ден Сјаопинин һәјат јолу барәдә гысача да олса бә'зи фактлары гејд едәк. Ден Сјаопин кимдир? Әлбәттә, биринчи нөвбәдә коммунистдир, он сәккиз јашындан Чин Коммунист Партијасынын үзвү олуб. Пулсузлуг үзүндән Франсада охуја билмәјән Ден 1926-чы илдә Совет Иттифагына кәлир, әввәлчә Шәрг Халглары Университетиндә, сонра исә Сун Јатсен адына Университетдә охујур. Чиндә кизли мубаризәдә фәал иштирак едиб. Мао Тсзе Дунла танышлыгдан сонра Коммунист Партијасынын кизли Мәркәзи Комитәси илә бирликдә Шанхаја кәлир, 23 јашында икән партијанын Мәркәзи Комитәсинин катиблијинә үзв сечилир. Мао Тсзе Дунун ән мубариз силаһдашы олур. Јапон ишғалчыларына гаршы мубаризәдә VIII Ингилаби Ордунун сијаси рәһбәринә чеврилир. Јапонлар Манчжуријадан говулдугдан сонра Ден Сјаопинин дә рәһбәрлик етдији чоһсајлы орду һоминданчылары гаршы мубаризәјә башлајыр. Чин тарихчиләринин јаздығына көрә, коммунистләрин ордусу һоминданчылары гаршы доғтуз дөјүшдә доғтуз бөјүк гәләбә газаныр. Ден Сјаопин узун сүрән муһарибәләр нәтичәсиндә Тајханын, Хебејин, Шандунун, Нанкинин, Шанхајын, Анхојун, Тсзјансунун, Тсзентсзјанын вә с. јерләрин азад олунмасында фәал иштирак едир.

1949-чу илдә тәзә јаранмыш Чин Халг Республикасында халг һакимијјәтинин үзвү сечилир. Елә һәмин ил, 900 мин нәфәрлик һоминдан һиссәләринин там мәғлубијјәтиндән сонра Ден Сјаопин ЧКП Мәркәзи Комитәси чәнубгәрб бүросунун катиби сечилир. 1952-чи илдә о, Дөвләт Инзибати Шурасы сәдринин биринчи муавини, ЧКП МК катиблијинин рәиси вә Чин Дөвләт Шурасы сәдринин муавини вәзифәләринә ирәли чәкилир, Сијаси Бүрәја үзв сечилир. 1956-чы илдә Ден Сјаопин ЧКП МК-нын баш катиби сечилир вә Мао Тсзе Дунун рәһбәрлији алтында коллек-

тив идарәетмәдә иштирак едир. Ики илдән сонра исә ЧКП МК Һәрби Шурасынын үзү олур.

Ден Сјаопин дүз он ил Мәркәзи Комитәјә башчылыг едир. Он биринчи ил Чиндә баш верән “Мәдәни ингилаб” бу жүксәк карјеранын јолуну кәсир. **1966-чы илдә Ден Сјаопин бүтүн вәзифәләрдән кәнарлашдырылыр вә Тсјансијә демәк олар ки, сүркүн едилир.** Ден Сјаопинин тәрчүмеји-һалында ән ағыр дөвр башлајыр. Дүшмәнләр үзәриндә парлаг гәләбәләр чалмыш, дүнјанын дүз вахтында исә идеја вә әмәл достларынын әлиндән “мәғлубијјәт” шәрбәтини ичән Ден Сјаопин, **МК-нын он ил Баш Катиби олмуш бир инсан 65 јашында фәһләлијә кедир, трактор заводунда чилинкәр ишләјир.** Бу сәнәти о, 1920-чи илдә Франсада охујаркән өјрәнбимиш. Бу сәбәбдән дә Ден Сјаопин сонралар әләвә сәнәт өјрәнмәк принсипинә хүсуси дигтәт јетирирди.

Лакин Ден Сјаопин бирјоллуг унудулмур. Илләр өтдүкчә Чин рәһбәрлијиндә онун јохлуғу һисс едилирди. Јахшы дејибләр ки, варлығында көрүнәни јохлуғу да јада салыр. Бу дәфә Ден Сјаопин баш назир Чжоу Ен Лајын көмәји илә вәзифәјә гәјтарылыр. 1975-чи илдә јетмиш бир јашлы Ден Сјаопин јенидән партија вә дөвләт рәһбәрлијиндә көрүнүр. О, ејни вахта ЧКП МК сәдринин мүавини, Дөвләт Шурасы сәдринин мүавини, ЧКП МК Һәрби Шурасы сәдринин мүавини вә Чин Халг Азадлыг Ордусу Баш гәраркаһынын рәиси вәзифәләрини тутур. Чжоу Ен Лај хәстәләндикдән сонра исә Ден Сјаопин, демәк олар ки, өлкәјә вә партијаја рәһбәрлик едир.

Бу жүксәлиш дә узун чәкмир. 1976-чы илин баһарын-да Чжоу Ен Лај вәфат едир вә Ден Сјаопин јенидән бүтүн вәзифәләрдән узаглашдырылыр.

Лакин бу сүркүн тез баша чатыр. 1976-чы илин сентјаб-

рында Мао Тсзе Дун вәфат едир. 1977-чи илин ијулунда Ден Сјаопин үчүнчү дәфә бөјүк сјасәтә гәјдыр. Бу гәјыдыш Чин Халг Республикасынын һәјатында бөјүк дөнүш дөврүнүн башланғычы олур. 1978-чи илин декабрында Ден Сјаопин өмрүндә ән вачиб гәрар гәбул едир. Бу тәлејүклү гәрар Анхој әјаләтиндә чәми 18 кәнд тәсәррүфаты мүәссәсини әһатә етдијинә бахмајараг, Чин тарихиндә јени мө’чүзәнин гарангушуна чеврилир.

Мүһәфизәкарлар Ден Сјаопини гызғын тәнгидә тутса да, о, горхуб-чәкинмир, партија пленумунда илк дәфә “ислаһат”, “ашкарлыг” вә “Харичи дүнја илә әлағәләри кәнишләндирмәк” сөзләрини учадан дејир. Бу пленум өлкәдә көклү игтисади ислаһата старт верир. Һеч бир ил чәкмир ки, Ден Сјаопин артыг хүсуси игтисади рајонлар јаратмаг һаггында данышыр. Анхој кәндлиләринин гәләбәсиндән сонра Ден Сјаопин халгы даһа чәсарәтли олмаға чағырыр. 1984-чү илдә Чинин кәнд тәсәррүфатындакы ислаһатдан һамы рәғбәтлә данышыр. Бу, зәфәр чалмыш јени игтисади аграр сјасәт иди.

Кәнддә әрзаг програмыны уғурла һәјата кечирдикдән сонра Ден Сјаопин дурмадан игтисади ислаһатлары шәһәрләрдә тәтбиг етмәјә, ән’әнәви дүшүнчәјә сығмаса да, базар игтисадијјатыны социалист идеолокијасы илә улашдырмаға чағырыр. Бу мөгсәдлә о, Непала, Јапонијаја, Таиланда, Малајзијаја, Сингапура, АБШ-а кедир. О, Сјанганын, Аоменин вә Тајванын ана Чинә гәјтарылачағыны да баш мөгсәди кими е’лан едир.

Ден Сјаопин елә әгидәли инсанлардан иди ки, јашын чохлуғу да онун фәалијјәтинә мане ола билмирди. О, өмрүнүн сонунадәк өлкәни шәһәр-шәһәр, кәндбәкәнд кәзир, ислаһатын кедишини изләјир, өлкәдә башлајан игтисади јениләшмәјә шәхсән рәһбәрлик едилди. О, Чиндә јениләш-

мөнин өсл атасы иди. Һәтта гочалыгына көрә көнүллү ола-раг вәзифәләрдән узаглашдыгда да, бөжүк Чин халгы ону баш рәһбәр сајырды. Беләликлә, Ден Сјаопин шәхсијјәти сүбут етди ки, инсанын һөрмәти вә нүфузу тәкчә тутдуғу вәзифә илә өлчүлмүр. Бунун өзү дә ибрәт дәрсиدير.

Бу күн Ден Сјаопин јохдур, анчаг онун ады әмәлиндә, әмәли адында јашајыр. Ден Сјаопин вә онун јени Чин мө'чүзәси һаггында артыг бүтүн дүнја һејранлыгга данышыр.

Бу күн совет планлашдырма системинин һеч нәјә гадир олмадыгыны сүбут етмәјә чалышанлар аз дејил. Амма мө'лумдур ки, совет планлашдырма системи һаким идео-локијаја табе едилсә дә, онун васитәсилә социал-игтисади инкишаф вә өлкәнин мүдафиәси илә бағлы бир чох фунда-ментал мәсәләләрин һәлиһә наил олуңмушду. Биз һеч дә о игтисади системи мүдафиә етмәк фикриндә дејилик. Лакин онун мүсбәт тәрәпләрини дә көрмәмәк олмаз. Леон-тјев өз саһәләрарасы балансыны мәнз совет планлашдырма системи әсасында гурмушдур. Академик В. С. Немчинов, Л.В.Канторович, Н.П.Федоренко, С.С.Шаталин, А.Г. Гран-берг, А. И. Анчишкин кими танымыш игтисадчылар им-кан даһилиндә игтисадијјатын идарә едилмәсиндә Леонтјевин идејаларынын тәтбигинә чалышырдылар. 60-чы илләр-дә кечмиш Советләр Иттифагында интензив сурәтдә инки-шаф етдирилән саһәләрарасы балансын тәтбиги сонрадан хејли зәифләди.

Тәсадүфи дејил ки, әзәл вәтәниндә ону базарын тәрәф-дары, АБШ-да исә “планлашдырманын апостолу” адланды-рырдылар. Әслиндә исә Леонтјевин нәзәри платформасын-да базар вә план, фәрди саһибкарлыг вә дөвләт тәнзимлән-мәси гаршы-гаршыја гојулмур. Онун фикринчә, базар меха-низминдән истифаде илә дөвләтин тәнзимләјичи ролу ара-сында мүәјјән бир баланс көзләнилмәлидир. Леонтјевин

бүтүн әсәрләринин ана хәттини тәнзимләмә проблеми тәшкил едир.

Һәм Васи́ли Леонтјев, һәм дә Ден Сјаопин бир-биринә зидд олан ики ичтимаи системин мүдафиәчиләри олмалары-на бахмајараг, игтисади инкишаф проблемләринә системли јанашмағын, радикальға јол вермәмәјин, планлы тәсәррү-фатын азад базар мүнәсибәтләри шәраитиндә дә истифаде-синин зәрурилијјини ајры-ајрылыгга сүбут етмишләр.

Ден Сјаопинин бөјүклүјү ондадыр ки, о, “гурмаг” үчүн дағытмаг, пуч етмәк, сәнајә мүәссисәләрини елми-техники чәһәтдән тәкмилләшдирмәк үчүн исә јаранмыш потен-сиалы хараба гојмаг, фәһләләри күчәјә төкмәклә дәһшәт-ли ишсизлик проблеми јаратмаг, беләликлә, халгы күтләви шәкилдә мүфлисләшдирмәк, һәтта, диләнчи күнүнә салмаг јолуну сечмәјиб, әввәлчә кәнд игтисадијјатыны модернләш-дириб мөһкәмләтмәк сајәсиндә өлкә ичәрсиндә әрзаг бол-луғу јаратмагла, **Чин мәһсулларыны базар рәгабәтинә ја-рарлы етмәклә** халгы игтисади сарсынтылардан горуңмуш, төләскәнлијә јол вермәдән көклү ислаһатлар апармышдыр. Чин халгынын сајы исә минләрлә, милјонларла өлчүлмүр, дүнја әһалисинин бешдән бири гәдәрди. **1.250 милјон халг “шок терапијасы”на уғрасајды, Чиндә елә бир хаос јаранар-ды ки, бу бәланын гаршысында Аллаһ да ачиз галарды, Чин хаосу дүнја фәлакәтинә чевириләрди. Елә бу сәбәбдән дә ән га-багчыл өлкәләрин башчылары белә Ден Сјаопинин игтисади ислаһатыны јени Чин мө'чүзәси адландырмашлар.**

Бу күн Чин игтисади мө'чүзәси, Ден Сјаопин шәхсијјә-ти дүнја сијасәтчиләринин, игтисадчыларынын, үмумијјәт-лә, дүшүнән инсанларын дигтәт мәркәзиндәдир. Лакин бу бөјүк өлкәдә апарылан ислаһатлара һеч дә һамы бирмә'на-лы мүнәсибәт бәсләмәјиб. Хүсусилә социализми тәсадүфи бир чәмијјәт кими гүјмәтләндирәнләр Чинин игтисади ин-

кишафынын бир мүддөттөн сонра тәнэззүллө нәтичәләнәчәјини, социализмин бу өлкәдә дә дағылачағыны вургулаҗыблар.

Чин мүтәхәссисләри, рәсми шәхсләри бизимлә бу мәсәлә барәдә данышаркән сојуттанлыгла гејд едирдиләр ки, гој бу кими фикирли инсанлар, бизим курсумузу бәјәнмәјәнләр нараһат олмасынлар. Чинин сон дөврләрдә јаратдығы потенсиал, халгын ислаһатлара инамы о гәдәр күчлү, инкишаф моделинин елми әсаслары о гәдәр мөһкәмдир ки, бурада игтисади инкишафын ләнкимәсиндән сөһбәт кедә билмәз. Биз социализмлә бағлы сөз күләшдирмәк истәмирик. Реаллыгла һесаблашмаг лазымдыр: реаллыг исә көз габағындадыр. **Чиндә апарылан ислаһатларын ана хәттини әһалинин јашајыш сәвијјәсинин јахшылашмасы, өлкәнин игтисади гүдрәтинин артмасы тәшкил едир. Ислаһатларда һәр бир вәтәндаш марағлыдыр, чүнки онларын реал бәһрәсини көрүрләр. Бурада радикал “шок терапијасы” һәјата кечирилмәјиб вә кечирилмәјәчәкдир.**

Ден Сјаопин дәвләтин игтисадијјата мүдахиләси мәсәләсини инкишаф стратекијасынын әсас мәсәләси кими чох дигтәтлә көтүр-гој етмиш вә бирмә’налы шәкилдә билдирмишдир ки, социализмин илк мәрһәләсини јашајан **Чиндә ислаһатлар дәвләтин башчылығы, көмәји илә һәјата кечирилмәлидир. Инкишаф көстәрчиләри илдән-илә јахшылашан чәмијјәтин гурулмасы өзбашына дејил, дәвләт сијасәтинә әсасланмалыдыр.** Бу фикирләри рәһбәр тутан Чин мүтәхәссисләри белә һесаб едирләр ки, әкәр биз ССРИ дағылдыгдан сонра јени јаранмыш мүстәгил дәвләтләрдә олдуғу кими, дәвләти игтисадијјатдан узаглашдырсајдыг, вәзијјәтимиз о өлкәләрдәкинән чох-чох ағыр оларды. Ислаһатлар просесиндә 10 милјонларла јени иш јерләри јаранды. Чин үчүн мәшғуллуғ факторунун нә гәдәр вачиб олду-

ғуну дәрк етмәк чәтин дејил.

Өзәлләшдирмәјә мүнәсибәтдә дә Ден Сјаопин вә һөкүмәт чох дүшүнүлмүш мөвге тутду. “Кәнардан бизә “өзәлләшдирмә - инкишафын һәлледици факторудур” идеолокијасыны гәбул етдирмәк истәјирдиләр. Биз буна разы олмалыдыг”, - дејән чинли профессор, ејни заманда, бу ишә чидди һазырлашмағы әрури сајыр.

Русијанын тәчрүбәсинин нәтичәләри көз габағындадыр. Јүзләрлә мүәссисәни мүфлисләшдириб сонра өзәлләшдирмәк тактикасыны гәбул етмәк ислаһатларын әсл маһијјәтинә, социал тәләбләринә ујғун дејилдир.

Спесифик инкишаф јолу кечмиш Чин игтисадчыларынын бу мәсәләјә мүнәсибәтини билмәк бизим үчүн дә марағлыдыр. Чин Үмумдүнја Тичарәт Тәшкилатына дахил олмаг үчүн чох чидди һазырлашыр. Буна көрә дә дүнја базарларына чыхмағын ојун гајдаларыны дәриндән тәһлил едир, азад базар тичарәтиндә удуммамаг үчүн рәгабәтә давамлы мөһсуллары даһа чох истәһсал етмәјә күчлү сәј едир. Сон илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, Чинин ихрач имканлары чох бөјүкдүр. Доғрудан да, ихрач вә идхалы характеризә едән рәгәмләр ачыг игтисадијјат гурмагда Чин моделинин нә гәдәр мүтәрәғти олдуғуну сүбүт едир.

Чин мүтәхәссисләринин бирмә’налы фикринә көрә, игтисади ислаһатларын стратекијасы да, тактикасы да кәнардан диктә едилмәмәлидир. “Һәр өлкәнин өз хүсусијјәти вар, ону харичи експертләр јерли мүтәхәссисләр гәдәр дәриндән билмирләр. Бу, реаллыгдыр вә бунула да бејнәлхалг малијјә тәшкилатлары һесаблашмалыдырлар” - дејән һәмкарым зәнкин сәрвәтләрә малик олан Азәрбајчанда игтисади ислаһатларын кедиши, нефт аминини өлкә игтисадијјатында апарычы ролуна даир вердијимиз мә’луматдан разы галдығыны билдирди.

III

ЧИНИН ИНКИШАФ МОДЕЛИНДӨ РАДИКАЛЛЫҒА ЈОЛ ВЕРИЛМӘМИШ, МҮХТӘЛИФ МҮЛКИЈЈӘТ ФОРМАЛАРЫ ГАРШЫ-ГАРШЫЈА ГОЈУЛМАМЫШДЫР

Дүңјада өз инкишаф сүр'әти, мигјасы вә нәтичәләринә көрә һамыны һејран едән Чинин "игтисади мө'чүзә"си бу күн әһәмијјәтли дәрәчәдә мүлкијјәт мүнәсибәтләринә јарадычы јанашма илә бағлыдыр.

Игтисади ислаһатларын типии барәдә игтисадчылар арасында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур.

Бир гәјда олараг, бу вә ја дикәр өлкәдә дәвләтин игтисадијјатын идарә едилмәсиндәки ролунун сәвијјәси барәдә фикир јүрүтмәк үчүн һәјата кечирилән мәшғуллуғ, харичи-игтисади фәалијјәт, пул-кредит, бүдчә сijasәтинин маһијјәтини нәзәрдән кечириләр. Бу заман дәвләт веркиләринин, дәвләт хәрчләринин, бүдчә кәсири вә харичи борчларынын үмуми дахили мәһсула нисбәти, кредит ресурсларынын, пул күтләсинин артым сүр'әти, социал субсидияларынын үмуми дахили мәһсула нисбәти, әһалинин үмуми сајында дәвләт бүдчәсиндән мүавинәт аланларын хүсуси чәкиси, мәшғул олан әһалинин үмуми сајында дәвләт секторунда вә дәвләт идарәәтмә органларында чалышанларын хүсуси чәкиси вә с. кәстәричиләрдән истифадә олунар. Биз дүңја статистикасы, Чин Халг Республикасынын информасија мә'луматларындан истифадә едәрәк, јухарыда гејд едилән кәстәричиләрин сәвијјәси вә динамикасыны тәһлил етмәклә өлкәдә апарылан ислаһатларын радикал олмамасы гә-

наәтинә кәлмишик.

Чин һөкүмәти исә тәлејүклү мүлкијјәт мәсәләләриндә радикал мөвге тутмады. О, реаллығы нәзәрә алараг мүлкијјәт мүнәсибәтләриндә ингилаби дәјишиклик етмәди, јә'ни" һәр шеји, инкишафы хүсуси мүлкијјәт һәлл едир" концепсијасыны гәбул етмәди, ичтимаи мүлкијјәтә сағлам мүнәсибәти горујараг, мүлкијјәтин дикәр формаларындан истифадә етмәји дә мәгсәдәүјгун сајды.

Марағлы бурасындадыр ки, һөкүмәт ичтимаи мүлкијјәтдән истифадәнин дә сәмәрәлијјини артырмаг үчүн дүшүнүлмүш тәдбирләр һәјата кечирмәклә бәрәбәр, мүлкијјәт формаларынын рәгабәт принципләри әсасында инкишафына шәраит јаратмаға үстүнлүк верди, мүлкијјәт формаларынын гаршы-гаршыја гојулмамасы үчүн ганунларда мүвафиг дәјишикликләр етди.

Дәвләтин Конститусијасынын мүлкијјәтлә бағлы бөлмәсиндә кәстәрилир ки, фәрди-өзәл вә дикәр тәсәррүфатлар социалист базар игтисадијјатынын мүһүм тәркиб һиссәсидир. Әсас ганунда тәсбит олунамыш бу мүддәә дикәр мүлкијјәт формаларынын структурунда хејли дәјишикликләрә сәбәб олду. Әкәр 1978-чи илдә үмуми сәнајә мәһсулунын 78 %-и игтисадијјатын бу секторунда јарадылырдыса, инди бу рәгәм хејли ашағыдыр.

Сәнајә мәһсулунын 15 %-и шәһәр вә кәндләрдә фәалијјәт кәстәрән фәрди тәсәррүфатларда, галан 17 %-и исә дикәр секторларда истәһсал едилир.

Бурада кетдикчә гарышыг мүлкијјәт формаларындан истифадә кениш вүс'әт алыр. Ону да гејд едәк ки, гарышыг мүлкијјәт формалы игтисадијјат харичи капиталын чөлб едилмәси просесиндә јаранмышдыр. Тәһлил кәстәрир ки, Чиндә гарышыг мүлкијјәт формалы игтисадијјатын сүр'әтли инкишафы харичи капиталдан сәмәрәли истифа-

дә, жени технолокијалар тәтбиг етмәк, идарәетмөнин тәк-милләшмәси, дүнја стандартларындан истифаде едилмәси бахымындан чох мүсбәт нәтичәләр верир.

Бүтүн бунлар бир даһа сүбүт едир ки, Чин социализм принципләриндән узаглашмадан ачыг игтисадијјат гурур. Чинли достлар илә көрүшләр заманы тәбии олараг белә бир суал бизи даһа чох марагландырды: истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәтә әсасланан чәмијјәтдә базар игтисадијјаты принципләрини гурмаг мүмкүндүрмү? Чин тәчрүбәси әјани олараг сүбүт етди ки, мүхтәлиф мүлкијјәт формаларындан бачарыгла истифаде етмәклә игтисадијјатын жүксәк сүр'әтлә инкишафыны тә'мин етмәк мүмкүндүр.

Мә'лумдур ки, МДБ вә Шәрги Авропа өлкәләриндә ислаһатлар просесиндә дә мүлкијјәт мүнәсибәтләри өн плана чәкилмишдир. Башга сөzlә, ичтимаи мүлкијјәтин бирмә'налы шәкилдә дағдылмасы, хүсуси мүлкијјәтин бәргәрар олмасы игтисади ислаһатларын ана хәтти кими гәбул едилмишдир. Бу просес, еләчә дә сүр'әтли өзәлләшмә һәммин дәвләтләрин һамысында демәк олар агрылы кечмишдир.

Чин һөкүмәти исә ичтимаи мүлкијјәтин апарычы рола малик олмасыны сахламагла фәрди, хүсуси секторун инкишафы үчүн конкрет тәдбирләр һәјата кечирди. О, бирдәнбирә дәвләт мүлкијјәтинин мүфлисләшмәсинә, фәалијјәтсизлијинә бир чох Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, јол вермәди, аддым-аддым азад базар мүнәсибәтләринә кечди. 1998-чи илин әввәлине Чиндә 30 милјондан артыг шәхси вә хүсуси мүәссисәләр фәалијјәт кәстәрирди. Харичи капиталын иштиракы илә 300 миңдән чох мүәссисә јарадылмышдыр ки, бураја гојулан инвестисиянын һәчми 400 милјард јуандан чохдур (тәғрибән 8 јуан 1 АБШ долларыдыр).

Јүз миңләрлә сәһмдар чәмијјәтләри јарадылмышдыр ки, онларын да гејдә алынмыш капиталлары 3 трилјон јуандан чохдур.

Бурада социализми јерли-јерсиз тә'риф етмәк јохдур, она көрә дә мүхтәлиф мүлкијјәт формалары гаршы-гаршыја гојулмур. **Ичтимаи мүлкијјәтин чәмијјәтин инкишафына бухов, јалныз хүсуси мүлкијјәтин тәрәгтини тә'мин едән фактор олмасыны тәблиг едән, гычыгландырычы, мә'насыз дискуссиялар јохдур.** Чин мүтәхәссисләри илә сәһбәтләримиздә кәләчәкдә бу просесин нечә дәјишиләчәји мүзакирә объекти олурду. Онлар бу мәсәләјә дә чох сојутанлыгла чаваб верирдиләр. Чинлиләр бүтүн мүлкијјәт формаларынын инкишафына чалышыр, онлары бир-биринә гаршы гојмурлар. Әсас принцип беләдир: һансы сәмәрәлидирсә, гој о да гәләбә чалсын. Ејни заманда, онлар јахшы билирләр ки, **Чин кими нәһәнк бир өлкәдә идарәетмә системи, өлкәнин игтисади әсасы - мүлкијјәт мүнәсибәтләрини өзбашына бурахмаг, радикаллыга апаран тәшәбүсләри мудафиә етмәк милли мәнәфеләрә зидд бир сијасәт оларды, она көрә дә бу јолу сечмәдиләр.**

Сәһбәтләрин бириндә Чин Елмләр Академијасынын Игтисадијјат Институтунун профессору Ху Сзјајун деди ки, тарихимизлә јахындан таныш олсаныз, көрәрсиниз ки, Чин өлкәси вахтилә һәрч-мәрчликдән, тајфабазлыгдан, сәрвәтләр уғрунда әдаләтсиз мүбаризәләрдән чох әзијјәт чәкмишдир. О, һәтта бир дәвләт кими дағылмаг әрәфәсиндә олмушдур. Биз буну һеч вахт јаддан чыхармамалыјыг.

Сәһбәтимиздә бу да ајдын олду ки, **Чиндә реаллыгдан узаг олан, шүарларла фетишләшдирилмиш социализм чәмијјәти гурмурлар.** Онлар социализм гуручулугунда бура-хылмыш сәһвләрини дә е'тираф едирләр вә о илләри әсл социализм илләри кими дә гиймәтләндирмирләр.

Мараглыдыр ки, чинлиләр јени ислаһатлар дөврүндө әлдә етдикләри наилијјәтләри социализмин илк мөрһәләсинин нәтичәләри кими гijмәтләндирир, ејни заманда, мејдана чыхан проблемләри, чәтинликләри сәмимијјәтлә, профессионаллыгла е'тираф едирләр.

Мәнә елә кәлир ки, МДБ өлкәләриндә дә бу мөвгедән чыхыш етмәлидирләр. Бүтүн уғурсузлуглары, социал-игтисади ағрылары социализмин үстүнә јыхмаг, тарихи ләкәләмәк, тарихи фактлары сахталашдырмаг, улу бабаларымызын мүгәддәс истәк вә арзуларла јаратдыгларына, әзаб-әзијјәтләринә һөрмәтсизликдән, хәјанәтдән башга бир шеј дејилдир.

Дигәти чәлб едән чәһәтләрдән бири дә одур ки, апардығымыз сәһбәтләрдә, диспутларда **Чин** алимләри вә мүтәхәссисләри **Чин** игтисади моделинин ваһид инкишаф модели олдуғуну да иддиа етмириләр. Онлар дүнјада газанылмыш тәчрүбәдән, һансы өлкә олмасындан асылы олмајараг, әкәр јахшыдырса, истифадә едилмәсинин тәрәфдарыдырлар.

Чиндә ислаһатларын уғурла апарылмасы әһәмијјәтли дәрәчәдә онунла әлағәдардыр ки, бу просесә дөвләт өзү билаваситә башчылыг едир. **Дөвләт базар игтисадијјатына мәгсәд кими јох, васитә кими бахыр.**

Она көрә дә бурада һәјати әһәмијјәтли халг тәсәррүфаты артеријаларынын фәалијјәтинә дөвләт өзү нәзарәт едир. Дөвләт һәмчинин ичтимаи мүлкијјәтә әсасланан игтисадијјаты Чинин социалист базар тәсәррүфатынын мүһүм тәркиб һиссәси кими гәбул едир, онун рәгабәтдә сағлам иштиракына мүсбәт јанашыр, бу кими мүәссисәләрин халгын күндәлик тәләбатынын өдәнилмәси, јени иш јерләри јарадылмасы вә халг тәсәррүфатынын нормал фәалијјәтиндә ролунун артырылмасына көмәк едир.

Ислаһатлар апаран башга өлкәләрдә олдуғу кими, Чин-

дә дә дөвләт мүлкијјәтинин сәмәрәли олуб-олмамасы барәдә дискуссиялар апарылыр. Лакин бу заман реаллыг унутулмур. Ичтимаи мүлкијјәтин имканларындан истифадә етмәклә мүхтәлиф игтисади укладларын инкишафына шәрәит јаратмаг фикри даһа үстүнлүк тәшкил едир.

Она көрә дә **Чин** игтисадијјатыны **чоһукладлы игтисадијјат адландырсаг, сәһв етмәрик.** Белә бир дүшүнүлмүш сијасәтин нәтичәсидир ки, гејри-дөвләт секторлары даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бир сыра һалларда мүлкијјәт формаларынын дәгиг тәснифатыны вермәк чәтин олур. Белә ки, чоһ һалларда коллектив мүәссисә кими тәснифләшдирилән волост вә гәсәбә мүәссисәләри маһијјәт е'тибарилә хүсуси мүәссисәләр дә сајыла биләр. Буну нәзәрә алсаг, Чиндә сәнајә мөһсулунун структурунда дөвләт секторунун хүсуси чәкиси ислаһатларын әввәлиндәки сәвијјәдән тәгрибән 2 дөфә ашағы дүшмүшдүр. Буна баһмајараг, дөвләт мүлкијјәти бу күн дә, кәләчәкдә дә Чин өлкәсинин инкишафында мүһүм рол ојнајыр вә ојнајачагдыр. Өлкәнин апарычы сәнајә сәһәләри дөвләт мүлкијјәтиндәдир. Дөвләт секторуна аид олан 350 миндән чоһ сәнајә мүәссисәсиндә 120 милјон нәфәр чалышыр. Мигјаслы өзәлләшдирмә кечирмәјә тәләсмәк бир-мә'налы шәкилдә мәгсәдәујгун сајылмыр.

Чинли алимләрин фикринчә, хүсуси мүәссисәләр јалһыз о һалда сәмәрәлидир ки, онлар кичик олсун вә мүәссисәнин саһиби өзү үчүн ишләсин. Истәһсал кенишләнәндә, коллектив бөјүјүндә исә ичтимаи мүлкијјәт, сәһмдар мүлкијјәти даһа сәмәрәли олур, чүнки бу һалда бүтөвлүкдә мүәссисәнин ишинин нәтичәләри һәр бир ишчини марағландырыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, узун мүддәт бүтүн өлкәләрдә игтисадијјатын структурунда сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты

чох бөјүк чәкијә малик олмушдур. XX әсрин демәк олар ки, икинчи јарысындан инкишаф етмиш өлкөләрдә хидмәт саһәси даһа сүр'әтлә инкишаф едир. Бу күн бу груп өлкөләрдә игтисадијјатын структурунда хидмәт саһәси биринчи јерә чыхмышдыр. Бу мејл инкишаф етмәкдә олан өлкөләрдә дә өзүнү көстәрир. Лакин Чиндә ислаһатлар әрәфәсиндә сәнајенин инкишаф имканларындан сон дәрәчә зәиф истифадә едилмәсини нәзәрә алсаг, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, һәлә узун бир дөвр әрзиндә бөјүк потенциала малик олан бу өлкәдә сәнајенин еффектли инкишафы истигамәтиндә чох ишләр көрүләчәкдир ки, бу да игтисадијјатын структурунда онун ролунун даһа да мөһкөмләнмәсини тә'мин едәчәкдир. Бунунла јанашы өлкәдә хидмәт саһәсинин дә интенсив инкишафы тә'мин едилер. Сөзүн әсл мә'насында, дүңја стандартларына ујғун мүасир технолокијалара әсасланан јени бир саһә формалашыр. Һазырда Чинин хидмәт саһәси чәлб етдији малијјә, әмәк ресурсларына көрә дүңјада ән мигјаслы саһәләрдән сајылыр.

Өлкәдә тәгрибән 25 милјон мүәссисә, о чүмләдән 7,5 милјон коллектив мүәссисә, 400 мин өзәл мүәссисә, 300 мин дөвләт мүәссисәси, 280 мин мүштәрәк мүәссисә вардыр. Галан мүәссисәләр фәрди мүлкијјәтә әсасланыр вә әсасән кәнд јерләриндә фәалијјәт көстәрир. Ајдындыр ки, бу гәдәр мүәссисәнин игтисади фәалијјәтинин тә'мин едилмәси механизмини јаратмаг чох чәтин мәсәләдир. Елә идәрәетмә системи олмалыдыр ки, тәшәббүскарлыг, игтисади фәаллыг мөһдудлашдырылмасын.

Она көрә дә Чин һөкүмәти мүәссисәләрин јерли өзүнүидәрә һүтугларынын дурмадан кенишләндирилмәси истигамәтиндә конкрет ишләр һәјата кечирир. Мәсәлән, харичи инвестисия вә харичи тичарәт саһәсиндә ихрачын вә идхалын үмуми һәчминин директив көстәришләр әсасында

планлашдырылмасы ләғв едилмиш, бунунла да базар игтисадијјатына ујғун дәјишикликләрин һәјата кечирилмәси үчүн шәраит јарадылмыш, ислаһатларын системли һәллинә, мәрһәлә-мәрһәлә һәјата кечирилмәсинә көмәк едән верки, бүдчә ганунлары вә диқәр нормативләр һазырланмышдыр.

Сон илләрдә апарылан ислаһатлар дөвләт мүлкијјәтиндә, хүсусилә ири мүәссисәләрин фәалијјәтиндәки нөгсанлары даһа габарыг шәкилдә үзә чыхарды. Мәркәзләшдирилмиш гәјдада ресурслар, малијјә вәсаитләри илә тә'мин едилән ислаһатлар шәраитиндә онлар мүәјјән чәтинликләрлә үзләшмәли олдулар. Она көрә дә Чин һөкүмәти дөвләт секторунда да игтисади механизмләрдән даһа кениш тәтбиғ едилмәси үчүн конкрет програм мүәјјән етди.

1998-чи илдә дөвләт мүәссисәләринин ислаһатларына башланьлымышдыр. Һәмин ил Асија малијјә бөһраны, ири чајларын дашмасы илә әлагәдар олараг бир чох чәтинликләр јаратса да, дөвләт мүәссисәләринин ислаһатлара уғурла башламасы или кими гијмәтләндирилә биләр. Бир сыра назирликләр ләғв олунду, онларын әвәзиндә мүәссисәләрин үзәриндә инзибати-амирлик үсуллары илә нәзарәт етмәјән дөвләт идәрәләри јарадылды. Бә'зи мүәссисәләрин базасында корпорасиялар тәшкил едилди. 120 груп мүәссисәјә харичи игтисади фәалијјәт саһәсиндә кениш имтијазлар верилди. Өлкә игтисадијјатында вачиб рол ојнајан дөвләт мүәссисәләринә нәзарәти тәкмилләшдирмәк мөгсәдилә хүсуси мүвәккил едилмиш тәфтишчиләр институту јарадылды. Мәсәлән, Чин игтисадијјатынын ән'әнәви саһәләриндән олан тохучулугда бир нечә милјон көһнә дәзкахлар дөвријјәдән чыхарылды, бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилди. Гыса мүддәт әрзиндә саһә үзрә мөһсулун һәчми бир нечә милјард јуан азалса да, јени технолокијалара системли јол ачылды.

Демәк олар ки, дүнјанын әксәр өлкәләриндә һасиледи-чи сәнајенин инкишафында тәрәддүләр баш верир. Бөјүк һәчмдә нефт, филиз, көмүр вә с. тәбии сәрвәтләр истеһсал едән өлкәләр бир мүддәтдән сонра истеһсалы азалтмаға вә ја тамамилә дајандырмаға мәчбур олулар. Ахырынчы процес чох ағрылы кечир. Бә'зән елә олул ки, мә'дәнләрин бағланмасы илә әлагәдар оларағ он минләрлә адамлар ихтисара дүшүр, социал сарсынтыларла үзләшир. Дүшүнүлмүш игтисади сijasәт јеридән, игтисадијjатын комплекс инкишаф етдирилмәсинә дигтәт верән өлкә бу кими сарсын-тыларла адәтән үзләшир.

Чинин көмүр сәнајесиндә дә чидди структур дәјишик-ликләри әлдә едилмәси үчүн хејли иш көрүлдү. Чин һөкү-мәти бу истигамәтдә дүшүнүлмүш тәдбирләр һәјата кечи-рир. Мәсәлән, сон илләрдә Чиндә көмүр сәнајесиндә чид-ди структур дәјишикликләри кедир, мөһсулдарлығы аз олан, рентабелсиз шахталар бағланыр. 1999-чу илдә 31 мин сәмәрәсиз хырда шахта бағланмыш, гәсәбә вә гәзаларда кө-мүр чыхарылмасы 250 млн. тон азалдылмышдыр.

Өлкәнин стратеги марағлары, игтисади тәһлүкәсизлији-нин тә'мин едилмәси мәгсәдилә нефт-газчыхарма вә нефт-кимја сәнајесиндә чидди ислаһатлар апарылды. Чин нефт-газ групу вә Чин нефт-кимја групу јарадылды ки, бунлар ва-ситәсилә хам нефтин чыхарылмасы, е'малы, дахили вә ха-ричи базара чыхарылмасы илә бағлы бүтүн мәрһәләләрин милли мөнафеләр бахымындан идарә олунамасы тә'мин едилди. Бу күн Чин дүнјада ән чох нефт истеһсал едән өл-кәләр сырасындадыр. 2000-чи илдә өлкәдә 160 милјон тон нефт истеһсал едилмишдир. Мүгајисә үчүн ону көстәрәк ки, бу рәгәм 1944-чү илдә чәми 440 мин тон тәшкил ет-мишдир.

Игтисадијjатын дијәр саһәләриндә дә структур дәји-

шикликләри, көһнә аваданлығларын истеһсалдан чыхарыл-масы, әтраф мүһити чидди чиркләндирән вә чохлу енержи сәрф едән мүәссисәләрин бағланмасы илә әлагәдар кон-крет ишләр көрүлүр.

Бунунла белә, Чин сәнајесиндә сәмәрәлилик, кејфиј-јәт көстәричиләринин јахшылашдырылмасы гаршыда-кы дөврүн вачиб вәзифәләриндән оларағ галыр.

Өлкә игтисадијjатынын сүр'әтли инкишафынын тә'мин едилмәсиндә елм вә техника јениликләриндән кениш исти-фадә едилди. Бунун үчүн мәгсәдли програмлар һазырланыр. Белә програмлардан бири "Мөш'әл" дәвләт програмыдыр. Програм 1047 дәвләт объектини, о чүмләдән хүсусилә јүк-сәк елм вә јени технолокијаја әсасланан 58 мүһүм дәвләт объектини әһатә едир. Програма мәс'ул олан Елм вә Тех-ника Назирлијинә бу саһәдә дәвләт сijasәтини һәјата ке-чирилмәсини тә'мин етмәк үчүн Чин Кәнд Тәсәррүфат Банкы, Тикинти Банкы вә Чин Банкы 6,5 милјард јуан кү-зәштли ссуда ајырмашдыр. "Мөш'әл" Програмынын әһатә етдији объектләрин 28 фаизини, һәр биринин тикинти дө-јәри 30 милјон јуан олан объектләр тәшкил едир ки, бу да програмын өлкә үчүн нә дәрәчәдә вачиб олдуғуну сүбут едир. Үмумијjәтлә, Мөш'әл програмы 18 мин объект әһа-тә едир. Артыг 1999-чу илдә бу объектләрин тәхминән 1/3 һиссәси 160 милјард јуанлығы сәнајә мөһсулу истеһсал ет-мишдир.

Дәвләт мүәссисәләринин сәмәрәсини артырмағ мәгсә-ди илә онларын гаршылашдығы чәтинликләрә сон гој-мағ үчүн мүхтәлиф истеһсалатларын бирләшдирилмәси, онларын стимуллашдырылмасы, көһнә завод вә фабри-кләрин модернләшдирилмәси, тәчһизатын јениләшдирил-мәси, артыг ишчиләрин мәрһәләләрлә ихтисар едилмәси вә ихтисар олуанлара јени пешәләр өјрәдилмәсини нә-

зәрдә тутан идарәетмә системи јаратмаг истигамәтиндә мһүм тәдбирләр һәјата кечирилләр.

Ишәдүзәлтмә проблеминин кәркинлијини азалтмаг үчүн фәрди вә өзәл бизнеси инкишаф етдирмәк, јени иш јерләри јаратмаг вә тәдричән сәсиал јөнүмлү базар игтисадијјатынын тәләбләринә чаваб верән сәсиал тә'минат системи формалашдырмаг саһәсиндә дә тәдбирләр һәјата кечирилләр. Бүтүн бунларла јанашы макротәнзимләмәнин јени, рәал шәраитә ујғунлашдырмагла һәјата кечирилмәси дә нәзәрдән гачырылмыр.

Сәнајенин әсасыны тәшкил едән ири вә орта дәвләт мүәссисәләриндә мүасир корпорасија системинин јарадылма-сы да гаршыда дуран вәзифәләрдәнди.

Үмумијјәтлә, Чиндә сәнајенин структурунун тәкмилләшмәси, илк нөвбәдә апарычы саһәләрин үстүн инкишафы илә мүүјән олунур. Бу, Чин игтисадијјатынын кәләчәк инкишаф стратегијасынын мһүм истигамәтләриндән сајылыр (совет системи шәраитиндә бу просесә бә'зән елмитехники тәрәгтини мүүјән едән саһәләр дә дејиллирди - З.С.). Ону кәстәрмәк кифәјәтди ки, сон илләр микрокомпүтерләрин, мобил әләгә вә програм-коммутатор аваданлыгларынын истеһсалы әввәлки илә нисбәтән 12-45% артыр. Бир факты гејд етмәк мараглыдыр. Һазырда Чин ихрачынын структурунда јүксәк технолокијанын хүсуси чәкиси 25%-дән чохдур. Һалбуки 1985-чи илдә бу рәгәм чәми 1% тәшкил едилди.

Структур дејишикликләри сәмәрәлилик кәстәричиләринин дә јахшылашмасына тә'сир едилди. Сәнајенин мәнфәәтлилик сәвијјәси јүксәлмәкдә давам едилди. 1999-чу илдә сәнајә мөһсулларынын сатышындан әлдә олунан кәлир 10,2 % артмышдыр. Бу күн өлкәдә артыг гејд едилди ки, ми, зијанла ишләјән мүәссисәләр дә вар. Лакин онларын

илдән-илә азалмасы мһүсәјәт едилди. Тәкчә бир ил әрзиндә зәрәрлә ишләјән мүәссисәләрин сајы 15 % азалмышдыр. 1999-2000-чи илләрдә дәвләт мүәссисәләриндә вә сәһм пакетинин бөјүк һиссәси дәвләтә мөһсус олан мүәссисәләрдә мәнфәәт 1998-чи илә нисбәтән 50 %-дән чох артмышдыр ки, бу да сон 5 ил әрзиндә ән јахшы кәстәричи һесаб едилә биләр. Бунунла белә, ислаһатлар просесиндә сәнајенин рәгәбәтә давамлы олмасы мөһсәләси мејдана чыхыр. Чинлиләр өзләри е'тираф едилләр ки, сәнајә мүәссисәләриндә истеһсал едилән бир сыра мөһсулларын кејфијјәти о гәдәр дә јүксәк дејилди. Бундан әләвә, истеһсал едилән мөһсулларын һеч дә һамысы рәализә едилмир. Мөһсәлән, 1999-чу илин сонунда амбарларда 344 милјард јуанлыг мөһсул јығылыб галмышды. Чинлиләр әминдилләр ки, онлар бу проблеми дә һәлл едәчәк, тәләб вә тәклиф арасындакы таразлыгы тә'мин едәчәкләр.

Бүтүн бунлар бир даһа кәстәрир ки, **дәвләт милли мөһнафәләр наминә мүлкијјәт мүнәсибәтләринин тәкмилләшмәсинә, гејри-дәвләт секторларынын инкишафына хүсуси гајгы кәстәрир.** Һөкүмәт јахшы баша дүшүр ки, радикаллыг игтисади јүксәлиши тә'мин едә билмәз. Тезликлә бүтүн кәстәричиләри хүсуси секторун кејринә дејиширмәклә һеч бир наилијјәт әлдә етмәк олмәз. Мөһсәлән, МДБ өлкәләриндә һәјата кечирилән игтисади ислаһатларын мһүм нәтичәләриндән бири ондан ибарәтди ки, дәвләт секторунда мөһсул олан әһалинин хүсуси чәкиси дәфәләрлә азалмышдыр вә бу мејли ислаһатчылар бөјүк наилијјәт ки ми гәләмә верилләр. Амма нәзәрә алмырлар ки, бу мејл јүксәк игтисади инкишаф илә мһүсәјәт олунмамышдыр. Чиндә исә игтисади сијасәтин һәр бир истигамәти чидди әсасландырылып, бүтүнлүкдә бу просесин системли һәјата кечирилмәси тә'мин едилди.

Өлкәдә, хүсусилә вурғуламаг истәјирәм ки, ислаһатлар халг тәрәфиндән мүдафиә олунар, мејдана чыхан чәтинликләр, проблемләрин ағрысыз һәлли үчүн тәдбирләр көрүлүр. Јери кәлмишкән, бөјүк философ Конфутси илә онун шакирдләри арасындакы бир сөһбәти гејд етмәк марағлы олар:

Мүәллимдән сорушдулар: “Өлкәни идарә етмәјин сирри нәдәдир?” О деди: “Һакимијјәт кимин әлиндәдирсә, халгын она инамында”. “Бәс онда һакимијјәт анлајышына нәләр дахилдир?” - дејә шакирдләр сорушдулар. “Халгын тәһлүкәсизлијини тә’мин етмәк, онун тох олмасынын гајғысына галмаг вә она дәстәкләнмәк”. Онда шакирдләр суалы бу чүр гојдулар: “Әкәр бу элементләрин бириндән имтина етмәк тәләб олунарса, һансыны гурбан верәрсиниз?” “Силаһланманы” - дејә Конфутси чаваб верир. “Бәс икисиндән имтина етмәли олсаныз?” Конфутси белә чаваб верир: “Мән әрзаг мәһсулларыны гурбан верәрдим”. Шакирдләр сорушур ки, “бәс нијә мәһз онлары гурбан верәрдиниз?” “Она көрә ки, әкәр халгын дәстәји оларса, галан һәр шеј олачаг” - дејә мүәллим чаваб верир.

Чин игтисади мө’чүзәсинин ән вачиб амилләриндән бири одур ки, ислаһатлар халг тәрәфиндән мүдафиә олунар, халг ислаһатлара ничат јолу кими бахыр вә она көрә дә ону мүдафиә едир. Јухарыда биз бу вә ја дикәр сәбәбдән ихтисар олунмуш ишчиләрин јенидән әмәк фәалијјәтинә чөлб олунмасы барәдә мисаллар кәтирмишдик. Бир анлыға тәсәввүр едәк ки, ихтисар олунмуш милјонларла чинлиләрә һөкүмәт гајғы, онларын јенидән әмәк фәалијјәтинә чөлб едилмәсинә мараг көстәрмир. Әлбәттә, бу һалда ислаһатлара инам ола билмәз.

Өлкәдә ислаһатларын шәффаф апарылмасы, мүәјјән олунмуш мәгсәд вә вәзифәләрин конкретлији, реаллыгы,

ичра вә ганунверичилик органларынын өзләринин мәс’улијјәтләрини дәрк етмәләри, ислаһатлар просесиндә мәнәфеләрин, фәалијјәтләрин әлагәләндирилмәси дәвләтин вә һаким партија олан Коммунист Партијасынын игтисади сијасәтинә инамы артыран шәртләр сајылыр.

Чинлиләр бирмә’налы шәкилдә дәрк етмишләр ки, Ден Сјаопиниң идејалары халгын јахшы јашамасына, Чин дәвләтинин игтисади гүдрәтинин мөһкәмләнмәсинә јөнәлдилмишдир.

Мә’лумдур ки, МДБ өлкәләринин әксәријјәтиндә, хүсусилә Русијада кечид дөврүнүн социал сарсынтылары ислаһатларын нәтичәләриндән әлдә едиләчәк сәмәрәдән гатгәт чох олду. Мән сонрадан истинад едәчәјим мисалы көстәрмәк истәјирәм. Русијанын президенти ХХ әсрин 90-чы илләриндәки бу нәһәнк өлкәнин социал-игтисади, сијаси һәјатындакы иткиләри Алманија вә Јапонијанын икинчи дүнја мүһарибәсиндәки мәғлубијјәти илә бағлы иткиләрлә мугәјисә едир. Бу күн дә Русијада вә бир сыра МДБ өлкәләриндә ислаһатлара, онун нәтичәләринә инам јүксәк дејилдир. Тәбии ки, бу чох ағрылы мәсәләдир. Чиндә исә социал-игтисади инкишаф перспективләринә инам јүксәкдир вә бу бөјүк наилијјәтин горунмасы вә даһа да инкишаф етдирилмәсинә Чинин Коммунист Партијасы вә һөкүмәт хүсуси фикир верир.

Чиндә дәвләт, һөкүмәт халг гаршысында көтүрдүкләри өһдәликләрин јеринә јетирилмәсинә өзләринин фәалијјәтләринин али мәгсәди кими бахыр ки, бу да халгын һакимијјәтә, апарылан ислаһатлара инамыны даһа да артырыр. Даим артмагда олан инам исә күчлү инкишаф факторуна чеврилер.

Ден Сјаопин тәрәфиндән е’лан едилмиш ислаһатларын мәрһәлә-мәрһәлә һәјата кечирилмәси бу просесдә һөкүмә-

тин радикал дежил, еһтијатлы мөвге тутмалары лап јахын вахтлара гэдәр өчнөбиләр үчүн анлашылмаз бир мәсәләжә чеврилмишди. Илк вахтлар бир чох харичи экспертләр Чиндәки ис аһатлара гәрәзли мөвгедән јанашыр, нечә дејрләр, бармагарасы бахырдылар. Онлар Чинин инкишаф јолуну перспективсиз јол кими гијмәтләндирирдиләр.

Реаллыг бу фикирләри тәсдиг етмәди. Инди бүтүн дүнја Чин “игтисади мө’чүзәси”ндән данышыр, бу нәһәнк өлкәнин динамик инкишафына һејран галдыгла-рыны кизләтмирләр.

Бунунла белә, Чинин игтисади јүксәлишини екстенсив интензив инкишаф јолу кими дә гијмәтләндирирәнләр вардыр.

Биз бурада екстенсив вә интензив инкишаф јолу, онун маһијјәти, принципал чәһәтләри барәдә әтрафлы данышмаг истәмирик. Бу истәр ән’әнәви, истәрсә дә мүасир игтисади нәзәријјәнин ән актуал проблемләриндән сајылыр. Садә диллә десәк, истәһсалын әлавә ресурслар чәлб етмәклә инкишафы тә’мин едән јол екстенсив инкишаф јолу кими гијмәтләндирилир. Амма бурада бир мәсәләни гејд етмәк лазымдыр.

Күлли мигдар ресурслары ејни вахтда һәрәкәтә кәтирмәк, дөвријјәжә чәлб етмәк өзү бир мө’чүзәдир. **Јаддан чыхармајаг ки, Чин кими дүнјанын 3-4 ән нәһәнк өлкәсинин бириндә әсрләр боју истифадәсиз галмыш иримигјаслы ресурслары бир нечә илдә дөвријјәжә чәлб етмәк әсл гәһрәманлыг дежилми, әсл мө’чүзә дежилми?** Мүасир дөврдә истәһсалат дөвријјәсинә әлавә ресурсларын чәлб едилмәси чох надир һалларда әввәлки технолокија, мөһсулдарлығын сабит галдыгы шәраитдә һәјата кечирилир. Она көрә дә, Чин алимләри өлкәнин сырф екстенсив инкишаф јолу илә кетдији фикрини јажан бә’зи харичи экспертләр, политолог-

ларла һаглы олараг разылашмырлар.

Чиндә сон 20 илдә, еләчә дә ХХІ әсрдә апарылан вә бу күн дә инкишаф етдирилән структур, инвестисија сијасәти өзүнүн рәнкарәнклији, мигјасы илә сечилир.

Чин бу күн өлкә игтисадијјатына АБШ вә Русијадан чох капитал гојулушу ајырыр. Прогноз һесабламалара көрә, бу рәгәм 2015-чи илдә АБШ үзрә көстәричидән 4 дөфә чох олачагдыр. Мүасир техника вә технолокијаја әсасланан јени заводлар, истәһсал саһәләри, истәһсал вә социал инфраструктур объектләри тикилир.

Бә’зиләринин фикринчә, Чин игтисадијјатынын сүр’әтлә инкишафы онун старт сәвијјәсинин ашағы олмасы илә бағлыдыр. Чин мүтәхәссисләри бу фикирлә дә разы дежилләр. Бу концепсија да узун мүддәт совет игтисади әдәбијјатында да музакирә объекти олмушдур. Сүбут олунмушдур ки, игтисади инкишафын старт сәвијјәси илә сүр’әтли артым арасында әлагә мүтләг характер дашымыр, дүз мүтәнасиблик тәшкил етмир.

Дүнја тәчрүбәси көстәрир ки, чох да керидә галан өлкәләр һәтта малијјә көмәкликләринә бахмајараг, јүксәк инкишаф сүр’әтини тә’мин етмәмишләр. Башга сөзлә, узун бир дөвр әрзиндә керидә галан, лакин инди инкишаф едән өлкәләрин һеч бириси гыса бир дөвр әрзиндә Чин кими тәрәгги әлдә етмәмишдир.

Рәһбәр кадрлары һазырлајан Али мөктәбдә көрүш заманы чинли профессор буну да гејд етди ки, бизим наилијјәтләримизи азалтмаг истәјәнләр белә бир фикир дә сөјләјирләр ки, куја Чинин игтисади сычрајышы ислаһатлара гәдәрки халг тәсәррүфатынын структурунда кәнд тәсәррүфатынын хүсуси чәкисинин јүксәк, сәнајенин исә ашағы олмасы илә әлагәдардыр.

Дүздүр, узун илләр Чинин игтисадијјатында мөһсулдар-

лыгын ашагы олмасы илэ фэрглэнэн кэнд тэсэррүфаты игтисадијјатын саһэ структурнда мүһүм јер тутур. Бу кими структур дүнјанын әксәр өлкөләриндә олуб вә инди дә вар. Амма онлар Чин кими инкишаф әлдә етмөмишләр. Буна көрө дә, Чин мүтәхәссисләри харичи експертләрин јухарыда гејд етдикләри тезислә дә разы дејилләр, чүнки, дүнја өлкөләринин инкишаф тәчрүбәси кэнд тэсэррүфатынын хүсуси чәкиси илэ игтисади инкишаф сүр'әти арасындакы сых әлагәни тәсдиг етмир. Јә'ни Чинин сон илләрдә јүксәк игтисади инкишаф сүр'әти билаваситә истеһсалын структурдан билаваситә асылы олмамьшдыр.

Доғрудан да, Чинин игтисади структурунда аграр сектор тарихән јүксәк чәкијә маликдир. Аграр секторун үмуми дахили мөһсулда ролунун һәддән чоһ олмасы үмуми инкишафа тә'сир едир. Лакин онун хүсуси чәкисинин азалмасы игтисади инкишафа бирбаша јох, долајы јолла тә'сир көстәрир. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, гејд едилән просесин тә'мин едилмәси өзү бөјүк уғурлу сијасәтин нәтичәсидир, јә'ни елә бир стратежи инкишаф програмы һәјата кечирилир ки, башга саһәләрин инкишафындакы керилик арадан көтүрүлүр. Чинли алимләрин фикринчә, бурада һәлледици ролу аграр секторун хүсуси чәкисинин азалмасы јох, игтисадијјатын керидә галан саһәләринин дирчәлмәсинә јөнәдилән дүзкүн сијасәтин һәјатда кечирилмәси мүһүм рол ојнамьшдыр.

Харичи експертләр бир фактору да Чинин игтисади сычрајышынын әсас амили һесаб едирләр. Сөһбәт чинли характеринин уникал чәһәтләри, милли спесификадан кедир. Чинлиләр фәхр едирләр ки, онлары дүнјада әмәксевәр, ишкүзар, мүбариз инсанлар кими таныјырлар. Ислаһатлар просесиндә бу кејфијјәтләр өзүнү даһа габарыг сурәтдә көстәрди. Чин дүнјанын гәдим сивилизасија мәнбә

ләри арасында јеканә өлкөләрдөндир ки, өз ән'әнәләрини, бәнзәрсиз мөдәнијјәтини, дәвләт гуручулуғуну вә әһалинин етник мөдәнијјәтини горујуб сахлаја билмишдир. Чин рәһбәрләри ән'әнәләрин нә гәдәр күчлү олдуғуну јахшы билирләр. Лакин игтисади мө'чүзәнин сәбәбини чинлиләр бунула изаһ етмирләр. Ахы Чин халгына хас олан бу кејфијјәтләр әсрләр боју формалашыб, амма өлкә сон дөврләрә гәдәр керидә галан дәвләтләр сырасында олмушдур.

Чин игтисади мө'чүзәси Ден Сјаопинин мүәјјән етдији игтисади сијасәтин мәгсәдјөнлү апарылмасы илэ бағлыдыр. Бурада јухарыда гејд етдијимиз кими, һеч бир дәвләтә мәнсуб олмајан ардычыллыгла, сәбрлә игтисадијјатын либераллашдырылмасына кечилди, милли дәвләт мәнәфеләринин горунмасы вә социал иткиләрин минимума ендирилмәси вәзифәләри өн плана чәкилди. Бир тәрәфдән дәвләт игтисадијјатдан инзибати-амирлик методларындан азад олмагла узаглашды, диқәр тәрәфдән исә игтисадијјатын тәнзим едилмәси зәрурәтиндән она даһа да јахынлашды.

Бүтүн бунлар уникал тарихи фактлар, тарихи наилијјәтләр, дүнјаны һејрәт едән реаллығлардыр.

IV

**ДУШУНУЛМУШ "АЧЫГ ГАПЫ" СИЈАСƏТИ
ВƏ ИГТИСАДИ ИНКИШАФ**

Лахын вə узак кəлəчəkдə Азэрбajчанын игтисади инкишаф стратегијасы нəинки дахили, хəм дə харичи факторлардан əхəмијјətли дэрəчэдə асылы олачагдыр. Азэрбajчан артыг инди дунја игтисадијјатында мөвчуд олан мəнафе проблемлəri илə үзлəшир. Бир тэрəфдэн Азэрбajчан өз милли дөвлət мəнафелəрини горумалыдыр, дикэр тэрəфдэн, бу мүһүм мүгəддəs вəзифə дунја интеграсијасынын тəлблəri илə əлагəlэндирилмəлидир.

Һеч шүбхəсиз ки, мүһүм стратеги чоғрафи шəраитдə јерлəшən вə зəнкин тəбии ресурслары олан Азэрбajчанын кəлəчəји дунја игтисадијјатында кедən просеслəрдən бу вə ја дикэр дэрəчэдə асылы олачагдыр. Азэрбajчан азад игтисадијјатын гурулмасы, тичарəтин либераллашдырылмасы кими мүасир дөврүн əн характерик просеслəриндэн кəнарда гала билмəз. Ејни заманда, республикамызын инкишаф стратегијасыны мүəјјən едэркən, бизим фикримизчə, ашағыдакылары да нəзэрə алмаг лазымдыр.

Дунјада елə бир дөвлət јохдур ки, өзүнүн идхал, ихрач сијасəтини тəнзим етмəсин. Инкишаф етмиш өлкөлəрдə тичарəт сијасəти, харичи игтисади фəалијјəтин тəнзимлөнмəsi, јерли истехсалчыларын горунмасы чохəсрлик тарихə маликдир. Мүстəгиллијини бир нечə ил бундан əввəl əлдə етмиш Азэрбajчаңда исə белə бир сијасəтин бүнөврəsi инди гојулур. Бу иш бизə чох да асан баша кəлмир. Бу күн

дахили базарда идхалын һəддən артыг үстүнлүк тəшкил етмəsi нəинки бөјүк зəһмət һесабына јарадылмыш потенсиалын, республиканын реал имканларынын сəвијјəсинə ујғун дејил, һəмчинин милли мəдəнијјəтимизлə, мə'нəвијјатымызла, милли гурурумузла ујушмур.

Базарын боллуғуну тə'мин етмək мəсələнин бир тэрəфидир. Бу базарда республикамызы һансы мəһсуллар тəмсил едир, јерли əмтəə истехсалчылары нечə горунур, нечə һəвəслэндирилир? Идхалын һэр бир дөвр үчүн оптимал һəдди, сəмərəли структуру олмалыдырмы? Бу мəсələлэр реаллыг, дунја тəчрүбəсинə əсасланараг һəлл едилмəлидир.

Бу күн республикада истехсал едилən мəһсулларын əксəријјəти бејнəлхалг рəғабətə дөзə билмир. Вəзијјəти тəдричən, мəрһələ-мəрһələ јажшылашдырмаг, вəтən əмтəə истехсалчыларыны һəвəслэндирмək үчүн тəдбирлэр көрүлмəлидир. Азад дунја тичарəтинə говушмаг вə милли игтисадијјаты гурмаг, рəғабətə дөзən мəһсуллар истехсал етмək бир-биринə зиддијјət тəшкил едən просеслəрдир. Нə едилмəлидир ки, Азэрбajчанын кəлəчəkдə Дунја Тичарəт Тəшкилатына үз олмасы милли игтисадијјатын инкишафы, илк нөвбədə, рəғабətə давамлы мəһсул истехсалынын артмасы, вəтən əмтəə истехсалчыларынын горунмасы просеси илə мүшајиət едилсин, дөвлəтин игтисади тəһлүкəсизлијинə зərbə вурулмасын.

Бу суаллар нечə мүддэтдир ки, мəни нараһат едир... Она көрə дə Чиндə оларкən мən јухарыда гејд олунан мəсələлəрин һəлл олунмасы истигамəтлəринə хүсуси дигтət јетирдим.

* * *

XX əсрин 90-чы иллəринин əн характерик ганунаујғун-луғларындан бири ондан ибарəтдир ки, дунја өлкөлəринин,

демәк олар ки, әксәријјәти “ачыг игтисадијјат” мұһитиндә јашајыр. “Ачыг игтисадијјат” нәдир? суалына бу күн мұх-тәлиф чаваблар веридир. Чүнки “ачыг игтисадијјат” мөфһу-му тарихи инкишафын ајры-ајры мәрһәләләриндә ејни мә’на кәсб етмәмишдир. Мәсәлән, 40-50 ил бундан әввәл “ачыг игтисадијјат” дедикдә, о өлкә баша дүшүлүрдү ки, онун идхалы вә ихрачынын үмуми дахили мәһсула нисбәти 10 %-дән чох иди. Бу күн исә “ачыг игтисадијјат” гуран өлкә нәинки бејнәлхалг тичарәтдә, һәмчинин капиталын бејнәлхалг һәрәкәтиндә, валјута мұнасибәтләриндә фәал иштирак едир.

Елми игтисади әдәбијјатда “ачыг игтисадијјат” барәдә мұхтәлиф концепсијалар мөвчуддур. Ачыг игтисадијјатын радикал концепсијасы бу вә ја диқәр өлкәнин харичи игтисади фәалијјәтә һеч бир мөһдудижјәт гојмамасыны нәзәрдә тутур.

Радикал концепсијанын әлејһдарлары белә һесаб едиләр ки, ачыг игтисадијјатын да мүүјјән сәрһәди олмалыдыр. Ачыг игтисадијјатын һеч бир тәнзимләмә олмадан инкишафы милли мөнафеләрә, милли тәһлүкәсизлијә, дәвләтин мүстәгиллијинә зәрәр вура биләр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин әксәријјәти индијә кими ачыг игтисадијјатын радикал концепсијасынын һәјата кечирилмәсиндән, чиркин рәгабәт үсулларынын тәтбиғ едилмәсиндән әзијјәт чәкирләр. Лакин ачыг игтисадијјат концепсијасыны дүшүнүлмүш сурәтдә һәјата кечирдикдә, өлкә дүнја игтисадијјатына говушмагдан бөјүк уғурлар газана биләр.

Ден Сјаопин вә онун тәрәфдарлары јахшы баша дүшүрдүләр ки, Чинин игтисади дирчәлишини тә’мин етмәк үчүн өлкә бејнәлхалг аләмә јени принципләр әсасында чыхмалы вә дүнја тәрәфиндән гапалы игтисадијјат гу-

ран дәвләт кими танынмамалыдыр. Бу һеч дә асан мәсәлә дејилди. Әввәлки илләрдә апарылан сијасәтдән фәрғли оларағ, Чин игтисадијјатынын мәһсулларынын дүнја базарларына чыхарылмасы, өлкәјә исә харичи ширкәтләрин чөлб едилмәси үчүн игтисади мұһитин јарадылмасы вачиб иди. Ислаһатларын илк илләриндә артығ билинирди ки, Чин ачыг игтисадијјат гурур. Чин һөкүмәти буну бүтүн дүнјаја бәјан едәрәк конкрет фәалијјәт програмы гәбул етди.

1983-чү илдә Чин һөкүмәти өлкәдә харичи капитал мәсәләсинә һәср едилмиш илк ишчи мұшавирә кечирди. О вахтдан е’тибарән, харичи инвестисијаларын өлкәјә чөлб едилмәси илә әлагәдар фәалијјәт өлкәнин гапыларыны дүнја дәвләтләринин үзүнә ачмағы нәзәрдә тутан дәвләт сијасәтинин мұһүм тәркиб һиссәси сајылып.

Дүнја интеграсијасына говушмаға имкан верән мұвафиг ганунверичилик базасынын јарадылмасы өн плана чәкилди. Гыса бир дөвр әрзиндә харичи игтисади фәалијјәти тәнзимләјән ганунлар гәбул едилди.

Мәсәлән, һәм Чин капиталындан, һәм дә харичи капиталдан истифадә едилмәсинә әсасланан мұштәрәк мүәссисәләрин гаршылыгы әмәкдашылығы нәтичәсиндә, еләчә дә 100% харичи капитал һесабына јарадылмыш мүәссисәләрин, мөһдуд мәс’улијјәтли сәһмдар чөмијјәтләрин тәшкили вә фәалијјәт механизмини тәнзимләјән ганунларын гәбул едилмәси харичи инвестисијаларын өлкәјә ахыныны сүр’әтләндирмәклә, игтисади дирчәлишин мұһүм амилинә чеврилмәјин әсасыны гојду. Бүтүн бу кими миғјаслы тәдбирләрә бахмајарағ, бир сыра харичи експертләр сон илләрә кими Чини гапалы игтисади сијасәт јеридән өлкә кими гәләмә вермәјә сә’ј едирдиләр. Бу, нечә дејәрләр, ағ јаландыр. Чин реаллығы һәмин харичи експертләрин дедикләринин әксини сүбут едир. Чин һөкүмәти милли мөнафеләри

эсас көтүрэрэк, гаршылыгы-фајдалы харичи игтисади эмөкдашлыг проблеминэ чох чидди јанашыр.

1984-чү илдэ Чин һөкумәти бејнәлхалг эмөкдашлыг һесабына игтисади инкишафы сүр'өтлөндирмөк мөгсәдилә даһа бир аддым атараг, 14 шөһәрә дәнискәнары ачыг шөһәр статусу верди. 1992-чи илдән башлајараг бир сыра сәрһөдјаны шөһәр Дөвлөт Шурасынын санксиясы илә "харичи аләм үчүн ачыг шөһәр статусу"на лајиг көрүлдү.

Өлкөнин ири вә орта шөһәрләриндә 15 көмрүксүз зона, 32 техника-игтисади мәнимсәмә зонасы, дөвлөт әһәмијјәтли јени вә јүксөк технолокијаларын мәнимсәнилдији 53 зона јарадылмышды...

Бу күн Чиндә демөк олар ки, дүнјада мигјасына көрө аналогу олмајан дәнискәнары зона, Јантсыз чајынын һөвзәси, сәрһөдјаны бөлкәләр вә дахили континентал рајонлар базасында Чин игтисадијјатынын харичи аләм үчүн ачыглыгыны тәмин едән чохшаһәли вә аһәнкдар фәалијјәт көстөрән структур јаранмышдыр. Бу рајонларын һәр бири харичи базара сәмлөшөн игтисадијјатын инкишафы, валјута кәлирләринин артырылмасы, харичдән габагчыл техника вә технолокијаларын идхал едилмәсиндә "пәнчәрә" вә вәситәчи ролу ојнајыр.

Нечә илдир ки, Чинин бүтүн ири шөһәрләри бөјүк бир тикинти мејданчасыны хатырладыр. Хүсуси игтисади рајонларда инвесторлар үчүн өлкөнин диқәр рајонлары илә мүгајисәдә күзәштли виза режими вә верки күзәштләри мүәјјән едилмиш, игтисадијјатын идарә едилмәси илә бағды мәсәләләрдә һәмин инвесторлара мүһүм сәләһијјәтләр верилмишдир.

Бир факты да гејд едәк ки, мүштәрәк мүәссисәләрин вә тамамилә харичи капиталдан истифадә едилмәсинә әсәсләнән мүәссисәләрин әксәријјәти мөһз хүсуси игтисади ра-

јонларда јарадылмышдыр. Јалныз һәрби сәнаједә, көмүр сәнајесиндә вә стратежи әһәмијјәт кәсб едән башга сәһәләрдә харичи капиталын иштиракы илә мүәссисәләр јарадылмасы мөһдудлашдырылмышдыр.

14 ил кечәндән сонра, 1997-чи илин декабр ајында Пекиндә кечирилмиш икинчи ишчи мүшавирәдә харичи игтисади фәалијјәт сәһәсиндә көрүлмүш ишләрә јекун вурулдү, харичи игтисади эмөкдашлыг сәһәсиндә ишләрин вәзијјәти тәһлил едилди, перспективләр мүәјјәнләшдирилди.

Чиндә ислаһатлар планујғун вә мөгсәдјөнлү шәкилдә - "мөдәни ингилаб" вә уғурсуз "бөјүк сычрајыш" дөврләриндә јол верилмиш сәһвләр нәзәрә алынмагла һәјата кечирилир вә бу ислаһатлар елә сәвијјә чатыб ки, сәрмајә кими гојулмүш вәсаитләр өвләри дә јени сәрмајәләр чәлб едир, өлкәјә харичи инвестисиялар ахынынын кет-кедә күчләнмәси үчүн јени реал имканлар ачыр.

Һәјата кечирилмиш уғурлу сиясәт нәтичәсиндә Чин өлкәјә харичи капитал чәлб едилмәси көстөричисинә көрө дүнјада икинчи јерә чыхды. Һазырда 170-дән артыг өчнәби дөвлөт вә рекион Чин игтисадијјатына сәрмајә гојур.

Чин Халг Республикасынын дүнја игтисадијјатында ролу, инкишаф мејлләри барәдә фикир јүрүтмөк үчүн бејнәлхалг статистикада өзүнү доғрултмүш көстөричиләрдән истифадә етмишиқ. (бәзиләри барәдә мүбаһисәләр бу күн дә давам едир - З. С.) Чин алимләри илә сәһбәтләрдә бу көстөричиләрин сәвијјәси барәдә фикир мүбадиләси апардыг.

Онлардан өлкөнин дүнја тичарәтиндә иштиракы, идхалын үмуми дахили мөһсула, ихрачын үмуми дахили нисбәти (ону да гејд етмөк лазымдыр ки, әксәр һалларда бу барәдә фикир јүрүдәркән, ихрачын үмуми дахили мөһсула нисбәти көстөричисиндән истифадә едилир, амма мөлумдур ки, ихрач олунмүш мөһсул вә хидмәтләр башга гүјмәт-

ләрлә дә ифадә олунур - 3. С.), тәчрүбәдә идхал вә ихрачын чәминин үмуми дахили мәнсула нисбәти, еләчә дә идхалын әмтәә дөвријјәсинә нисбәти вә с. кәстәричиләр дә тәтбиг олунур. Апарылан арашдырмалар бир даһа сүбут етмишдир ки, бүтүн сајдығымыз кәстәричиләрин динамикасы бир мејли ифадә едир: Чин дүнја тичарәти, дүнја игтисадијјатында кетдикчә өзүнә даһа бөјүк нүфуз газаныр.

1979-2000-чи илләрдә Чиндә истифадә едилмиш харичи капиталын үмуми һәчминдә бирбаша харичи инвестисияларын мәбләғи 250 милјард доллардан чоһ олмушдур. Өлкәдә харичи капитала әсасланан 300 мин мүәссисә јарадылмасы барәдә вахтилә сөјләнилмиш фикирләр, тәклифләр артыг реаллыға чеврилир.

Чинин бејнәлхалг игтисади әмәкдашлыг стратекијасында сәнајенин инкишафы мәсәләләри мүһүм јер тутур. Өлкә рәһбәрлији харичи инвестисия һесабына сәнајенин инкишафы мәсәләсинә милли игтисади тәһлүкәсизлијин тәмин едилмәси мөвгејиндән јанашыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бу күн Чин сәнајесинин структурунда һәм мүлки, һәм дә һәрби сәнајенин бүтүн саһәләри тәмсил олунмушдур.

Һазырда Чин бир сыра вачиб стратеги әһәмијјәт кәсб едән мәнсуллар үзрә дүнјада лидерләр чәркәсиндәдир. Чин һөкүмәти бу күн дә харичи капиталын сәнајенин инкишафындакы иштиракыны мәрһәлә-мәрһәлә тәкмилләшдирмәк истигамәтиндә конкрет тәдбирләр һәјата кечирир. Белә ки, ислаһатларын илк дөврүндә харичи мүәссисәләрин инвестисиялары әсас етибарилә аз риск тәләб едән сәнајә саһәләринин инкишафына јөнәлдилирди. Сонракы мәрһәләдә тәдричән һәмин инвестисиялардан игтисадијјатын фундаментал саһәләриндә, көһнә мүәссисәләрин јенидән гурулмасы вә јени, базар јөнүмлү фирмаларын јарадылмасында да истифадәси хејли кенишләнди.

Харичи инвестисияларын чәлби нәтичәсиндә өлкәдә мүасир технолокијалара әсасланан мүәссисәләр јаратмаг мүмкүн олмушдур. Әввәлләр ғысамүддәтли аксијалар характери дашыјан харичи инвестисиялар тәдричән, електроенержетика саһәсиндә мүһүм объектләрин јарадылмасына, автомобил јоллары, дәмир јоллары вә лиманлар шәбәкәсинин инкишафына, шәһәрләрин көһнә рајонларынын јенидән гурулмасына вә коммунал-мәишәт тәјинатлы тикинтиләрә јөнәлдилән узунмүддәтли стратегијаја чеврилмәкдәдир. Бунунла јанашы, харичи инвестисиялар кетдикчә даһа кениш мигјасда тичарәт, малијјә, информатика, консалтинг вә дашырмаз әмлак саһәләрини дә әһатә едир.

Сәрмајә гојмаг үчүн әлверишли шәраит вә гојулмуш вәсаитләрин көзәл нәтичәләр вермәси инвесторларын бу ишә инамыны даһа да артырыр. Буна көрә дә харичи ширкәтләрин чоһу ЧХР-дә әсаслы вәсаит гојулушунун һәчмини артырыр, истехсалы кенишләндирир, бәзи ири ширкәтләр исә бу өлкәјә ортамүддәтли вә узунмүддәтли сәрмајә гојмағы планлашдырыр. Бүтүн бунларын сајәсиндә инвестисия әмәкдашлыгы кет-кедә даһа узунмүддәтли әмәкдашлыға чеврилир ки, бу да өлкә игтисадијјатынын динамик инкишафына күчлү тәсир едир.

Бир сөзлә, Чиндә ислаһатлар просесиндә гәбул едилмиш ганунлар харичи инвесторлар үчүн јарадылмыш игтисади мүһит, өлкәдә ачыг игтисадијјатын гурулмасы, бејнәлхалг игтисади әмәкдашлығын инкишафы үчүн әлверишли мүһит јарадылмышдыр. Ејни заманда милли игтисадијјатын инкишафына, јерли истехсалчыларын һәвәсләндирилмәсинә көмәк мәсәләләри дә унудулмур.

Диггәти чәлб едән бир мәсәлә дә одур ки, протекционизми бүтүн сәвијјәләрдә бирмәналы шәкилдә исләмәк сијасәти јеридилмир. Ахы, Чин мүтәхәссисләринә, еләчә

дә бизә җахшы мә’лумдур ки, Гәрб, Европа, АБШ өз җерли әмтәә истеһсалчыларыны горумаг үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирләр.

Гәрибә бурасындадыр ки, бу кими һаллара сон вахтларда, глобаллашма идејаларынын даһа кениш тәблиг едилдији дөврә даһа чох раст кәлмәк олур. АБШ-да Үмүмдүнја Тичарәт Тәшкилатынын ичласынын кечирилдији әрәфәдә америка истеһсалчыларынын, еләчә дә Русијадан АБШ-а металлуркија мәһсулларынын ихрачы илә бағлы Америка металлуркија сәнаје ишчиләринин, ширкәтләринин е’тираз аксијалары, Јапонија автомобил сәнајесинин АБШ базарында кетдикчә даһа чох җер тутмасы илә әлагәдар АБШ һөкүмәтинин нараһатчылығы вә с. Гәрбин “ачыг игтисадијјата” һеч нә мане олмамалыдыр фикирләри илә үст-үстә дүшмүр.

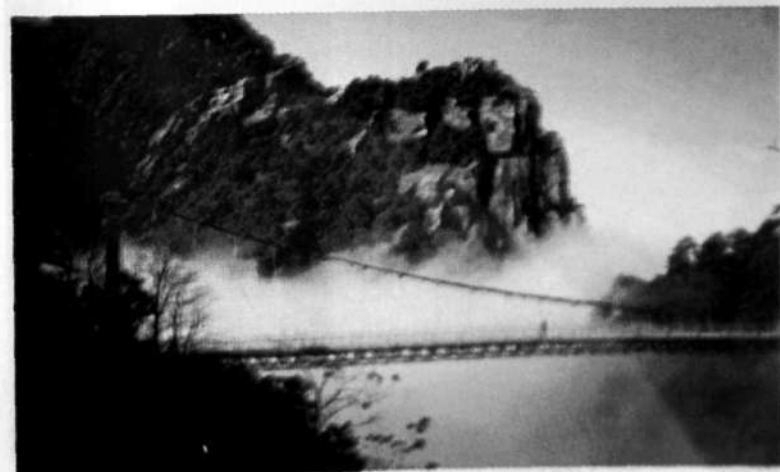
Чин һөкүмәти бүтүн бу проселәри әтрафлы тәдгиг едир, “ачыг игтисадијјат”дан оптимал истифадә етмәјә үстүнлүк верир ки, бу да өлкәнин бејнәлхалг аләмдә бир тәрәфдән имичинин жүксәлмәсинә, ејни заманда милли игтисадијјатын инкишафына тәкан верир.

Бу һәгигәтдир ки, Чинин дүшүнүлмүш “ачыг гапы” сijasәти җеритмәси өлкәнин игтисади инкишафынын күчлү факторуна чеврилир. Бу нәһәнк өлкәнин дүнја интеграсијасына говушмасы өлкәдә апарылан системли ислаһатларын сәмәрәлилијинин артмасына, дүнја тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмуш методлардан, бејнәлхалг стандартлардан истифадә етмәјә, милли игтисадијјатын тәдричән рәгабәт габилијјәтинин артмасына, үмумијјәтлә, игтисади мәдәнијјәтин жүксәлмәсинә, мүасир саһибкарлар, бизнесменләр групунун формалашмасына имкан вермишдир.

Јухарыда гејд едилдији кими, Чин игтисадијјаты бу күн рәгабәт мүбаризәсиндә өз үстүнлүкләриндән истифадә ет-

Бејүк Чин сәддинин 18 дөнкәси

Течуанфен зирвәсиндә көрпү

“Күлөк вә Жагыш” көрпүсү

“Тезиншиңу” да 1400 жашы олан даш китабә

Ден Сјаопин

Шенжси шөһәриндән бир мәнзәрә

Шитсэжачуанда мөркөзи сығорта идарәси

Баоан рајону

мөк истигамәтиндә уғурлу аддымлар атыр.

Өлкәдә идхалын вә ихрачын идарә олунмасы, идхал вә ихрач малларынын реаллашдырылмасы механизмини, демпинг вә дотасијалара гаршы мүбаризә гајдаларыны мүәј-јәнләшдирән бүтүн норматив сәнәдләр гәбул олунмушдур. Бу һүгүи актлар харичи тичарәтин идарә олунмасы механизмини тәкмилләшдирмәјә көмөк етмәклә бәрабәр, харичи игтисади әлагәләр сәјәсиндә гајда јаратды вә бунунла да бејнәлхалг әләмдә өлкөнин имичини артырды. Фактлара мүрачиәт едәк.

1979-чу илдә харичи тичарәт әмәлијјатлары ЧХР-ин халг тәсәррүфатында јалныз 8,8% јер тутурдуса, 1998-чи илдә бу көстәричинин сәвијјәси 40%-ә јахын олмушдур.

“Ачыг гапы” сијасәти вә харичи өлкәләрлә игтисади әмәкдашлығын сүр’әтлә инкишаф етмәси сәјәсиндә Чинин игтисади структуру әһәмијјәтли дәрәчәдә тәкмилләшмиш, өлкөнин валјута еһтијаты бир нечә дәфә артмышдыр ки, бу да өлкөнин игтисади тәһлүкәсизлијини тә’мин етмәк үчүн чох вачибдир. Идхал вә ихрачын дүшүнүлмүш игтисади механизмләрлә тәнзимләнмәси, дүзкүн валјута сијасәтинин јеридилмәси бу просесин сабитлији үчүн артыг бир нечә илдир ки, реал шәраит јарадыр. Һазырда ЧХР-ин валјута еһтијатларынын һәчми 160 милјард доллардан чохдур. Һонконгун Чинин тәркибинә кечмәсилә әлагәдар олараг, өлкөнин валјута еһтијатлары 80 милјард доллар да артмыш олачадыр. Беләликлә, Чин дүнјада валјута еһтијатларына көрә 2-чи јерә чыхачадыр. Үмумијјәтлә, дүнјада валјута еһтијатлары 1,7 трилјон доллардыр. Гејд етмәк лазымдыр ки, дүнја үзрә артыг бир нечә он илдир ки, валјута еһтијатларында гызыл еһтијатларынын хусуси чәкиси азалмаға мејл едир. Мәсәлән, дүнја үзрә 30 мин тона јахын олан гызыл еһтијатларынын чәми бир нечә јүз тону Чинин пајына дүшүр.

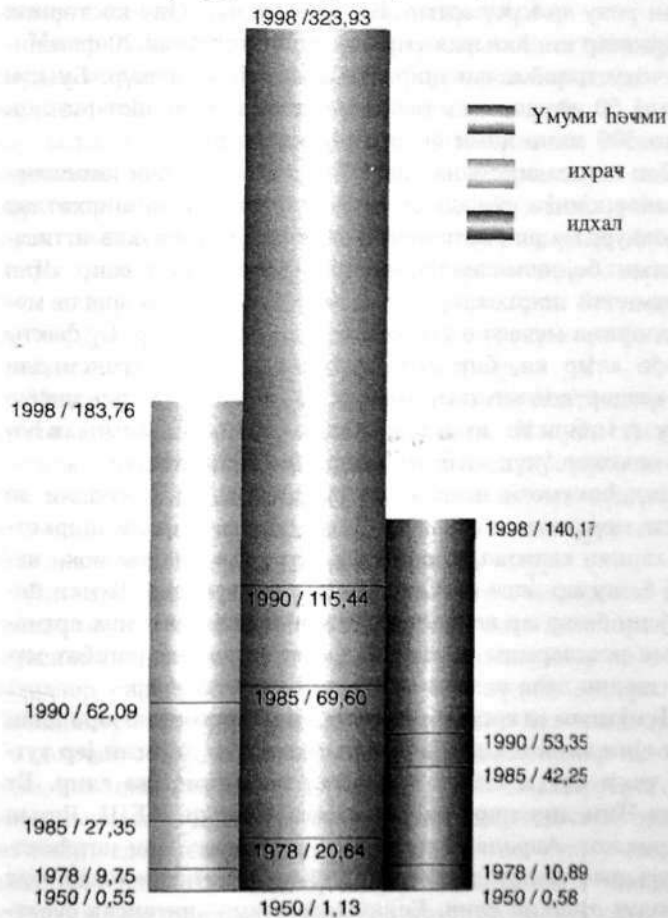
Чин Мөркәзи Банкы илдә артымы 10-12 милјард вә даһа чоһ олан валјута еһтијатларындан сәмәрәли истифадә етмәк имканларыны мүнтәзәм оларағ арашдырыр, онун мүәјјән һиссәсинин реал секторун даһа да чанланмасы үчүн истифадә едилмәсини зәрури һесаб едир.

Көмрүк системи вә онун јерли структурлары ихрач јөнүмлү саһәләрин инкишафына да күчлү тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Тјантсзин лиманынын көмрүк зонасынын идарә етмә комитәси вә Синтсзјанын истеһсал-тикинти корпүсунун харичи тичарәт вә харичи игтисади әмәкдашлығ идарәси 1999-чу илдә "Тсзјунда" тохучулуг сәнајеси үчүн бејнәлхалғ хаммал тичарәт базарынын тә'сисчиси ролунда уғурла чыхыш етмишдир. Бу базарын ачылмасы илә өлкәнин гәрбиндән шәргинә памбығ, боја маддәләри, парчалар, кејим, аваданлығ вә тохучулуг сәнајесиндә зәрури олан е'мал вә истеһсал компонентләринин фасиләсиз ахыны тә'мин едилмишдир ки, бунунла да Боһај көрфәзи саһилиндә ири ихрач-идхал дәһлизи формалашмышдыр.

Бу күн Тјантсзин базары мүштәриләринә әмлакын дашынамасы, сахланмасы вә сығортасы илә әлагәдар хидмәтләр комплекси тәғдим едир. Базарда 60-дан артығ јерли вә харичи мүәссисә, о чүмләдән Јени Зеландијанын вә Јапонијанын апарычы фирмалары ишләјир. "Тсзјунда" базарында тачирләр вә алычылар арасында гаршылығлы анлашма һөкм сүрүр, бурада дүнја тохучулуг сәнајесиндә уғур газанмағын ән гыса јолларыны тапмағ олар.

2000-чи илдә Чиндән тәғрибән 200 милјард долларлығ мал ихрач едилмиш, ејни дөврдә өлкәјә идхал едилән малларын үмуми дәјәри исә 150 милјард доллара бәрәбәр олмушдур. Тәхминән 1,3 милјард нәфәр әһалиси олан бир өлкәдән бу гәдәр мал ихрач етмәк доғрудан да мө'чүзәдир. Чин игтисадчылары бу көстәричини сон һәдд сајмырлар.

Чин ихрачы вә идхалынын артымы
(млрд. АБШ доллары илә)

Чин дүнја игтисадијјатына гошулдугча, онун даһа мүтө-рөгги структурлары илө өмөкдашылыг кенишлөнир. Бөлли-дир ки, бу күн дүнја игтисадијјатында трансмилли ширкөт-лөрин ролу вө күчү артыр. Бу, реаллыгдыр. Ону көстөрмөк кифајөтдир ки, һазырда үмуми дахили мөһсулун 20 фаизин-дөн чоху трансмилли ширкөтлөрин пајына дүшүр. Бу күн дүнјада 50 миндөн чох трансмилли ширкөт вө онларын ха-ричдө 300 минө кими филиаллары вардыр.

Чин игтисадијјатына инвестисия гојан харичи инвестор-лар ичөрисиндө дүнјада өн нүфузлу трансмилли ширкөтлөр дө чохдур. Бу ширкөтлөрин фөалијјөти бүтүнлүкдө игтиса-дијјатын бејнөлмилөллөшмөсинө фөал тө'сир едир. Чин трансмилли ширкөтлөрлө өлагөлөр гураркөн өз милли мө-нафелөрини мүдафиө өтмөји нөзөрдөн гачырмыр. Бу факты нөзөрө алыр ки, бир сыра өлкөлөрдө һөмин трансмилли ширкөтлөр дөвлөт тәнзимлөмөсиндөн көнәрда галмышлар вө бу да милли вө игтисади төһлүкөсизлик бахымындан һө-мин өлкөлөр үчүн ағыр иткилөрө сөбөб олмушдур.

Чин һөкүмөти ислаһатлар просөсиндө бу мөсөлөни дө дигтөт мөркөзиндө сахлајыр. Һазырда трансмилли ширкөт-лөр харичи капитал, мөнфөөтин артмасындан даһа чох, ке-ниш базарлар өлдө едилмөсинө үстүнлүк верир. Чүнки он-лар јени базарлар өлдө өтмөклө мөнфөөтин динамик артма-сынын өсасларыны кенишлөндирир, өзлөрини рөгабөт мү-баризөсинө даһа өсаслы шөкилдө һазырлајырлар.

Дүнјанын игтисади инкишаф мејллөрини нөзөрө алан Чин өјни заманда дүнја базарында өзүнө лајигли јер тут-маг үчүн бүтүн сивил васитөлөрдөн истифадө едир. Бу ишдө Чин диаспору да бөјүк рол ојнајыр. АБШ, Латын Америкасы, Европа, Асија вө с. өлкөлөрдө Чин истөһсал-чыларынын мөһсулларынын истөһлакы кетдикчө даһа чох үстүнлүк төшкил едир. Бејнөлхалг алөмө интенсив сурөт-

дө дахил олан Чин бизнесменләри бејнөлхалг рөгабөтин инчөликлөринө даһа јахшы јијөлөнмөклө өлкө дахилиндө дө истөһсалын рөгабөт давамлылығыны артырмаг үчүн өл-веришли шөраит јаратмаг имканы өлдө едирлөр.

Чиндө оларкөн биз Чин лоббисинин өлкө игтисадијја-тынын инкишафында ојнадығы бөјүк рол барөдө дө чох мараглы сөһбөтлөри динләдик. Үмумијјөтлө, бу вө ја ди-көр халгы төмсил едөн диаспорун дүнја сијасөти, игтисади һөјатында ојнадығы рол һаггында хөјли данышмаг олар. Бир сыра өлкөлөрин инкишафында бу вө ја дикөр этник группу төмсил едөн диаспор чох мүһүм рол ојнајыр. Артыг полјак, маچار, ермөни вө с. диаспорларынын өз өлкөлөри үчүн нө дөрөчөдө актив фөалијјөт көстөрмөлөри бүтүн дүн-јаја мө'лумдур. Чин диаспору да өзүнүн күчүнө көрө бу күн дүнјада өн күчлү этник группардан сајылып.

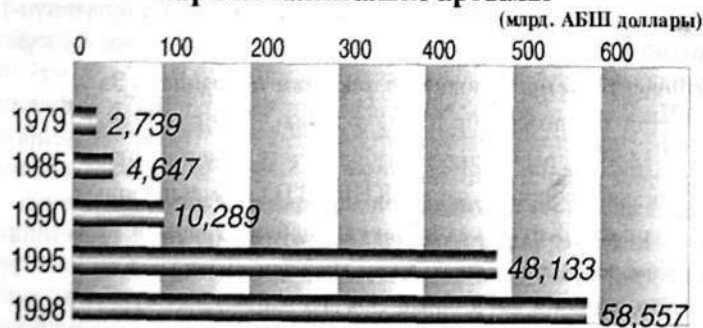
Чин диаспору 50 милјондан чох инсаны өһатө едир вө күлли мигдарда ресурслара маликдир. Чөнуби Асија, Америка рекионунда Чин диаспору милјард долларла өлчү-лөн вөсаитлөрө маликдир. Бу диаспорун өзүнүн дүшүнүл-мүш инкишаф стратегијасы вардыр вө һөмин стратегија Чин дөвлөтинин милли мөнафелөринө ујғундур.

Чин диаспорунун сөмөрөли фөалијјөти өһөмијјөтли дө-рөчөдө онунла өлагөдардыр ки, Чин һөкүмөти диаспора би-лавасилө көмөк едир, диаспор бејнөлхалг ганунлар вө нор-мативлөр чөрчивөсиндө Чинин үзөринө дүшөн вөзифө вө өһдөликлөри лајигинчө јеринө јетирир. Бир чох өлкөлөрдө е'маледичи сөнајө саһөлөри, телекоммуникасијалар шөбө-көси, дашынмаз өмлак, ири базарлар Чин диаспорунун сө-рөнчамындадыр. Диаспорун бир чох нүмајөндөлөри онла-ры гөбул едөн өлкөлөрин вөтөндашы олмаг һүгугу газан-мышлар. Чох чөтин олан бу һүгугун газанылмасы Чин ди-аспоруна даһа сөмөрөли фөалијјөт көстөрмөјө, рискдөн го-

рунмаға имкан верир.

Һазырда дүнјанын бир чох өлкәләриндә, о чүмләдән инкишаф етмиш өлкәләрдә компүтер сәнајесинин инкишафында Чин диаспору чох фәал иштирак едир. Чин диаспору Чәнуб-Шәрги Асија рекионунда да ролуну артырыр. Үмумијјәтлә, бу диаспор Чәнуб-Шәрги Асија рекионунун диқәр диаспорлары илә бирликдә 300 милјард доллара гәдәр хүсуסי капиталла малиқдир.

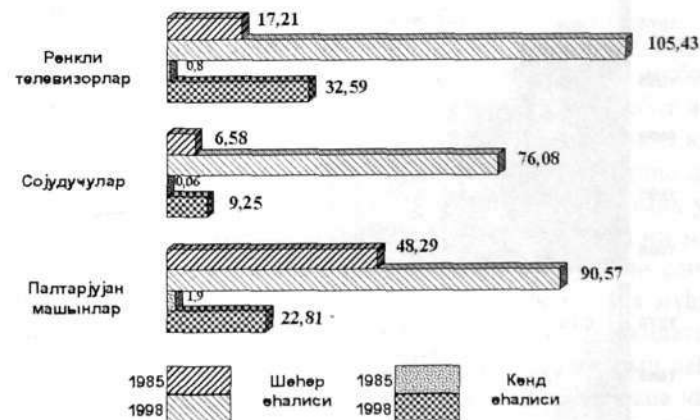
Фактики олараг истифадә олунмуш харичи капиталын артымы

Сүр'әт, кејфијјәт, јени базарлара јијәләнмәк милли көкдән ајрылмамаг девизи илә фәалијјәт көстәрән Чин диаспорунун Чин игтисади мө'чүзәсиндә өзүнәмөхсус јери вардыр.

Чин һазырда дүнја тичарәтиндә ролуну илдән-илә артыран бир өлкә кими таныныр. Өлкәдә бејнәлхалг әмәкдашлығын бүтүн сәмәрәли формаларындан истифадә олунмасына сә'ј едилир. Бу сәһәдә апарылан сијасәтин идеолокијасынын ана хәтти милли мәнәфәләри горуумагла дүнја ба-

Һәр јүз чинли аиләсиндә олан узунмүддәтли истифлақ малларынын орта сајы

зарына чыхмаг, глобаллашан игтисадијјатда дәвләтин мөвгејини мөһкәмләндирмәкдән, ачыг гапы сијасәтини дүшү-нүлмүш шәкилдә апармагдан ибарәтдир.

Һазырда Чин дүнјанын ән чох мал ихрач едән өлкәләриндән сајылыр. 20 ил әрзиндә ихрачын һәчми 17 дөфәдән чох артмышдыр. Бу рәгәм дә диғгәти чөлб етмәјә билмәз: ислаһатларын биринчи или - 1978-чи илдә бирбаша харичи инвестисияларын һәчми үмуми дахили мөһсулун 0,1 фаизини тәшкил едирдисә, һазырда бу рәгәм 6 фаиздир.

Инди Чин дүнјанын 220-дән артыг өлкәси вә рајону илә тичарәт-игтисади әлагәләр јаратмышдыр. Сон 20 илин төч-рүбәси көстәрир ки, харичи аләм үчүн "ачыг гапы" сијасәтинин һәјата кечирилмәси вә фәал харичи тичарәт сәјәсиндә истәр дахили базарын, истәрсә дә бејнәлхалг базарларын имканларындан даһа там истифадә етмәк мүмкүн олур,

Чиндә туризмн инкишафы

мадди ресурсларла маневр етмәк үчүн әлверишли шәраит јараныр.

Харичи өлкәләрлә тичарәт-игтисади әлагәләр инвести-сјаларын, јени технолокијаларын тәтбигинә дә мүсбәт тә'сир кәстәрир, мәһсулдарлығын артмасыны тә'мин едир. Чинин бундан сонра да давам етдирәчәји глобал дәвләт си-јасәтинин маһијәти бундан ибарәтдир.

Планлы игтисадијатдан базар игтисадијатына кечид дәврүндә Чин бир чох бејнәлхалг игтисади әмәкдашлыг проблемләрилә үзләшсә дә, мүәјјән едилмиш дүзкүн игти-

сади сијасәт нәтичәсиндә онлар мүвәффәгијәтлә һәлл еди-лир. **Бу проблемләрдән бири Чин Халг Республикасынын Үмүмдүнја Тичарәт тәшкилатына үзв олмасы илә бағлы-дыр.**

Чин һөкүмәти јахшы баша дүшүр ки, өлкәсинин Үмүм-дүнја Тичарәт тәшкилатына дахил олмасынын һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләри вардыр. Бу һадисәнин мүсбәт чә-һәти илк нөвбәдә онунла мүәјјән олунур ки, Чин чохлу кү-зәштләр вә үстүнлүкләри олан бөјүк тичарәт мүһитинә да-хил олур, бејнәлхалг игтисади әмәкдашлыг гајдаларына уј-ғун олараг өлкәләрарасы данышыгларда өз өлкәсинин мә-нафеләрини даһа әсаслы мүдафиә етмәк һүгугу әлдә едир. Чунки, нәһәнк өлкә ејни заманда јени информасија мүһи-тинә дахил олур. Өлкәнин Үмүмдүнја Тичарәт тәшкилаты-нын үзвү кими фәалијјәти ејни заманда ислаһатларын даһа шәффаф апарылмасы, әмәкдашлыг просесиндә мејдана чы-хан мұнагишәләрин, мұбаһисәләрин оптимал һәлли јолла-рыны тапмаға имкан верәчәкдир.

Бурада вачиб бир мәсәлә дә ондан ибарәтдир ки, Чин бу мүһүм дүнја тәшкилатынын үзвү олдуғу шәраитдә хүсу-си инзибати рајонлар сајылан Сјанган вә Аоменлә тичарәт, игтисади әмәкдашлығы "бир дәвләт - ики систем" принци-пи әсасында даһа әлверишли шәкилдә гурмаг имканы әлдә едәчәкдир.

Чин һөкүмәти ејни заманда јахшы баша дүшүр ки, Бејнәлхалг Үмүмдүнја Тичарәт тәшкилаты бу нәһәнк өлкәсиз глобал дүнјәви гурум кими танына билмәз. Она кә-рә дә бу просесдә Чин өз милли мөнафеләрини гурумаг принципләрини ачыг-ашкар е'лан едир. Буна һеч шүбһә јохдур ки, Чин кими нәһәнк бир дәвләтин Үмүмдүнја Ти-чарәт тәшкилатына дахил олмасы кичик вә инкишаф ет-мәкдә олан өлкәнин бу гурумда иштиракынын нәтичәләри

илә ејни сајыла билмәз.

Чинин дахили базары о гәдәр мигјаслы, о гәдәр тутум-лудур ки, ону әһатә етмәк асан мәсәлә дејилдир, јә'ни дахили базара идхалын, мәсәлән, илдә 3-5 фаиз артмасы өлкәнин игтисади төһлүкәсизлијинә зәрәр вура билмәз.

Чиндә истехсал олунан мәнсулларын учуз баша кәлмәси вә кетдикчә рәгабәтә давамлылығы истигамәтиндә һәјата кечирилән тәдбирләрин кенишләнмәси вә артыг өзүнү кәстәрән мүсбәт нәтичәләри өлкәнин Үмүмдүнја Тичарәт тәшкилатынын үзвү кими бејнәлхалг аләмдә ролу вә нүфузунун артмасына билаваситә тә'сир едәчәкдир. Она кәрә дә Чиндә оларкән игтисадчы алимләрлә апардығымыз сөһбәтләрдән бир даһа ајдын олду ки, һазырда һөкүмәт, парламент мувафиг һүгути базанын јарадылмасы истигамәтиндә чох кәркин иш апарыр.

Чин һөкүмәти бејнәлхалг игтисади әмәкдашлығын даһа да кенишләнмәси илә бағлы комплекс тәдбирләри һәјата кечирмәји нәзәрдә тутур. Бу тәдбирләр системинә ихрачын артырылмасы вә онун структурунун јахшылашмасы, өлкә дахилиндә истехлак олунан мәнсулларын кејфијјәтинин, дүнја базарында рәгабәтә давамлылығын јүксәлдилмәси, харичи инвестисияларын саһә вә әрази структурунун тәкмилләшмәси, илк нөвбәдә, инвестисияларын инкишаф сөвијәси ашағы олан гәрб рајонларына јөнәлдилмәси, харичи өлкәләрдә Чинин билаваситә көмәјилә тикинти ишләри вә хидмәтин һәчминин артырылмасы, ики вә чохтәрәфли тичарәт әлагәләринин кенишләнмәси, бир сөзлә, Чинин бејнәлхалг аләмдә имичинин артмасына көмәк едән тәдбирләр вә с. дахилдир.

V

ИСЛАБАТЛАР ШӘРАИТИНДӘ ДӨВЛӘТИН ВӘ ИГТИСАДИЈЛАТЫН ГАРШЫЛЫГЛЫ ӘЛАГӘСИ. ЧИН "ИГТИСАДИ МӨ'ЧҮЗӘ"СИНДӘ ДӨВЛӘТИН РОЛУ

Чин игтисадијјатынын сүр'әтли вә динамик инкишафы һеч шүбһәсиз ки, дөвләтин игтисадијјатда ролунун объектив мүәјјән едилмәсини тәләб едир. Биз бу барәдә гысача да олса Чин вә диқәр дөвләтләрин тәчрүбәсинә истинад едәрәк, бә'зи фикирләримизи билдирмәк истәрдик.

XXI әсрин астанасында дөвләтин игтисадијјатда ролу мәсәләси дүнјанын ән нүфузлу тәшкилатлары, дөвләт башчылары, игтисадчылар, политологларын бу күн дә диггәт мәркәзиндәдир. XX әсрин инкишаф тарихиндә мө'лумдур ки, бир сыра Гәрб өлкәләриндә, о чүмләдән АБШ-да дөвләтин игтисадијјатда ролу һәр бир инкишаф мәрһәләсиндә мүхтәлиф олмушдур. Бә'зи дөврләрдә дөвләтин игтисадијјата тә'сиринин артырылмасы, бә'зи дөврләрдә исә игтисадијјатын сырф базар мүнәсибәтләри әсасында идарә олунмасыны мүдафиә едән концепсиялар ирәли сүрүлмүшдүр.

Тарихи фактлара мурачиәт етсәк кәрәрик ки, АБШ-да 20-чи илләрин ахырларындан 70-чи илләрә кими дөвләтин игтисадијјатда ролунун артырылмасы, дөвләтин социал функциялары даһа кениш јеринә јетирмәсинә хидмәт едән концепсиялар даһа үстүнлүк тәшкил едирди ки, бунлар да һөкүмәт сijasәтинин формалашмасына күчлү тә'сир едирди. Бу дөврдә АБШ, Инкилтәрә, Алманија, Франса вә диқәр капиталист өлкәләриндә дөвләтин игтисадијјатын тәнзимләнмәсиндә фәал иштиракы уғурлу нәтичәләрлә мүшајиәт олунурду.

Инфлясияның чилванмасы, мәшгуллуғун, игтисади фәаллығын артырмасы, социал мүдафиә системинин ја-радылмасы ки, проблемләр билаваситә дөвләтин ишти-ра-қы вә рәһбәрлији илә һәлл олунурду. Бу күн радикал исла-һатчылар хатырлатмағ лазымдыр ки, АБШ президентләри Рузвелт, Чонсонун АБШ-да бөјүк чәмијјәт јаратмағ барәдә фикирләри она көрә реаллашды ки, онлар дөвләтин игти-садијјата күчлү тә'сир механизмини јаратмаға мүвәффеғ олдулар, өлкәни бәһран мәрһәләсиндән дөвләтин көмәјилә чыхардылар.

Чиндә оларкән игтисадчы алим вә мүтәхәссисләрлә апардығым сөһбәтләрдә бу мәсәләјә дә тохунуду ки, 70-чи илләрин ахырларында бир сыра инкишаф етмиш өлкәләрдә дөвләт хәрчләри үмуми дахили мәһсулун 30-60 %-ни тәш-кил едирди. Бунунла јанашы, дөвләтин игтисадијјатда ролун һәддән артығ күчләндирилмәсинин мәнфи нәтичәләри дә ортаја чыхырды. Даһа доғрусу, ајдын олурду ки, дөвләт игтисадијјата мүәјјән һәддә гәдәр мүдахилә едә биләр.

Үмумијјәтлә, дөвләтин игтисадијјата мүдахиләсинин оптимал сәвијјәси нә гәдәр олмалыдыр? Дөвләт сектору илә хүсуси сектор арасында нисбәт нечә олмалыдыр? Бу нисбәт нечә дәјишмәлидир? Бүтүн игтисадијјаты хүсуси секторда чәмләшдирмәк олармы? Бу суаллар әтрафында гызғын мүбаһисәләр, арашдырмалар олуб, вар вә тәбии ки, һәлә дә давам едәчәкдир.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дунја игтисади әдәбиј-јатында дөвләтин игтисадијјат вә үмумијјәтлә чәмијјәтин инкишафындақы ролу илә бағлы мүхтәлиф нәзәријјәләр мөвчудур. Биз онларын һамысыны арашдырмағ фикриндә дејилик. Лакин бир мәсәләни бирмә'налы шәкилдә гәбул етмәк лазымдыр ки, дөвләтин игтисадијјата мүдахиләси мә-

сәләси һәр бир өлкәнин конкрет шәраитиндән, онун тари-хи инкишафы, социал игтисади инкишаф сәвијјәси, өлкә-дахили сјајси вәзијјәтдән асылыдыр. Бүтүн өлкәләр үчүн бу мәсәләдә ејни ссенари һазырламағ чох сәһв фикирдир.

ССРИ дағылдығдан сонра Гәрбин экспертләри јеничә мүстәгиллик әлдә етмиш республикалара “дөвләт игтиса-дијјата мүдахилә етмәмәлидир” фикрини гәбул етдирди-ләр. Нәтичә исә уғурлу олмады. Һәмишә Гәрбин танын-мыш политолоғлары е'тираф едирләр ки, бу радикал тәк-лифин реаллашмасынын ачы нәтичәләрини һәлә узун мүддәт арадан галдырмағ чох чәтин олачағдыр.

Чин мүтәхәссисләри, ислаһатчылары исә дөвләтин иг-тисадијјатда ролу мәсәләсинә радикал мөвгедән јанашма-дылар.

Бу күн Чинин игтисади инкишаф тәчрүбәси дунја игти-садијјатынын инкишаф истигамәтләринә дә чидди тә'сир ет-мәјә башламышдыр вә буну дунја статистикасы әјани сурәт-дә сүбүт едир. Биз бир даһа әмин олдуғ ки, Чиндә игтисади ислаһатларын тәкмилләшдирилмәси просесиндә игтисадчы алимләр, елми-гәдигат институтлары чох актив иштирак едирләр, онларын төвсијәләри һөкүмәт, Дөвләт Шурасы тә-рәфиндән диғтәтлә әјрәнилир вә музакирә олунур.

Мәсәләјә мүнәсибәтини билдирән чинли профессор со-јуттанлығла деди ки, Чин торпағынын инкишафында һамы - дөвләт мө'муру да, алыми дә ејни дәрәчәдә марағлыдыр. Елми төвсијәләрә бикәнәлик милләтин инкишафына бика-нәлик оларды ки, буна да бурада јол верилмир. Әлбәттә, чинли алим һәмкарларымы динләјәркән, истәр-истәмәз республикамызда игтисадчы алимләрин фәалијјәти, онла-рын игтисади органларла әлағәси, елми нәтичәләрин тәт-биги саһәсиндә үзләшдији чәтинликләри хатырлајырсан. Тәәссүф едирсән ки, бу күн игтисадчы алимләрлә һөкүмәт

структурлары арасында мүнәсибәт зәифдир, бурахылмыш сәһвләри е'тираф етмәк үчүн аҗры-аҗры мә'мурларда чүр'әт, чәсарәт чатышмыр, бә'зән елә тәсәввүр јараныр ки, онлар елмдән гөрхурлар. Бу, доғрудан да чидди, ағыр мәсәләдир. Игтисад елми илә реал һәјәт арасында әләгәнин күчләнмәсинә чох бәјүк еһтијач вардыр вә бу мәсәләдә Чин тәчрүбәсиндән, Чин мүдриклијиндән истифадә, шүбһәсиз ки, фәјда верә биләр.

Ден Сјаопинин ачыг игтисадијат гурмаг сijasәти дөвләтин игтисади гүдрәтинин азалмасына, дөвләтин сijasи-игтисади аренадан чыхарылмасына јох, дөвләтин функцијаларынын јерли хусусијјәтләрә, халгын менталитетинә ујғунлашдырылмасы, дөвләтин игтисади механизмләринин истәһсалчыларын марагларынын артырылмасына, саһибкарлыг мүнһитинин формалашмасына јөнәлдилмишдир.

Чинин игтисади сijasәтинин формалашмасы просесиндә дөвләт үчүн елә функцијалар мүәјјәнләшдириди ки, онлар ислаһатларын системли, мәнтиги ардычлыгыла апарылмасы, бүтүн игтисади органларын әләгәли шәкилдә фәалијјәтини тәшкил етди.

Дөвләт пул-кредит сijasәти, валјута тәнзимләнмәси, ислаһатларын һүтуги базасынын дөвләт мүлкијјәти илә јанашы дикәр мүлкијјәт формаларынын горунмасы үчүн шәраитин јарадылмасы, тәдричән рәгабәт мүнһитинин формалашмасы, дахили базарын горунмасы, мәшғуллуға көмәк едән програмларын һазырланмасы вә она нәзарәти өз әлиндә чәмләшдирди. Ән вачиб функцијалар кими дөвләт тәһсилин, елмин инкишафы мәсәләләрини ислаһатлар дөврүндә өз фәалијјәтинин приоритет истигамәтләриндән бири кими мүәјјән етди. Бу күн Чин дүнјада һәмин саһәләрә үстүн дигтәт верән өлкә кими таныныр. Үмумијјәтлә, 1978-чи илә кими Чиндә тәһсилила характеризә едән көстәричи-

ләр дикәр өлкәләрлә мугәјисәдә о гәдәр јүксәк дејилди. Сон 20 ил әрзиндә Чинин маариф системи әсрләрә бәрабәр инкишаф јолу кечмишдир.

Чин һөкүмәти јахшы баша дүшүр ки, глобаллашан дүнјада бу нәһәнк өлкә о вахт сечилиб сајыла биләр ки, онун күчлү елми потенциалы олсун. Бу күн Чиндә елм саһәсинә дигтәт дөвләтин ән фундаментал вәзифәләриндән сајылыр. Әкәр 1978-1979-чу илләрдә бурада елмә ајрылан вәсаит үмуми дахили мәһлулун һеч 0,5%-ни тәшкил етмирдисә, бу күн бу рәгәм бир нечә дәфә артмышдыр. Өлкәнин ихрач структурунда елм тутумлу мәһсулларын хусуси чәкиси артмаға мејл едир, стратеги әһәмијјәтли елми програмлар һәјәтә кечирилир, Елмләр Академијасы вә онун чохсајлы институтларында фундаментал вә тәтбиги елми ишләр апарылыр. Бүтүн бу иримијаслы ишләр билаваситә дөвләт сijasәти чәрчивәсиндә һәјәтә кечирилир. Һеч шүбһәсиз, бу мејл XXI әсрдә дә давам едәчәкдир. Дөвләт елмә, Чинин кәләчәкдә интеллектуал мүлкијјәтә кәрә дә ән күчлү дөвләтләрдән биринә чеврилмәјин ән вачиб фактору кими бахыр. Дөвләт һәмчинин социал програмларын реаллашмасы, еколожи таразлыгын тә'мин едилмәси, тәбии ресурслардан сәмәрәли истифадә олунмасы мәс'улијјәтини өз үзәриндә сахлајыр. Чин мүтәхәссисләри буну да е'тираф едирләр ки, һәләлик бу саһәдә проблемләр дә аз дејилдир. Бир сыра көстәричиләрә кәрә Чин инкишаф етмиш өлкәләрдән кери галыр. Мәсәлән АБШ-да дөвләт 1999-чу илдә бүтүн мәнбәләр үзрә тәһсилә (ибтидаи, орта, али) 500 милјард доллар ајырмышдыр ки, бу да өлкә үзрә саһәјә чәкилән хәрчләрин 80 фаизини тәшкил едир. Елми-тәдигат, тәчрүбә-конструктор ишләринә федерал хәрчләр исә 780 милјард доллар тәшкил етмишдир.

Сөзүн әсл мә'насында фантастик рәгәмләрдир. Мугәјисә

үчүн көстөрөк ки, Русијада елмә ајрылан вәсант ҮДМ-ин чәми 0.34 фаизини тәшкил едир, елмә ајрылан хәрчләрин миғдары инкишаф етмиш өлкәләрдән 50-100 дөфә азыр. Республиамызда да бу сәһәдә вәзијјәт гәнаәтбәхш дејилдир. 2000-чи илдә бүдчә үзрә елмә ајрылан хәрчләр ҮДМ-ин чәми 0,25 фаизини тәшкил етмишдир, адамбашына елмә сәһәсинин хәрчләри чәми 1,5 доллара бәрабәрдир. Бу мұгајисәли материаллардан тәбии ки, нәтичә чыхарылмалыдыр. XXI әсрдә белә бир мејли сахламағ республикамызын милли тәһлүкәсизлији, игтисади тәһлүкәсизлијинә чидди тә'сир едә биләр. Бу гәбул едилмәлидир ки, дүңјанын елә инкишаф ганунаујғунлуғлары, елә инкишаф мејлләри вардыр ки, онлара биканәлик көстөрмәк олмаз. Тәһсилин, елмин дүңја дөвләтләринин һамысыны әһатә етмәси бәшәријјәтин хиласы, дүңјада сүлһүн, рекионал мұнағишәләрин баш вермәмәси, мүстәгилликләрин горунмасы үчүн чох вачибдир. Она көрә дә Чинин XXI әсрдә игтисади инкишаф стратегијасында тәһсилә, елмә, биликләрин потенсиалы вә јайылмасына ән приоритет истигамәтләрдән бири кими бахылыр вә онун реаллашмасына дөвләт өзү рәһбәрлик едир.

Өлкәдә дөвләт тәнзимләnmәсинин бачарыгла һәјата кечирилмәси истеһсалын сүр'әтлә инкишаф етмәси илә мүшәһидә олунур. Ејни заманда, бу да нәзәрә алыныр ки, социалист базар игтисадијјаты шәраитиндә макротәнзимләnmәни күчләндирмәклә јанашы, һәм дә микротәнзимләnmәнин методлары вә әлағәләндирмә механизмини тәкмилләшдирмәк, үмумијјәтлә, реал шәраитдән асылы оларағ дөвләтин бу просесләрдә оптимал иштиракыны мүәјјәнләшдирмәк, сивил базарын гурулмасы просесиндә мејдана чыхан чәтинликләри вә гүсурлу чәһәтләри арадан галдырмағ вачиб вәзифәләр оларағ галыр. **Бирмә'налы шәкилдә билдирилир ки, базар һеч дә бүтүн дәрдләрин әлачы дејил. Ан-**

чағ онларын һәлли васитәсидир. Бу принцип чинлиләр тәрәфиндән јаддан чыхарылмыр.

Ән әсас мәсәлә будур ки, Чиндә инкишаф просесләри динамик характер алмышдыр, сабитлик вә харичи инвестијјалар үчүн әлверишли шәраит горунуб сахланмышдыр, әһалинин бүтүн тәбәгәләринин кәлирләри дурмадан артыр. "Ислаһатларын ағсағалы" Ден Сјаопин өз чыхышларынын бириндә демишди: "Варлы олмағын ајры ләззәти вар"!

Үмумијјәтлә, инкишаф етмиш, инкишаф етмәкдә олан дөвләтләрин, еләчә дә Чиндә дөвләтин игтисадијјата мүдәхиләси проблеми истәр јахын, истәрсә дә узағ кәләчәкдә актуал оларағ галачағдыр. Биз бу просесләри даим изләмәли, онлары тәһлил етмәли, милли дөвләт мәнәфәләри бахымындан истифадә етмәлијик.

Әксәр һалларда дөвләтин игтисадијјатдакы ролу һагда фикир јүрүтмәк үчүн дөвләт хәрчләринин үмуми дахили мөһсула нисбәти көстөричесиндән истифадә едирләр. Әлбәттә, бу көстөричи мүәјјән фикир сөјләмәјә әсас верир. Лакин һәлледици нәтичә чыхармағ үчүн кифәјәт дејилдир. Әкәр һәмин көстөричиләрин динамикасыны игтисади инкишаф динамикасы илә мұгајисә етсәк, чох марағлы бир просесин шаһиди олмуш оларығ. XIX әсрин ахырлары вә XX әср инкишаф сүр'әти, еләчә дә игтисадијјатын идарә едилмәсиндәки фундаментал дәјишикликләрә көрә фәргләнир. XX әсрин икинчи јарысы дөвләтин игтисадијјата мүдәхиләсинин азалмасы илә характеризә олунур. Буна бахмајарағ, дөвләт хәрчләринин үмуми дахили мөһсула нисбәти артмаға мејл едир. Ичтимай Әмәкдашлығ вә Инкишаф Тәшкилатлары (ОЭСР) өлкәләри үзрә верилән ашағыдакы рәгәмләр буну тәсдиғ едир.

Дөвлөт хәрчләринин үмуми дахили мөһсулда хүсуси чәкиси:

1979	-	8
1920	-	15
1937	-	21
1960	-	18
1980	-	44
1990	-	46
1995	-	48

Бу рөгәмләр бир сыра өлкәләрдә јегин ки, кәләчәкдә артмаға мејл едәчәкдир. Мәсәлән, Авропа өлкәләриндә демографик шәраитин исләшмәси, әһалинин гочалма әмсалынын кетдикчә артмасы социал тә’минат мәсәләләри илә хәрчләрин структурнда хејли дәјишикликләр, әләвә ресурслар тәләб едәчәкдир.

Бу күн Чиндә дөвләт хәрчләринин үмуми дахили мөһсула нисбәти јүксәк дејилдир. Лакин һөкүмәт бу сәвијјәни оптимал сајмыр. Ону да јаддан чыхармајаг ки, Чин кими нәһәнк өлкәдә тәһсил, сәһијјә, елм, еколожи програмларла бағлы хәрчләрин даһа да артмасы көзләнилип. Бир тәрәфдән бу ганунаујјун просес, диқәр тәрәфдән исә Чиндә ачыг игтисадијјат принципләринин кетдикчә кенишләнмәси, тәсәррүфат субъектләринә мүстәғиллијин верилмәси истигамәтиндә атылан аддымлар дөвләт хәрчләринин динамикасына, онун үмуми дахили мөһсула нисбәтинә дә тә’сир едәчәкдир.

Дедикләримиз бир даһа сүбут едир ки, дөвләтин игтисадијјата мүдахиләси просесинә объектив гижмәт верилмәси үчүн тәкчә бир көстәричә истинад етмәк кифајәт дејилдир, мәсәләјә бу мүдахиләнин өлкәнин милли мөнафеләрә нечә тә’сир етмәси бахымындан јанашылмалыдыр. Чин һөкүмәтинин игтисади сijasәтиндә бу мәсәлә өн планда дајаныр.

VI

ЧИН ӨЗҮНҮН ӨРЗАГ ТӨҮЛҮКӘСИЗЛИГИНИ МҮВӘФФӘГИЈЈӘТЛӘ ҺӘЛЛ ЕДИР

Тарих боју инсанлары дүшүндүрән мүһүм проблемләрдән бири әһали, онун әрзагла тә’минаты мәсәләси олмушдур. Бу да мә’лумдур ки, дүнјанын бир чох өлкәләриндә һәлә нечә-нечә онилликләр бундан әввәл Малтусун нәзәријјәсинин доғрулуғуну тәсдиг едән консепсијалар, прогнозлар һазырланмышды.

Тарихи инкишаф тәчрүбәси исә көстәрир ки, әһалинин артымы о һалда фәләкәтә кәтириб чыхарыр ки, инсан фәәлијјәтсиз галсын, тәбиәтдән сөмәрәли истифадә етмәкдә, гита мөһсуллары истәһсалыны артырмагда ачизлик көстәрсин. Бир сыра прогнозларын әксинә олараг XX әсрин икинчи јарысында дүнјанын игтисади инкишафы нәинки дајанды, әрзаг мөһсуллары истәһсалы нәинки азалды, әксинә, мигјасы бахымындан әввәлки дөврләри өтүб кечди.

Бәшәр тарихиндә узун мүддәт нараһатчылыг доғуран, инсанлары фикирләшмәјә, ахтарышларла мөчбур едән проблемләри биз тәсәдүфи гејд етмирик. Ахы бу кими проблемләрә әһалисинин сајы, әразисинин һәчминдән асылы олмајаараг, һеч бир дөвләт лагејд гала билмәз.

Тәбиәтин дәјишилмәси, әһали, әрзагла бағлы пессимист прогнозлар өзүнү доғрултмаса да, бу прогнозларда расионал элементләр чохдур, онлара биканәлик даһа ағыр нәтичәләр верә биләр. Бу ағыр нәтичәләрин гаршысы о һалда алына биләр ки, ичтимаи-игтисади мүнасибәтләр дүзкүн сәптә јә-

нөлдилсин, дүзкүн инкишаф моделлэри сечилсин, верилэн прогнозлар баш верэчөк просеслэрин дүзкүн гижмөтлөндирилмэсинэ эсаслансын.

Ислаһатлар просесиндэ Чин һөкүмәти өз халгыны дүзкүн истигамәтә, эрзаг боллуғуну тә'мин етмәк үчүн бүтүн имканлардан истифадә етмәжә јөнөлтди вә бу ағыр проблемин һәллини тә'мин етди.

Чинин ислаһатлар нәтичәсиндә аграр сектордакы најилјјәтләрини даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн дүнјада эрзаг проблеми илә әлағадар сон бир нечә онилликләр әрзиндә баш верән бә'зи мејлләри гысача да олса, гејд едәк.

Инкишаф етмиш өлкөлөрдә үмуми дахили мөһсулун структурунда кәнд тәсәррүфатынын хүсуси чөкиси мүнтәзәм олараг азалмаға мејл едир. Һазырда бу саһәнин пајы чөми 2-3 фаиздир.

Бә'зән инана да билмирсән ки, дүнја үзрә кәнд тәсәрүфаты мөһсулларынын истехсалында мүнүм рол ојнајан инкишаф етмиш өлкөләрин кәнд тәсәррүфатында чөми 22 милјон әһали чалышыр. Бу рөгәмин нә дәрәчәдә аз олдуғуну ашағыдакы рөгәм дә сүбут едир. Дүнја үзрә кәнд тәсәрүфатында мөшғул олан әһалинин сајы 1,1 милјард нәфәрдир. Нараһатлыг доғуран бир чәһәт дә ондан ибарәтдир ки, дүнјанын инкишаф етмәкдә олан өлкөләриндә һәлә бир нечә јүз милјон әһали гида јохлуғундан әзијјәт чөкир, кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истехсалыны артырмаг саһәсиндә көрүлән тәдбирләр о гәдәр дә јүксәк сәмәрә илә нәтичәләнмир. Сон заманлара гәдәр бир чох өлкөлөрдә јерли истехсалчылары һәвәсләндирмәк мәгсәдилә протексионизм методларындан кениш истифадә олунурду. Бу, һеч шүбһәсиз ки, бир мүддәт милли игтисадијјатларын инкишафы, кәнд тәсәррүфаты истехсалчыларынын марагларынын мүдафиәси үчүн вачиб амилләрдән сајылырды. Мәсәлән, экс-

перт һесабламаларына көрә кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истехсалчыларына дөвләт көмәји 10-15 ил бундан әввәл тәгрибән 200 милјард доллара бәрабәр олмушдур. Үмумдүнја Тичарәт тәшкилаты бүтөвлүкдә протексионизмин, о чүмлөдән кәнд тәсәррүфаты истехсалчыларына субсидияларын верилмәсинин әлејһинә чыхыр. Бу мәгсәдлә о тәдричән фермерә, әкинчијә дөвләт көмәјинин азалдылмасыны бир мүнүм вәзифә кими гаршыја гојмушдур. Гејд етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмәкдә олан өлкөләр үчүн мүнүм әдилмиш шәртләр инкишаф етмиш өлкөләр үчүн мүнүм әдилмиш нормативләрдән мүнүм дәрәчәдә ашағыдыр вә онларын 10 ил мүддәтиндә һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулур. Лакин бу тәдбирләрин реаллашмасы инкишаф етмиш кәнд тәсәррүфатына малик олан өлкөләрин эрзаг базарында һекемон ролунун сахланмасыны тә'мин едөчөк, инкишаф етмәкдә олан өлкөләрин кәнд тәсәррүфатынын дирчәлиши, онун харичдән асылылыгынын азалмасына исә, һеч шүбһәсиз ки, мане олачагдыр. **Она көрә дә кечид дөврүнү јашајан јени мүстәгил дөвләтләрдә эрзаг тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси, бу мәсәләнин оптимал һәлли јолларынын тапылмасы XXI әсрдә дә ән чәтин вә мүрәккәб вәзифәләрдән бири олачагдыр.**

Демәк олар ки, дүнја өлкөләринин әксәријјәтиндә кәнд тәсәррүфаты илә сәнајә арасында интеграсија әлағәләри кетдикчә инкишаф едир вә мөһкәмләнир.

Елми әдәбијјатда вә тәчрүбәдә аграр-сәнајә комплекси кими гәбул едилмиш бу саһә кәнд тәсәррүфаты үчүн машын-техникасы истехсал едән сәнајә вә мүнүфаг хидмәт нөвләрини (I) әһатә едән бөлмә, билаваситә кәнд тәсәррүфаты (II) вә эрзаг мөһсулларынын дашынмасы, е'малы вә сатышыны (III) әһатә едән бөлмәләрдән ибарәтдир. Гејд едәк ки, инкишаф етмиш өлкөлөрдә ахырынчы бөлмәнин

ролу артмага мејл едир. Мәсәлән, АБШ-да өрзаг мөһсулларынын дашынмасы, е'малы вә сатышы бөлмәсинин пайына бүтүнлүкдә аграр сәнаје комплексинин 3/4 һиссәси дүшүр. Инкишаф етмиш өлкәләр аграр секторун техника сәвијјәсинин, әмәјин истехсал фондларынын силаһланмасынын жүксәк олмасы илә фәрғләнирләр ки, бу фактор да әмәк мөһсулдарлығы, мәнфәәтлилик сәвијјәсинин жүксәк олмасына чидди тә'сир етмишдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә исә аграр сәнаје комплексинин тәркибиндә билаваситә кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истехсалы апарычы рол ојнајыр ки, бу сәһә дә ашағы мөһсулдарлығы, примитив технолокијаларын тәтбиги илә характеризә олунур.

Дүнја үзрә кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истехсалы вә бејнәлхалг тичарәтиндә марағлы бир мејл дә өзүнү көсәтәрир. Бу да ондан ибарәтдир ки, дүнја үзрә кәнд тәсәррүфаты мөһсуллары истехсалынын артмасына бахмајарағ, онун дүнја тичарәтиндә ролу азалмага мејл едир. **Сон 30 илдә дүнја үзрә ихрачатын хүсуси чәкисиндә өрзаг вә кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын хүсуси чәкиси 2 дәфәдән чоһ ашағы дүшмүшдүр.** Бу онунла әлагәдардыр ки, өрзаг мөһсулларынын истехлакына көрә сон дөврләрә гәдәр кери галан өлкәләр сырасында олан Чин вә Һиндистанда бир нечә дәфә артмыш мөһсул әсасән өлкә әһалисинин тәләбатларынын өдәнилмәсинә јөнәлдилмиш вә бунунла да ачлығы проблемә бирдәфәлик һәлл едилмишдир.

Чиндә аграр ислаһатлар просесиндә дүнја тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмуш методлар вә идарәәтмә үсуллары тәһлил едилир, онларын јерли шәраитдә тәтбиги имканлары арашдырылыр, нәтичәләрдән аграр сијасәтин формалашмасында истифадә едилир.

Чин мүтәхәссисләри белә изаһ едирләр ки, әкәр һөку-

мәт бүтөвлүкдә өлкә игтисадијјатында ислаһатлара башла-сајды, бу нөһәнк бир дөвләтдә чоһ ағыр нәтичәләрә, әһалинин 80 фаизинин јашадығы вә инкишаф сәвијјәси ашағы олан кәнддә социал кәркинлијин артмасына кәтириб чыхара биләрди.

Чин һөкумәти јахшы баша дүшүр ки, өлкәдә аграр секторун динамик инкишафы вә бу просесин узун бир дөвр үчүн фәалијјәти ән фундаментал вәзифәләрдән бири кими гижмәтләндирилмәлидир. Она көрә дә дүшүнүлмүш аграр сијасәтин апарылмасы чин кәндлисинин торпаға бағлылығы, кәндин социал инкишафы мәсәләләринин әсасландырылмыш шәкилдә һәлли Чин дөвләтинин, Чин Коммунист Партијасынын фәал стратекијасынын приоритет истигәмәтләриндән сајылыр.

Гысача да олса, аграр секторда ислаһатларла бағлы бә'зи көклү дәјишикликләри гејд едәк. 1978-чи илдә Чин кәндиндә аилә подраты вә истехсалат мәс'улијјәти системи тәтбиг олунмага башлады.

Аилә подратынын јарадылмасы вә сүр'әтли инкишафы кәндин инкишафында, сөзүн әсл мә'насында дөнүш јаратды. Бир мүддәт аилә подратынын фәалијјәти 3-5 или әһәтә едирди. 80-чи илләрин орталарындан онун мүддәти 15 илә кими вә даһа чоһ мүддәтә узадылды.

Инзибати апарат вә тәсәррүфат органлары функцијаларыны јеринә јетирән халг коммуналлары ләғв олунду. Һөкумәт коллектив торпағлары кәндли һәјәтләринә подрата верди ки, бу да бәлкү мүнәсибәтләрини дәјишдирди, чоһ-милјонлу Чин кәндлисинин фәаллығынын артмасы үчүн реал шәраит јаратды.

1985-чи илдә кәнддә јени бир ислаһат апарылды: кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын мәркәзләширилмиш тәдарүкү вә сатышыны мүғавилә сифариш формасы әвәз етди.

Белеликлә, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары илә тө'минат вә сатышын тәнзимләнмәсиндә базар мүнәсибәтләри өн плана чәкилди ки, бу да кәндлиләрин марағынын артмасы үчүн әлверишли имканлар јаратды. Нәтичәдә аграр секторун инкишафына, онун дахилиндә исә һејвандарлыг вә балыгчылығын, техники биткиләр мәһсулларынын сүр'әтли инкишафына наил олунду. Ислаһатларын приоритет истигамәти вә илк саһәси кими аграр секторун сечилмәси өз бәһрәсини верди.

Чин ислаһатлардан бир нечә ил сонра аграр секторда елә нәтичәләр әлдә етди ки, онлары һеч бир дәвләт газанмајыб.

Фактлара мурәчиәт едәк: Чиндә аграр секторун инкишафына даир статистик рәгәмләрин тәһлили кәстәрир ки, доғрудан да, гыса бир дөвр әрзиндә Чин кәндиндә әсл мө'чүзә баш верди. 70-чи илләрин ахырларында 250 милјон нәфәрдән чох әһалинин јохсуллуғ ичәрисиндә јашадығы һалда, 80-чи илләрин ахырларында өлкәдә ачлыг проблемі арадан кәтүрүлдү. **Белә һесабламалар вар ки, Чин XXI әсрин биринчи ониллијиндә АБШ-дан бир нечә дәфә чох кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсал едәчәкдир.**

Чиндә сон 20 илдә әһалинин әрзаг истәһлақынын гурулушунун тәкмиләшмәси үчүн дә бәјүк ишләр көрүлүр.

Бу күн дүнјада 2200 милјон тон тахыл мәһсуллары истәһсал олунур ки, бу да 1950-чи илә нисбәтән 2,7 дәфә чохдур. Тахыл мәһсулларынын ихрачынын 85 фаизи АБШ, Канада, Австралија, Авропа бирлији өлкәләринин пајына дүшүр.

Һәмин дөвр әрзиндә Чиндә тахыл истәһсалы 4,5 дәфә артмышдыр. Һазырда өлкәдә 450 милјон тона јахын тахыл истәһсал олунур. Бу наилијәтләри тәәччүблә гаршылајанлар, еләчә дә дүнјанын экспертләри бир чох белә бир мән-

тиги суал да верирләр ки, әкәр Чин сон 20 илдә тахыл истәһсалыны бу сүр'әтлә артырмасадјы, өзүнү бу мәһсулла тө'мин едә билмәсәјди, нәләр баш верә биләрди? Тәбии ки, ачлыг, нәтичәси бәшәријјәт үчүн ағыр олан әсл фәләкәт...

Бу күн инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә тахыл әсас гита мәһсулудур. Һәмин өлкәләрдә јығылмыш тахылын 25 фаизи, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә исә 90 фаизи гита үчүн истифадә олунур.

Бу мөгсәдлә Чинин игтисади инкишафыны мүәјјән едән вачиб факторлардан бири олан дәниз ресурсларынын мәннимсәнилмәси вә горунмасы проблемләринә хүсуси фикир верилир. Јер күрәси сәтһинин 71 фаизини тәшкил едән дәниз вә океанлар бүтүнлүкдә бәшәријјәтин үмуми сәрвәтләри сајылыр.

“БМТ-нин дәниз һугулары барәдә Конвенсијасы”на әсасән, Чин 370 мин кв.км саһәдә әрази сулары үзәриндә суверен һугулара маликдир. Бундан әләвә, Чин 3 милјон кв.км дәниз акваторијасы саһәсиндә фәалијјәт кәстәрмәк һугуна маликдир. Өлкә һәмчинин, Сакит Океанын бәјүк бир һиссәсинин дибинин мәннимсәнилмәсиндә иштирак һугуна маликдир. Чин Шәрги вә Чәнуби Бохаж, Сары, Шәрги Чин вә Чәнуби Чин дәнизләри илә әһатә олунмушдур. Әразинин саһил хәтти 18 мин км-дир. Чиндә гејд едилдији кими, 3200-дән чох ада вардыр ки, онларын да һәр биринин саһәси 5000 кв.м-дән јухарыдыр. Бу адаларын саһил хәтти үмумиликдә 14 мин км-дир.

Чинин дәниз әразиләринин һејванлар аләми чох зәнкиндир. Өлкәнин балыг мүәссисәләринин саһәси 2,8 милјон кв.км-ә бәрәбәрдир. Дәнизләрин дәринлијиндә һесабла-малара көрә, 25 милјард тон нефт, 14 трилјон куб метр тәбии газ вардыр. Дәниз саһәләри туризм вә истираһәт очағ-

Чөдвөл 6.1

Өлкөлөр үзрә кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын сәмәрәлижи

Өлкөлөр	Кәнд тәсәррүфатында әмәк мөһсулдарлығы (1 ишчијә долларла) 1995-чи ил		Гида мөһсуллары истеһсалы әмсалы 1989-91=100	
	1979-81	1995-97	1979-81	1995-97
Австралија	20880	29044	91,5	126,9
Австрија	9761	15474	92,3	100,0
Аркентина	12195	13833	94,5	121,9
Болгарыстан	2754	4351	105,3	68,3
Бразилија	2047	3931	69,5	122,2
Венесуела	4041	4931	79,6	114,0
Алманија		19930	91,0	90,9
Мисир	721	1163	68,4	129,8
Һиндистан	253	343	68,4	117,1
Индонезија	610	745	63,5	122,4
Канада			79,9	112,7
Чин	162	296	61,0	155,8
Никерија	370	541	57,7	134,2
Сәудијә Әрәбистаны	2167	10507	31,0	90,8
Түркијә	1852	1835	75,8	106,3
Јапонија	15698	28665	94,2	96,9

лары шәбәкәсинин јарадылмасы үчүн чоһ әлверилди. 1996-чы илдә Чин “БМТ-нин дәннз һуғулары барәдә Конвенсиясы”ны рәсми оларағ тәсдиг етмишди. Өлкә өзүнүн игтисади дәннз зоналарындан истифадә етмәклә, милли игтисадијатынын инкишафына хејли дәрәчәдә тәкан вермишди. Чинин игтисади зоналары онун әрази суларындан 200 мил ениндә олан вә дәннзин дибини дә әһатә едән дәннз әразиләрини нәзәрдә тутур. Чин тарихән өз ресурсларындан истифадәјә башлајан илк өлкәләрдән биридир. Бу-

рада апарылан археоложи газынтылар сүбут едир ки, һәлә 7000 ил бундан әввәл дәннз нәглијјаты инкишаф етмишди. Чиндә дәннз суларындан дузун алынмасы, кәмигајырма тарихинә даир зәнкин тәчрүбә топланмышдыр. Чин тарихиндә белә бир марағлы факт вар: Мин сүлаләси (1368-1644) дөврүндә дәннз сәјјаһы Чжен Хе 30 мин нәфәрлик дәстә илә дәннзлә 70000 мил мәсафә гәт етмишди. Лакин XIX әсрдә һөкүмәтин апардығы гапалы сijasәт нәтичәсиндә дәннз ресурсларынын мәннмәнилмәсинә, онларын го-рунмасына чидди зәрбә вурулду.

1949-чу илдә Чин Халғ Республикасы е’лан олундугдан сонра бу саһәјә мүнәсибәт көклү сурәтдә дәјишилди. Дәннз ресурсларынын халғ тәсәррүфаты дөвријјәсинә чәлб едил-мәси илә бағлы ири миғаслы тәдбирләр һәјата кечирилди.

Сон 10 илдә Чиндә дәннз тәсәррүфаты мөһсулларынын орта иллик артым сүр’әти 20 фаиздән чоһ тәшкил едир ки, бу да үмуми дахили мөһсулун артым көстәричисиндән 2 дө-фәдән дә артыгдыр.

Һазырда Чинин дәннз тәсәррүфатындан әлдә олунан әр-зағ мөһсулларынын һәчми 450 милјард јуандан чоһдур. Чин дүнјада балығ овуна көрә ән апарычы јерләрдән бирини ту-тур. Бурада әһалинин гида расионунда су тәсәррүфаты мөһ-суллары, о чүмләдән дәннз мөһсуллары јүксәк чәкијә ма-ликдир.

Чинин дәннз тәсәррүфатында сон дөвләрдә әсл мүтә-рәпти структур дәјишикликләри, јени технолокијаларын тәтбиғи кенишләнир. Бурада дәннз мөһсуллары јетишид-рән сүн’и көлләр, дәннз аква-тәсәррүфатлары јарадылыр.

Өлкәдә 45 милјон тон әт истеһсал едилди ки, бу да ис-лаһатларынын башладығы 1978-чи ил сәвијјәсиндән 5,2 дөфә чоһдур.

Чөдвөл 6.2

Чиндө кәнд тәсәррүфаты мәнсуллары истәһсалы

Мәнсулун нөвләри	мин тонла		
	1949	1978	1998
Тахыл	113180	304770	490000
Памбыг	4444	2167	4561
Шөкәр гамышы	2642	21116	83640
Шөкәр чуғундуру	191	2702	14470
Гурудулмуш түтүн	43	1052	2088
Барама	31	173	548
Чәј	41	268	665
Мејвә	1200	6570	54259

Һазырда Чин адамбашына дүшән әт мәнсулларына көрө дүнја үзрә орта көстәричиләри өтүб кечмишидир.

Кәнд вә шәһәр арасында көклү фәргләрин арадан галдырылмасы саһәсиндә бөјүк ишләр көрүлмүшдүр. Аграр секторда апарылан ислаһатларын принципал чәһәтләриндән бири дә кәнд тәсәррүфаты мәнсулларынын истәһсалы вә е'мал мүәссисәләринин, хидмәтедичи саһәләрин инкишафы илә үзви сурәтдә әлагәләндирилмәсидир. Сон 20 илдә Чиндә кәнд гәсәбәләринин табечилијиндә олан бу кими мүәссисәләрин сајы дөфәләрлә артмыш вә һазырда 20 милјондур. Кәнд тәсәррүфаты машын вә аваданлыглары, сәнаје вә с. мәнсуллар истәһсал едән вә хидмәт көстәрән бу мүәссисәләрдә 130 милјон нәфәрдән чох адам чалышыр. Һазырда онларын әлдә етдикләри мәнсулларын дәјәри 3 трилјон јуандан чохдур.

Кәнддә сәнаје вә диқәр мүәссисәләрин инкишафына хүсуси фикир верилир. Һазырда волост вә гәсәбәләрдә 10 милјондан чох адам чалышыр ки, онлар да өлкә үзрә үму-

ми дахили мәнсулун 30 фаиздән чохуну истәһсал едирләр. Бу бөлмәдә истәһсалын техники сәвијјәси дә илдән-илә јүксәлир. Ону көстәрмәк кифәјәтдир ки, сон 15 ил әрзиндә волост вә гәсәбәләрин өлкә ихрачатындакы ролу 5 %-дән 40 %-ә галхмышдыр.

Әлбәттә, бу күн аграр секторда да проблемләр аз дејилдир. Лакин гәрибә дә олса, бу проблемләрдән бири әрзаг боллуғу илә әлагәдар јараныб.

Аграр секторун инкишафына реал көмәк едән амилләрдән бири дә мұвафиг әмтәә базарынын јарадылмасыдыр. Бу она көрә бир даһа вачибдир ки, сүр'әтлә артмагда олан кәнд тәсәррүфаты мәнсулларыны вахтында реаллашдырмаг просесиндә бир сыра проблемләр јараныр. Мәсәлән, јерләрдә топдансатыш базарларынын инкишаф сәвијјәси илә базара чыхарылачаг мәнсулун һәчми арасында ујғунсузлуғлар өзүнү көстәрир.

Бу мәсәлә бу күн дә актуал олараг галыр, јә'ни дөвләт секторунун зијанла ишләјән ири вә бир сыра орта мүәссисәләринин чәтин вәзијјәтдән чыхарылмасы вачиб вәзифәләрдән сајылыр.

Чин һөкүмәти әрзаг проблемини о сәвијјәдә һәлл едиб ки, инди кәндли әкин саһәләринин кенишләндирилмәсиндә о гәдәр дә марағлы дејил. Сәһбәт тәкчә бир сыра мәнсулларын реаллашмасы проблемләри илә дејил, ејни заманда еколожи таразлығын тә'мин едилмәси вәзифәләри илә бағлыдыр.

Һөкүмәт торпаг фондундан сәмәрәли истифадә етмәк, еколожи таразлығи сахламаг мөгсәдилә әкин саһәләринин бир һиссәсиндә мешәликләрин салынмасыны кенишләндирмәк үчүн әлавә һәвәсләндирмә тәдбирләри һәјата кечирир.

Башга бир мәсәлә. Кәндлинин мәнсулдарлығын јүксәл-

дилмәси, онун социал нәтичәләри дә бә'зи зиддијәтли процесләр ярадыр. Чинлиләр ачыг е'тираф едирләр ки, бу күн Чин кәндлисинин әмәк мәнсулдарлығы гәрб өлкәләри илә мугәјисәдә ашағыдыр. Бу фәрг сәнаједә, тикинтидә дә өзүнү көстәрир. Әлбәттә, бу керилији бирмә'налы шәкилдә гижмәтләндирмәк үчүн Чинин вә Гәрбин демографик шәраитини мугәјисәли тәһлил етмәк лазымдыр.

Бу күн өлкәдә әмәк мәнсулдарлығынын сәвијјәсинә көрә габагчыл дүнја өлкәләринә чатмаг вә ону өтмәк вәзифәси бир нөмрәли вәзифә кими гојулмур. Чүнки, бир гәјдә олараг, әмәк еһтијатлары бол олан өлкәдә адәтән, әмәк тутумлу инкишаф моделинә үстүнлүк вермәк мәгсәдәујгун сәјльыр ки, Чиндә дә бу истигамәтдән мәнһәрәтлә истифадә олунар. Јени иш јерләринин јарадылмасы мугәјисә техника вә технолокијаја әсасланыр ки, бу да тәдричән әмәк мәнсулдарлығына көрә Чинлә инкишаф етмиш өлкәләр арасындакы фәргин азалдылмасына хидмәт едир. 1985-чи илдә Чиндә әмәк мәнсулдарлығынын сәвијјәси АБШ үзрә көстәричинин чәми 5-6 фаизини тәшкил едирдисә, инди бу рәгәм 9-10 фаиздир. 2005-чи илдә 17-18 фаиз, 2015-чи илдә исә 25-26 фаиз тәшкил едәчәкдир.

Бу күн аграр секторда јаранмыш вәзијјәти Чин һөкүмәти объектив гижмәтләндирәрәк сәмәрәлилик, торпаг подраты, верки, малијјә системинин тәшкили, кәңдин социал инкишаф мәсәләләрини вә онлара нәзарәти диггәт мәркәзиндә сахлајыр. Бу мәсәләләр Коммунист Партијасынын бүтүнлүкдә, еләчә дә әрази структурларынын даим диггәт мәркәзиндәдир. Елә сијасәт јүрүдүлүр ки, идарәетмә, малијјә амилләриндән истифадә, верки нәзарәти кәндлиләрин фәаллығынын артмасына, кәңдин социал инкишафынын сүр'әтләнмәсинә хидмәт етсин.

Сон илләрин нәтичәләри көстәрир ки, аграр секторун

Өлкәләр үзрә кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын сәмәрәлији

Өлкәләр	Кәнд тәсәррүфатына јарарлы торпаглар нисбәтән суварылан торпаглар (фаизлә)		Адамбашына дүшән бечәрилән саһә (һектар)
	1994-96	1979-81	1994-96
Австралија	4,8	2,97	2,68
Австрија	0,3	0,20	0,18
Аркентина	6,3	0,89	0,72
Белчика	18,7	0,43	0,48
Болгарыстан	4,9	0,32	0,32
Бразилија	1,8	0,12	0,10
Бөјүк Британија	5,2	0,19	0,12
Венесуела	3,9	0,15	0,14
Алманија	100,0	0,06	0,05
Мисир	45,3	0,08	0,06
Исраил	32,0	0,24	0,17
Һиндистан	15,0	0,12	0,09
Индонезија	38,0	0,36	0,30
Иран	1,6	1,86	1,53
Канада	37,0	0,10	0,10
Чин	0,7	0,39	0,27
Никерија	80,2	0,24	0,17
Пакистан	4,0		0,88
Русија	38,7	0,20	0,20
Сәудијјә			
Әрәбистаны	15,4	0,57	0,40
Туркијә	5,9	0,06	0,06
Исвечрә	...	0,36	0,32
Исвеч	62,7	0,04	0,03
Јапонија	18,8	0,24	0,24
Бүтүн дүнја			

динамик инкишафына бахмајараг, онун структурунун сәмәрәлијинин тә'мин едилмәси истигамәтиндә һәлә хәјли иш көрүлмәлидир.

Чин алимләри аграр секторун структурунун тәкмилләшмәси үчүн илк нөвбәдә ашағьдакылара үстүнлүк верилмәсини тәклиф едирләр: әкинчилик вә һејвандарлығын елми әсаclarла апарылмасы; јени мөһсулдар битки нөвләринин тәтбиғи вә мөһсулун кејфијјетинин јахшылашдырылмасы; һејвандарлығы вә балыгчылығы үстүн инкишаф етдирмәк вә бунунла да аграр секторун саһә структуруну тәкмилләшдирмәк.

Аграр секторун гаршысында даһа бир вачиб мәсәлә дурур. Сөһбәт кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын реқионлар үзрә инкишафы, јерләшдирилмәси вә ихтисаслашдырылмасы мәсәләсиндән кедир. Бу мәсәлә дә јахын вә узаг кәләчәкдә Чин кәндиндә ән актуал мәсәлә кими галачагдыр.

Проблемин һәлли үчүн дәвләт артыг бир сыра тәклифләрин реаллашмасына мараг кәстәрир. Бу мәгсәдлә тахыл истеһсал олунаң рајонларда әкинләрин саһәләрини сабитләшдирмәк, һәр һектардан мөһсулдарлығы артырмаг, онун сабитлијини тә'мин етмәк зәрури вәзифә кими мүәјјән едилир.

Саһилә јахын, игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш рајонларда вә бөјүк шәһәрләрин әтрафында әкин саһәләринин структурунда ујғунсузлуғлары арадан галдырмаг, валјута кәтирән саһәләри инкишаф етдирмәк мәгсәдәујғун сајылыр.

Һазырда өлкәдә аграр ислаһатларын уғурла һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә әрзаг тәһлүкәсизлији, тахыл проблеми, јухарыда гејд етдијимиз кими, артыг һәлл едилмиш, бөјүк тахыл еһтијатлары јарадылмышдыр. Чин мүтәхәссисләри һесаб едирләр ки, бу просес кәләчәкдә тәнзимләнмәсә,

тахыла олан тәләбатын азалмасы алыш гијмәтләринин ашағы дүшмәсинә вә бунунла да кәндлиләрин марағынын азалмасына тә'сир едә биләр. Она көрә дә Чин һөкүмәти бу күн әрзаг еһтијатларынын оптимал мигдарда артырылмасына марағлыдыр вә просесин милли мөнафеләр бахымындан тәнзимләнмәсинә вачиб мәсәлә кими бахыр.

Мә'лумдур ки, һәр бир саһәдә, о чүмлөдән тахылла бағлы тәләб вә тәклиф арасында нисбәт позулса, јә'ни истеһсал истеһлақдан чоһ олдугда, гијмәт ашағы дүшәр вә бу да кәндлиләрин марағынын азалмасына сәбәб ола биләр. Дикәр алтернатив тәдбирләр көрүлмәсә, јә'ни јени кәлир мәнбәләри, мөшғуллуғ саһәси тә'мин едилмәсә, гејд олунаң просес мәнфи нәтичәләрә кәтириб чыхара биләр. Бу олмадын дејә, дәвләт кәндлиләрдән зөманәтли гијмәтләрлә мөһсуллары алыр, ејни заманда аграр структурун тәкмилләшмәси истигамәтиндә јени еһтијатларын ишә салынмасына сә'ј едир.

Өлкәдә аграр секторун структурунун тәкмилләшмәсинин мүһүм истигамәтләриндән бирини е'мал сәнајесинин үстүн инкишаф етдирилмәси тәшқил едир.

Сон илләрдә кәнд тәсәррүфаты мөһсулларынын истеһсалы илә е'малы арасында мүәјјән ујғунсузлуғ јаранмышдыр, даһа доғрусу, е'мал сәнајеси хаммал истеһсалындан кери галыр. Она көрә дә е'маледичи сәнајә мүәссисәләринин сүр'әтли инкишафына еһтијач вардыр. Чин һөкүмәти бу проблемин һәллини гаршыдакы дәврүн ән вачиб вәзифәси кими мүәјјәнләшдирмишдир. Чин кими нөһәнк, кениш дахили базары олан өлкәдә онун һәлли аграр секторун, бүтүнлүкдә милли игтисадијјатын сәмәрәлијинин артырылмасы үчүн чоһ вачибдир.

Чин өлкәсинин хәритәсиндә јүз минләрлә хырда гәсәбә вә кәндләр вардыр.

Өлкәдә сүн'и јолларла нәһәнк гәсәбә вә кәндләр ин ја-
радылмасына үстүнлүк верилмир. **Алим вә мүтәхәссисләр-
лә апардыгымыз сөһбәтләрдән биз јәгин етдик ки, Чин-
дә ХХІ әсрдә кичик вә орта шәһәрләр инкишафы мү-
әјјән бир стратегијаја әсасланыр.** Артыг бу истигамәтдә
хејли ишләр көрүлүр. Белә ки, шәһәр типли кичик шәһәр
вә гәсәбәләри вә гәза-гәсәбә идарәләринин мүәссисәлә-
риндә игтисади фәаллығы артырмаг тәдбирләри һәјата ке-
чирилир ки, бунлар да артыг ишчи гүввәсиндән сәмәрәли
истифадә етмәжә вә бир сыра рекионларын, кәндләр ин-
кишафындакы ујғунсузлуғларын арадан галдырылмасына,
рекионал базарларын јададылмасына, бүтөвлүкдә милли иг-
тисадијатын саһә вә әрази структурунун оптималлашды-
рылмаг имканларыны кенишләндирәчәкдир.

Өлкәдә аграр секторун инкишаф стратегијасынын мү-
һүм истигамәтләриндән, даһа доғрусу, онун реаллашмасы-
нын әсас амилләриндән бири техники тәрәғти, кәнд әһали-
синин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси, мүасир техно-
локијалара јијәләнән кадрларын һазырланмасы тәшкил
едир. Демәк олар ки, аграр секторун инкишафы илә бағлы
олан рәсми сәнәдләрдә бу мәсәләләр дигтәт мәркәзиндә-
дир.

Бу күн нәинки дүнјанын бөјүк елм мәркәзләри, бејнәл-
халг тәшкилатлар, ејни заманда әразисинин бөјүклүјү, әһа-
лисинин мигдары, тәбии сәрвәтләринин боллуғундан асылы
олмајараг, бүтүн өлкәләр ХХІ әсрдә еколожи просесләр ин
һансы истигамәтдә кедәчәјиндән чох нараһатдырлар вә она
көрә дә бу просесләр ин тәмзимләnmәсини, даһа да тарз-
лашмасыны фөвгәл'адә бир вәзифә кими гижмәтләндирир-
ләр. Иглим дәјишмәси, әтраф мүһитин чиркләнмәси, тәбии
ресурслардан екстенсив вә интенсив истифадә олунмасы,
әразиләр ин сәһрәләшмасы, ичмәли су вә с. үмүмбәшәри,

глобал проблемләр олмагла јанашы, ејни заманда һәр бир
өлкә үчүн фөвгәл'адә әһәмијјәт кәсб едир.

Аграр ислаһатлар просесиндә еколожи тарзлығын
тә'мин едилмәсинә дә хүсуси фикир верилир вә Чин һө-
күмәти бу проблемин һәллинә системли јанашыр. Белә һе-
саб едилир ки, өлкәдә јаранмыш әрзаг боллуғу вә ислаһат-
ларын сәмәрәли һәјата кечирилмәсинә көмәк едән игтиса-
ди механизм еколожи проблемләр ин (су тикинти объектлә-
ринин мүасир технолокијалара ујғунлашдырылмасы, мешә
салынмасы, торпағларын ерозиясынын гаршысынын алын-
масы вә онунла мүбаризә үзрә комплекс тәдбирләрин күч-
ләндирилмәси, гејри-истеһсал тә'јинатлы объектләрин, јол-
ларын, електрик тәһизаты шәбәкәләринин, су көмәрләри-
нин вә коммуникасија шәбәкәләринин тикинтиси вә с.)
һәлли үчүн әлверили шәраит јададыр.

Үмумијјәтлә, гејд етмәк лазимдыр ки, Чиндә еколожи
проблемләрә дигтәт күндән-күнә артыр. Бу проблемләрә
даир зәрури ганунверичилик актлары вә норматив актлары
гәбул едилмишдир. Бу күн демәк олар ки, әксәр әјәләтләр-
дә тәбиәтин мүһафизәси илә бағлы иримијјәсли програм-
лар һәјата кечирилир. Бу програмлардан бир нечәси һагда
гејд етмәк истәрдим.

1996-2000-чи илләрдә Хејлунтсзјан әјәләтиндә чирклән-
мәнин гаршысынын алынмасына јөнәлдилмиш "Көј про-
грам", еколожи балансын мүһафизәси үзрә "Јашыл програм"
вә әтраф мүһитин горунмасына гојулан капитал гојулушлар-
ынын артымыны нәзәрдә тутан "Гызыл програм" баша
чатмышдыр. Гыса бир мүддәт әрзиндә әјәләт бу истигамәт-
ләрдә бөјүк мүвәффәғијјәтләр әлдә етмишдир.

Статистик мә'луматлара көрә, 1996-чы ил "Гызыл про-
грам" һәјата кечирилмәжә башладығы вахтдан индијә гәдәр
бу програмын әһәт етдији объектләрин сајы 3000-ә, капи-

тал гојулушларынын һәчми исә 10 млрд. јуана чатмышдыр. “Јашыл програм”ын һәјата кечирилмәси Хејлунтсзјан чајынын еколожи вәзијјәтини бир гәдәр јахшылашдырмаға имкан верди. 1999-чу илин сонунда әјаләтдә 115 горуг јарадылды ки, бу да әјаләтин үмуми саһәсинин 6,6%-ни тәшкил едир: 96 нүмунәви еколожи горуг јарадылмыш, бунлардан 8-и дәвләт тәјинатлыдыр. “Көј програм”ын кечирилмәси сајәсиндә әјаләтин еколокијасы кејфијјәтчә јахшылашмышдыр, әввәлки илләрә нисбәтән ишләнмиш бухарын вә чиркаб суларын е’малы, һәмчинин бәрк туллантылардан комплекс истифадә әмсалы хејли артмышдыр.

Марағлы һалдыр ки, еколожи тәһлүкәсизлијин тә’мин едилмәсиндә әһали кетдикчә даһа фәал рол ојнајыр. Тәкчә сон 4 илдә әтраф мүнһитин чиркләндирилмәси барәдә 10 мин нәфәрин тәклифинә бахылмышдыр.

Өлкәдә әһалинин еколожи тәрбијәси илә бағлы бөјүк ишләр көрүлүр. Бурада “јашыл мәктәбләр”ин тә’сис едилмәси үзрә кениш һәрәкат башламышдыр, бунун да мүсбәт нәтичәләри артыг һисс едилмәкдәдир.

Бир сөзлә, Чин халгы јахшы баша дүшүр ки, XXI әсрдә еколожи проблемләр даһа кәскин характер алачагдыр. Онларын һәлли, тәбиәтдә таразлыгын позулмамасы үчүн мөгсәдли програмларын реаллашдырылмасы тәләб олуначагдыр. Чинлиләр әминдилрләр ки, өлкәнин игтисади гүдрәтинин дурмадан артмасы саһәсиндә әлдә едилән уғурлар еколожи мәдәнијјәтин јүксәлмәси, өлкәнин еколожи тәһлүкәсизлијинин тә’мин едилмәси илә дә мүшајиәт едиләчәкдир.

Биз бу мәсәләдә дә дүнја тәчрүбәсиндән, о чүмлөдән Чин өлкәсинин уғурларындан истифадә едә биләрик. Бунун үчүн тәбиәт-игтисади инкишаф мәсәләләринә јени бахышларын формалашмасы истигамәтиндә дә бөјүк ишләр кө-

рүлмәлидир.

Бу күн елә бир вәзијјәт јаранмышдыр ки, һеч бир дәвләт дүзкүн еколожи сијасәт јеринә јетирмәдән сабит инкишаф едә билмәз.

Еколожи сијасәтин маһијјәти, структура, һәјата кечирилмә механизми, еколожи тәһлүкәсизлик проблемләри мүстәгиллијини бир нечә ил бундан әввәл әлдә етмиш республикамыз үчүн чох вачиб мәсәләдир. Она көрә дә бу саһәдәки бошлуғлары долдурмағ, приоритет истигамәтләри мүәјјән етмәк бизә нисбәтән учуз баша кәлә биләр вә ағрылы нәтичәләри хејли јумшалдар.

Туллантысыз технолокија әсасында јени мүәссисәләрин, саһәләрин јарадылмасына да хүсуси дигтәт верилмәлидир. Шәһәрләрдә, шәһәрјаны әразиләрдә зибилханаларын, мәишәт туллантулары илә долу олан саһәләрин күндән-күнә артмамасы һағда дүшүнмәк вә конкрет програмлар мүәјјән етмәк гаршыда дуран мүнһүм вәзифәләрдән сајылмалыдыр. Илк бахышдан садә көрүнән бу мәсәләләрин архасында елмин сон наилијјәтләриндән истифадә олунмасы, бунун үчүн республикада сөзүн әсл мә’насында там еколожи мониторингин апарылмасы, еколожи сијасәтин дәвләт сијасәтинин тәркиб элементләриндән биринә чеврилмәси нәзәрдә тутулур.

Јухарыда гејд етмишдик ки, Чин игтисадијјатынын бүтүнлүкдә инкишафы дүшүнүлмүш, мән дејәрдим ки, дүнјада аналогу олмајан бир инкишаф моделинә, реаллығы, бејнәлхалғ шәраити нәзәрә алан стратегијаја әсасланыр. Чин һөкүмәти, алимләри јахшы билирләр ки, заман кечдикчә, игтисади ислаһатларла бағлы мүәјјән едилмиш тәдбирләр һәјата кечирилдикчә јени проблемләр, бә’зән дә тәбئي оларағ, зиддијјәтләр мејдана чыхмалыдыр. Она көрә дә, бурада һәр мүнһүм мәрһәләдән сонра ислаһатларын нәтичәлә-

ри арашдырылып, жени төвсijөлөр, игтисади механизмлөр төклиф едилир.

Аграр секторун инкишафына хидмэт едөн тэдбирлөр бир даһа көстөрир ки, Чин рәһбәрлији тәрәфиндән игтисади ислаһатларын системли вә мәнтиги ардычыллыгга апарылмасынын өзү игтисади сijasәтин ана хәтгиндән ирәли кәлир. Ана хәтт исә одур ки, Чинин бүтүнлүкдә игтисадијјаты динамик инкишаф етсин, онун саһә-әрази структурунда мөвчуд ујгунсузлуглар эффектив јолларла арадан галдырылсын. Реаллыг көстөрир ки, бу сijasәт өзүнү доғрулдур, радикалдыг јох, төкамүл јолу әсл мө'чүзә јарадыр.

Ән глобал вә дүнјаны һејран едөн мө'чүзә исә одур ки, дүнјада әрзаг төһлүкәсизлијинин чидди чәтинликләрлә үзләшдији бир шәрантдә бу нәһәнк өлкә һәмин проблемни уғурла һәли етмәјә наил олмушдур. Белә бир јүксәлишин әсас сәбәбләриндән бири дүшүнүлмүш инкишаф стратегијасы вә аграр ислаһатлардыр.

VII

ПУЛ-КРЕДИТ СИЈАСӘТИ СОСИАЛ-ИГТИСАДИ ИНКИШАФА ЈӨНӘЛМИШДИР

Чин өзүнүн спесифик пул-кредит сijasәти илә фәргләнир. МДБ вә Шәрги Авропа өлкәләриндән фәргли олараг, бурада пул-кредит сijasәти инвестисија фәаллыгы, мөшгуллуғун артмасы илә әлагәли шәкилдә апарылып. Буна көрә дә ислаһатларын нәтичәләри тәмкинли пул-кредит сijasәти һесабына уғурлу олмушдур.

20 ил әрзиндә Халг Банкынын кредитләринин орта иллик артым сүр'әти 20 %-дән чоһ олмамышдыр. Орта иллик инфлјасија да чоһ ашағы (7%) олмушдур. Демәк олар ки, Чин игтисадијјаты ислаһатлар дөврүндә инфлјасијанын мәнфи тә'сиринә мә'руз галмамышдыр. Лакин бу, һеч дә асан баша кәлмәмишдир. Бә'зи һалларда инфлјасијанын чиловланмасы истигамәтиндә сәрт тэдбирләр дә көрүлүшдүр.

Пул эмиссијасынын артмасы, кредит хидмәтинин төкмилләшмәси дә дигтәт мәркәзиндә олмушдур. Бу саһәдә дүшүнүлмүш тэдбирләр игтисади инкишафа хејли төкан вермишдир.

Банк системиндә мүнтәзәм олараг јениликләр тәтбиғ едилир ки, булар да милли игтисадијјатын даһа сүр'әтлә тәрәгтисиндә онун тә'сирини хејли күчләндирир. Мәсәлән, Чин Халг Банкы өзүнүн әјаләтләрдә олан 31 филиалыны ләғв едәрәк, әвәзиндә әјаләтләрарасы 9 филиал јаратмышдыр. Шәһәрләрдә бир-бирини тәқрарлајан банк шө'бә вә

филиаллары бирләшдирилиб, халг банкы, онун филиалларынын һүтүг вә вәзифәләри дәғигләшдирилмишдир ки, бу да башга сәһәләрдә олдуғу кими, пул-кредит системинин дә аһәнкдар ишләмәси үчүн чох вачибдир.

Коммерсија банкларынын фәалијјәти илә бағлы бир сыра принципал дәјишикликләр едилмишдир. Мәсәлән, онлардан һөкүмәт структурларына хидмәт функцијасы көтүрүлмүш, орта вә кичик мүәссисәләрә даһа фәал көмәк етмәләри илә бағлы функцијалар кенишләндирилмишдир.

1 январ 1998-чи илдә Чин Халг Банкы коммерсија банкларынын кредитләшдирилмәси үзрә квоталарын һәчминин мүәјјән едилмәси гәјдаларыны ләғв етмиш, борч һәчми вә рисклә бағлы гәјдалары тәтбиг етмиш, депозитләр үзрә еһтијатларын јарадылмасы просесини тәкмилләшдирилмишдир. Банкларын бејнәлхалг аләмдә имичинин артмасы мәгсәдилә дә бир сыра тәдбирләр һәјата кечирилир. Әввәлки дөвләрдән фәргли олараг, инди харичи банклар истәнилән шәһәрдә өзләринин филиал вә шә’бәләрини ача биләрләр. Халг Банкы харичи банкларын милли валјута илә әмәлијјатларыны тәкмилләшдирмәјә хидмәт едән норматив актлар гәбул етмишдир. 1999-чу илдә өлкәдә харичи банкларын иштиракы илә јарадылмыш 200-дән артыг филиал вә шә’бә коммерсија фәалијјәти илә мәшғул олмушдур ки, онларын да активи 40 милјард доллардан чох олмушдур.

Дигәти чәлб едән чәһәт одур ки, Чин һөкүмәти малијјә-кредит сијасәтинә реал секторун чанландырылмасынын вачиб фактору кими бахыр. Мүсбәт факт одур ки, пул-кредит сијасәти истәһсалын, игтисади активлијин чанланмасы илә билаваситә әлағәләндирилир. 1999-чу илдә Чин Халг Банкынын һәјата кечирдији ашағыдакы бир нечә тәдбир дедикләримизи әјани сурәтдә тәсдиг едир. Чин Халг Банкы фаиз ставкаларыны ашағы салды, әманәтләр үзрә еһтијат

фондуну азалтды, дөвријјәдә олан пул күтләсинин мигдарыны мүәјјән дәрәчәдә артырды.

Һазырда Чин Халг Республикасында һәјата кечирилән банк ислаһатлары пул-кредит ресурсларынын оптимал бөлүшдүрүлмәси, малијјә системиндә сабитлијин тә’мин олунмасы, дөвләт банкларынын инһисарынын тәдричән арадан галдырылмасы, бүтөвлүкдә банк структурунун сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсинә јөнәлдилир.

Гејд едәк ки, Чинин банк системи дүңја стандартларына ујғун гурулур. Бурада Халг Банкы Мәркәзи Банк функцијаларыны јеринә јетирир, пул-кредит сијасәтини һазырлајыр, онун һәјата кечирилмәсиндә фәал иштирак едир.

Чиндә харичи капиталын иштиракы илә јарадылан банклар да сүр’әтлә инкишаф едир. Чин банклары да харичдә өзләринин филиал вә шә’бәләрини ачырлар. Марағлыдыр ки, Чин Банкы өзүнүн харичдә шә’бә вә филиалларынын фәалијјәтинә көрә дүңјада биринчи јери тутур.

1994-чү илдә Чиндә валјута тәнзимләnmәси ислаһаты һәјата кечирилмиш, валјута һесабламалары сатышы вә көчүрүлмәсинин ваһид системи јарадылмыш, банкларарасы ваһид валјута базары јарадылмышдыр.

1991-чи ил декабрын 1-дә Чин Бејнәлхалг Валјута Фонду һагғында сазишин 8-чи маддәсинин тәләбләрини вахтындан әввәл өдәмиш, валјута системинин дүңја тәрәфиндән танынмасына наил олмушдур.

1997-чи ил Асија малијјә бөһраны Чинин малијјә-банк системини сарсыда билмәди. Чин һөкүмәти бәјан етди ки, милли валјутанын мезәннәси дәјишмәјәчәкдир. Белә дә олду. Һазырда Чинин валјута еһтијатлары 150 милјард доллардыр ки, бу да 1978-чи ил сәвијјәсиндән 100 дөфә чохдур.

Бу күн өлкәнин банк секторунда вачиб мәсәлә зәрәрлә ишләјән дөвләт мүәссисәләринин кредитләшдирилмәси

илә бағлы мејдана чыхан проблемләрди. 1998-чи илдә банк ресурсларындан эффектли истифадә үчүн зәрури олан тәдбирләр мөјјән едилди. Бу тәдбирләрә дәвләт банкларынын рекапиталлашмасы, коммерсија принципләри әсасында вериләчәк кредитләрлә әлагәдар банкларә олан тәләбләр, банкларә ичра органлары тәрәфиндән кредит верилмәси илә бағлы тәзигләрә јол верилмәмәси, мәчбури еһтијатларын 15 %-дән 8 %-ә ендирилмәси вә с. дахилдир.

Ән мһүм наилијјәт кими, һәмчинин, зәрәрлә ишләјән мүәссисәләрин мәчбури гәјдада кредитләшмәсинин ләғви, директив характери дашыјан индикатив планлашдырманын јени системинин тәтбиги сајыла биләр. Бүтүн бунлар гејри-дәвләт структурларынын коммерсија фәалијјәтинин чанланмасы, малијјә системинин мөһкәмләнмәси үчүн әлвәришли шәраит јаратмыш олду.

Бунула белә, дәвләт мүәссисәләринин кредитләшмәсинә ајрылан ресурслар бу күн дә јүксәк чәкијә маликдир. Бир чәһәти дә вурғуламаг лазымдыр. Әлкәдә бир нечә сијаси мәгсәдлә бағлы олан банк фәалијјәт көстәрир. Бунларә Дәвләт Инкишаф банкы, Чинин Ихрач-идхал банкы вә Чинин Кәнд Тәсәррүфатынын Инкишаф банкы аиддир.

Сијаси банклар хүсуси дәвләт банклары олуб, вачиб тәсәррүфат саһәләрини күзәштли кредитләрлә тә'мин етмәк мәгсәди дашыјыр. Бу банкларын кредит ресурслары биләваситә дәвләт бұдчәсиндән вәсаитләр, Чин Халг Банкынын истигразы вә өзләринин истигразларынын емиссијасы һесабына формалашыр.

Әлкәдә үмидсиз борчларын артмасы мәгсәдилә Чин Халг банкы мүасир информасија технолокијаларындан истифадә етмәклә күчлү мә'лумат базасы јаратмыш, банк структурларынын јенидән гејдијатдан кечмәсини, малијјә структурларынын бу информасијалардан истифадә етмәк

һугугларыны гәрарлашдырмышдыр. Дәвләт банкларынын 100 милјард доллардан чоһ олан үмидсиз борчларынын активләринин идарә олунмасы илә мәшгул олан хүсуси ширкәтә верилмәси мөјјәнләшдирилмишдир. Бүтүн бу тәдбирләрлә јанашы, Чин Халг Банкынын тәшкилат структурунун да тәкмилләшмәси дигтәт мәркәзиндәдир.

Мәркәзи Банкын структурунун тәкмилләшдирилмәсиндә мәгсәд әјаләтләрин малијјә фәалијјәтинә, еләчә дә күндәнкүнә инкишаф едән коммерсија банкларына даһа тә'сирли нәзарәт етмәкдир. Бу истигамәтдә һазырланмыш тәдбирләрлә таныш олдуғдан сонра белә фикир формалашыр ки, Чин Халг Банкы өз тәшкилат структуруну АБШ-ын Федерал еһтијат системинә ујғунлашдырмаг истәјир.

Чин Халг Банкы ислаһатлар нәтичәсиндә ашағыдакы вәзифәләрин һәллини тә'мин едәчәкдир:

- Мәркәзи Банкын мүстәгил статусунун даһа да мөһкәмләнмәси;

- Мәркәзи Банкын рекионларда јерләшән структурларынын (шә'бә вә филиаллар) идарә олунмасы, онларын Мәркәзи апаратла сәмәрәли әлагәсинин, мәркәзлә рекионлар арасында игтисади, малијјә сферасында олан мәнәфәләрин ујғунлашдырылмасы истигамәтиндә әһәмијјәтли ирәлиләјишләрин әлдә едилмәси;

- банк нәзарәтинин мөһкәмләнмәси, бүтөвлүкдә әлкәнин банк системиндә рискин азалдылмасы;

- милли валјуганын дөнәрлијинин даһа да мөһкәмләнмәси;

- әлкәнин банк системинин рәғабәттилијинин артмасы, дунја интеграсија системинә эффектли гошулмасы вә с.

Пекиндә јерләшән Чин Халг Банкы өзүнүн илк бахышдан садә көрүнән, лакин дунја стандартларына чаваб верән вә милли мәнәфә проблемләриндә актив иштирак етмәјә имкан верән бир структуруну формалашдырыр ки, бу да

банк секторунда мөнтиги ардычыллыгла апарылан игтисади ислаһатларын сөмөрәлиләјинин артмасына билаваситә тә'сир кестәрәчөкдир.

Чиндә игтисадијјаты галдырмаг үчүн гијмәтли кағызлар базарындан да сөмөрәли истифаде олунар. Шанхајда оларкән гијмәтли кағызлар биржасынын фәалијјәти бизә күчлү тә'сир бағышлады. Һазырда 1000-ә јахын ширкәт гијмәтли кағызла тичарәт әмәлијјатлары апарыр. 2000-чи илдә 400 милјард јуанлыг дөвләт истигразлары бурахылмышдыр ки, бу да ширкәтләрин малијјә вәзијјәтинин јахшылашмасы, мүәссисәләрин реструктуризасија едилмәси мәсәләләринә хәјли көмәк етмишдир.

Биржа базарынын фәалијјәти нормаллашыр вә инкишаф едир. Бүтүн ил әрзиндә Шанхајын вә Шенчженин биржаларында 87,7 млрд. јуанлыг капитал јығылмышдыр ки, бу да өтән илдәкиндән 10,3 млрд. јуан чохдур. Јајылма вә әлавә сатыш васитәсилә ил әрзиндә 94,1 млрд. јуан капитал јығылмышдыр ки, бу да өтән илдә олдуғундан 12% артыгдыр. Илин сонунда өз сәһмләрини сатыша гојан харичи фирмаларын сајы 876-дан 976-ја чатмыш, биржаларда үмуми дөјәр 2647, 1 млрд. јуан олмушдур ки, бу да өтән илдә олдуғундан 36% јүксәкдир. Ил әрзиндә 371,5 млрд. јуан мәбләгиндә дөвләт истигразы пајланмышдыр.

1999-чу ил ијулуи 1-дән ЧХР-ин "Гијмәтли кағызлар һаггында" Гануну гүввәјә минмишдир. Ијулуи 29-да Чинин Гијмәтли Кағызлара Нәзарәт Комитәси сәһмләрин јајылма формаларынын тәкмилләшдирилмәси һаггында гәрар дәрч етди. Бурада 400 млн. јуандан јухары сәһм капиталына малик олан фирмалара сәһмләри һәм ајры-ајры шөхсләрә, һәм дә Интернет үзрә јајылма формаларыны бирләшдирән јени формаларда јајмаг ичазәси верилир. "Шоуду" металлуркија комбинаты өз сәһмләрини бу методла јајан илк фирма олду. Дөвләт Шурасынын гәрары илә Чинин Гијмәтли Кағыз-

лара Нәзарәт вә Идарә Комитәси јанында сәһмләрин јајылмасынын јохланмасы үзрә Комиссијанын гајдалары гүввәјә минди. Дөвләт Шурасы гијмәтли кағызларын алынмасы васитәсилә сығорта капиталы биржасына билаваситә капитал гојулушу һаггында гәрар верди. 1999-чу ил октябрыи 25-дә Сјанганда рәсми олараг Чуанјебан биржасы фәалијјәтә башлады.

Бу фактлар кестәрир ки, Чиндә социал-игтисади инкишафын даһа мүһүм фактору - гијмәтли кағызлар базары тәшәккүл вә сөмөрәли инкишаф јолу кечмәкдәдир.

Өлкәдә апарылан ислаһатлар һәмчинин сығорта системини өһатә едир. Артыг бу секторун фәалијјәтинин тәнзимләјән ганунлар, бир чох норматив сөнәдләр гәбул едилмишдир. Сон илләрдә 51 млрд. јуан мәбләгиндә сығорта компенсасијалары, о чүмләдән 31,8 млрд. јуан әмлак вә гысамүддәтли шөхси сығорта үзрә, шөхси һөјатын сығортасы үзрә 19,2 млрд. јуан верилмишдир. Сығортадан дахилолмалар һәр ил азы 8-9% артыр. 1999-чу илдә бу мәбләг 139,3 млрд. јуан тәшкил етмиш вә ја (харичи капитал мүәссисәләриндән олан дахилолмалары да нәзәрә алмагла) 10,2% артмышдыр. Мараглы бурасындадыр ки, өлкәнин бүтүн рекионларында сығорта системинин инкишафына хүсуси фикир верилир. Бизә бу барәдә конкрет мә'луматлар верән чинли профессор сығорта системинин инвестисија фәаллығынын артмасындакы ролундан да данышды. О гејд етди ки, Чин Халг Сығорта Ширкәтинин өлкәнин бүтүн әјәләтләриндә мувафиг структурлары вардыр. Мәсәләи, бу структурлардан бири Чин Халг Сығорта Ширкәтинин Шитсзјачжуан филиалынын кестәричиләри барәдә данышмамаг олмаз. Бу гурум барәдә информасијалары динләдикчә бир даһа јәггин едирсән ки, өлкәдә сығорта системи сөзүн әсл мә'насында, игтисади вә социал инкишафа тә'сир едән күчлү бир фактора чеврилмишдир. Һазырда филиал Чин халг сығорта ширкә-

тинин Шитсзјачжуан филиалы Хебеј әјаләтинин инзибати мәркәзиндә - Шитсзјачжуанда әмлакын сығортасы үзрә апарычы мөвгејә маликдир. Филиал үмумчин халг сығортасы автоматлашдырылмыш системинә гошулмуш вә бүтүн истехсал просесини, малијјә әмәлијјатларын идәрә едир. Филиалын каркүзарлыг фәалијјәти дә бүтөвлүклә автоматлашдырылмышдыр. О, мүштәриләринә 80-дән чох хидмәт көстәрир. Бу хидмәт нөвләринә мүәссисәләрин әмлакынын сығортасы, тикинти үчүн аваданлыгын карго тәдарүкү, енергетика вә кәнд тәсәррүфатында сығорта хидмәтләри вә с. аиддир. Филиалын жүксәк нүфузу, даим мөһкәмләнән игтисади потенсиалы, жүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләри, сығорта нөвләринин сәмәрәли структуру вә жүксәк хидмәт кејфијјәти вардыр.

Өлкәдә бүдчә сијасәти игтисади сијасәтин диқәр истигамәтләри илә әлағәли шәкилдә гурулмушдур. Һесабламалардан көрүнүр ки, бүдчә кәсири сон 20 илдә ҮДМ-ин чәми 1,5-2,2 %-и арасында тәрәддүд етмишдир. Чиндә апарылан игтисади ислаһатлар просесиндә дүнја тәчрүбәсиндә аналогу олмајан бир мејл өзүнү көстәрир. Верки кәлирләринин ҮДМ-дә хүсуси чәкиси 1978-чи илдәки 30 %-дән сон илләрдә 10-11 %-ә енмишдир. Бу просесин агрысыз кечмәси мөгсәдилә дөвләт хәрчләринин дә хејли дәрәчәдә азалмасы тә'мин едилмишдир. Марағлыдыр ки, дөвләт хәрчләринин, демәк олар ки, бүтүн маддәләр үзрә азалмасы һәјата кечирилмишдир. Лухарыда көстәрдијимиз бу фактлар Чиндә апарылан игтисади ислаһатларын маһијјәтини, истигамәтләринин характерини мүәјјән етмәјә әсас верир. Ән башлыча нәтичә ондан ибарәтдир ки, ачыг, либерал игтисадијјатын гурулмасы социал сарсынтылара, дөвләтин жүкүнүн артмасына, "шок терапијасы"на сәбәб олмамыш, динамик инкишафын һәлләдичи факторуна чеврилмишдир.

Малијјә системиндәки ислаһатлар игтисади инкишафын

сәмәрәлијјинин тә'мин едилмәсинә күчлү тә'сирилә фәргләнир. Бу проседә малијјә сијасәтинин мүхтәлиф формаларындан истифадә едилмиш, мәнәфеләрин горунмасы вә тәнзимләнмәси механизмләринин јарадылмасына хүсуси фикир верилмишдир. 1984-чү илдә өлкәнин һәр бир рекиону дөвләт тәрәфиндән ајрылмыш малијјә ресурслары илә өзү сәрбәст һәрәкәт етмәк һүгугу газанды. 90-чы илләрдә артыг Чинин јенипилләли малијјә системи формалашды ки, онун да мәркәзиндә веркиләрин идәрә олунмасы дуруду.

1978-чи илдә дөвләтин малијјә кәлирләри 113,2 милјард јуан идисә, 1998-чи илдә бу рәгәм 985,3 милјард јуан тәшкил етмишдир.

1978-чи илдә веркиләрдән кәлән кәлирләр 52 милјард јуан, 1998-чи илдә исә 882 милјард јуана бәрәбәр иди. Ислаһатлар нәтичәсиндә мәркәзи вә јерли бүдчә арасындакы мүнәсибәтләр тәнзимләнмиш, веркитутманын дифференциал системи јарадылмыш, дөвләтин малијјә просесләринин тәнзимләнмәсиндәки фәалијјәтинин сәмәрәси хејли артмышдыр. Ачыг, либерал игтисадијјатын гурулмасы о гәдәр мүтәшәккил һәјата кечирилмишдир ки, Мәркәзин малик олдугу малијјә ресурсларынын һәчми 1978-чи илдәки 18 милјард јуандан 490 милјард јуана чатмышдыр. Бу, Чин ки ми нәһәнк өлкәдә дөвләтин биләваситә фундаментал функцијјасынын - глобал әһәмијјәтли програмларын һәјата кечирилмәсинә реал шәраит јаратмышдыр.

Ислаһатлара гәдәр Чиндә унитар верки системи мөвчүд иди. Веркитутма мүәссисәләрин игтисади фәалијјәти илә бағлы дејилди. 80-чи илләрин әввәлләриндән харичи инвесторларын иштиракы илә јарадылан мүәссисәләрдә мүтәрәғги веркиләр тәтбиғ олунмаға башлады. 1983-1984-чү илләрдә мәнфәәтдән ајырмалар верки илә әвәз олунду, мүәссисәләрин верки жүкүнү азалтмағ истигамәтиндә әмәли аддым-

лар атылды. 1994-чү илдә верки ислаһаты даһа да дәринләшди, о даһа да азад базар мүнәсибәтләринә уҗуңлашдырылды. Көмрүк тарифләри, ихрачы һәвәсләндирмәк үчүн әләвә күзәшләр едилди, идхал үзәриндә дәвләт нәзарәтинин игтисади механизмләри тәтбиг олунду.

Бүтүн бу системли тәдбирләр өлкә игтисадијјатынын динамик инкишафынын күчлү факторуна чеврилди.

Әлбәттә, Чинин малијјә-кредит системиндәки уғурлу нәтичәләр бизим республикамыз үчүн мараг доғура биләр. Чүнки Азәрбајчан да бејнәлхалг интегрәсија просесләриндән кәнарда гала билмәз. Республикамыз мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра ачыг игтисадијјатын гурулмасы истигамәтиндә чох бөјүк аддымлар атмышдыр. Дүңянын бир чох өлкәләри, ири ширкәтләри инвестисија гојулушуну хејли артырмышлар. Азәрбајчан бејнәлхалг малијјә тәшкилатлары илә интенсив әмәкдашлыг едир. Тәбии ки, бу просесә гошулмагла бәрабәр, милли мәнәфеләрин көзләнилмәси, горунмасы да нәзәрдән гачырылмамышдыр. Милли дәвләт мәнәфеләри илә глобаллашма просеси арасында ортаг мәхрәчин тапылмасы зәруридир.

Бу бир һәгигәтдир ки, индики мәрһәләдә дүңјада баш верән игтисади-малијјә сарсынтылары истәр дүңянын үмуми инкишафына, истәрсә дә милли дәвләт мәнәфеләринә даһа чох тә’сир едир. Бир мәсәләни дә јаддан чыхармајаг: Азәрбајчан XIX әсрин тәхминән 90 илини чар Русијасынын, сонралар исә ССРИ-нин тәркибиндә кечириб, өзү сәрбәст пул-кредит, малијјә сијасәти јеритмәјиб. Бу дөвләрлә баш верән малијјә бөһранлары Азәрбајчанын игтисадијјатыны да сарсытмыш, әһалинин һәјат сәвијјәсинә күчлү тә’сир етмишдир. Русијанын игтисади тәһлил институту тәрәфиндән һазырланмыш ашағыдакы чөлвәлдә тарихи инкишафын ајры-ајры мәрһәләләриндә пул-малијјә системиндәки мүһүм сарсынтыларын сијаһысы верилмишдир.

РУСИЈАДА (ССРИ-дә) XX ӘСРДӘ ТӘРӘФИНДӘН
ТӘШКИЛ ЕДИЛМИШ ӘН ИРИ ПУЛ-МАЛИЈЈӘ
КАТАКЛИЗМЛӘРИ

Тарих	Мәзмуну	Мүәллифләр	
		Ичра органы рәһбәрләри	Пул вә малијјә органларынын рәһбәрләри
1918, 21 январ	Дәвләт борчларынын өдәнилмәсидән имтина	В. Ленин	В. Менжински
1918-1923	Совет дәвләт нишанларынын һиперинфлясијасы	В. Ленин	В. Менжински
1926	Червонун гисмән конвертләшдирилмәсидән имтина	А. Рыков	Н. Брјуханов
1947, декабр	Мүсәдирә характерли пул ислаһаты	И. Сталин	А. Зверев
1956	Халг тәсәдирәфатынын бәрпа олунмасы үзрә дәвләт истигразларынын өдәнмәсидән имтина	Н. Хрушшов	А. Зверев
1961, 1 январ	Мүсәдирә характерли пул ислаһаты	Н. Хрушшов	В. Гарбузов
1981, 21-23 январ	Мүсәдирә характерли пул ислаһаты (50 вә 100 рубллуг банк нотларын тәдәвүлдән чыхарылмасы)	В. Павлов	В. Керашенко
1991, декабр	ССРИ-нин харичи дәвләт борчлары үзрә өдәнишләрдән имтина	Б. Јелтсин	Г. Матјухин, Ј. Гајдар
1993, 23-25 ијул	Мүсәдирә характерли пул ислаһаты (Совет рублларынын Русија рублларына дөјишдирилмәси)	В. Черномырдин	В. Керашенко
1994, 11 октябр	“Гара чәрәнбә ахшамы” (бир күнүн әрзиндә рублун 27 %-лик девалвасијасы)	В. Черномырдин	В. Керашенко, С. Дубинин
1998, 17 август	Рублун девалвасијасы, дәвләтин дахили борчлар үзрә мүфлисләшмәси, капиталын һәрәкәтинә нәзарәтин тәтбиг едилмәси	С. Киријенко	С. Дубинин, М. Задорнов

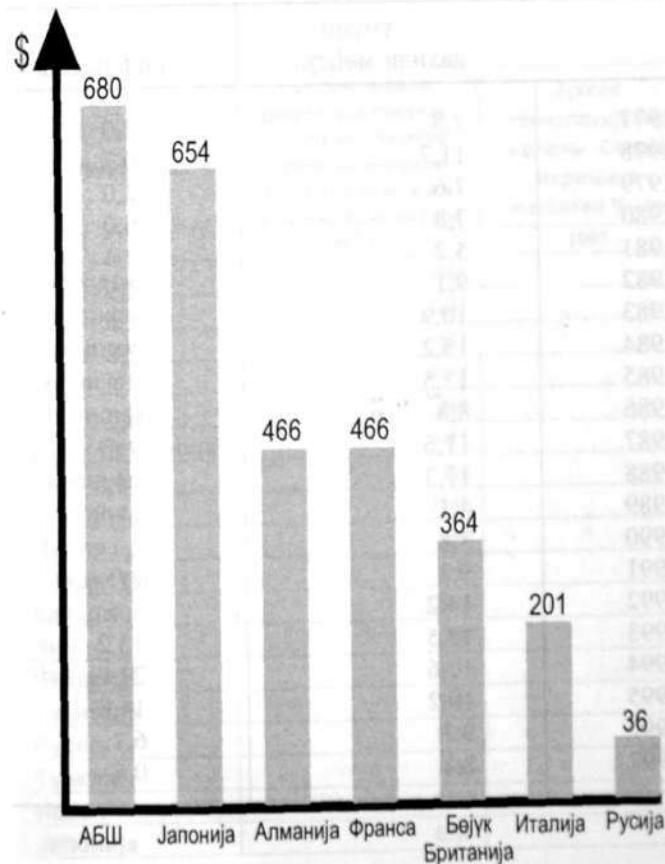
Чəдвəл 7.2

Сəһијјə

Əлкəлəр	ҮДМ-дə сəһијјə гəјулaн хəрчлəрин пaјы (%-лə)	Ичмəли судaн истифaдə едəн əһaлинин хусуси чəкиси (%-лə)	
		1990-97	1982
Австралијa	5,8	99	99
Австријa	5,7	99	
Аргентинa	4,3	55	65
Белчика	6,7	98	
Болгарыстан	3,5	85	
Бразилијa	1,9	75	69
Бəјүк Британијa	5,7	100	100
Венесуелa	1,0	84	79
Мисир	1,7	90	84
Израил	0,3	100	99
Һиндистан	0,7	54	85
Индонезијa	0,7	39	65
Иран	1,7	50	90
Канадa	6,3	97	99
Нигеријa	0,2	36	50
Пакистан	0,8	38	62
Саудијјə Əрəбистaны	6,4	91	93
Туркијə	2,7	69	
Исвечрə	7,1	100	100
Исвеч	7,2	100	
Јaпонијa	5,7	99	96

Тарихи инкишафын ајры-ајры мəрһəлələриндə пул-мaлијјə системиндəки мүһүм сарсынтыларын маһијјəтини ач-мaг бу күн сон дərəчə марағлы вə һəм дə фaјдaлдыр. Биз бу фaктлар һесабына иткилəри дə мүəјјөн етмəлијик. Дүң-јада сон малијјə бəһрaны вə онун нəтичələри əввəлки ил-

Елми-тəдғигат вə тəчрүби-кoнструктор ишлəринə хəрчлəр (доллар, aлычылығ габилијјəти паритетинə кəрə)

Чәдвәл 7.3

Чиндә сон 20 илдә үмүми дахили мәһсулун
вә инфлјасијанын динамикасы.

	үмүми дахили мәһсул	инфлјасија
1977	7,8	2,0
1978	11,7	0,7
1979	7,6	2,0
1980	7,8	6,0
1981	5,2	2,4
1982	9,1	1,9
1983	10,9	1,5
1984	15,2	2,8
1985	13,5	8,8
1986	8,8	6,0
1987	11,6	7,3
1988	11,3	18,5
1989	4,1	17,8
1990	3,8	2,1
1991	9,2	2,9
1992	14,2	5,4
1993	13,5	13,2
1994	12,6	21,7
1995	10,2	14,8
1996	9,7	6,1
1997	8,8	0,8

Чәдвәл 7.4

Өлкәләр үзрә елми-техники инкишафын
бә'зи көстәричиләри

Өлкәләр	1 милјон нәфәрә дүшән елми-тәдгигат, тәчрүбә-конструктор тәдгигатлары сфера- сында чалышан алим вә мүнәдисләрин сајы	Јүксәк технолокијалар ихрачы. Сәнајә ихрачына нисбәтән % -лә
	1985-95	1997
Австралија	3166	39
Австрија	1631	24
Аргентина	671	15
Белчика	1814	23
Бразилија	168	18
Бөјүк Британија	2417	41
Венесуела	208	10
Алманија	2843	26
Мисир	458	7
Һиндистан	149	11
Канада	2656	25
Чин	350	21
Никерија	15	
Пакистан	54	4
Русија	3520	19
Түркијә	261	9
Исвеч	3714	34
Јапонија	6309	38

ләрә нисбәтән даһа тә'сирли олмушдур.

1997-чи илдән башлајараг дүнјанын бир сыра өлкәләриндә бир-биринин ардынча баш вермиш малијјә бөһранларынын сәбәби мүхтәлиф чүр изаһ едилир.

Чохлары буну БВФ ДБ-нин гејри-сәмәрәли фәалијјәти илә әлағәләндириләр.

Башланғычы (еписентри) Чәнуб-Шәрги Асијада олса да, бөһранын әһәтә даирәси чох кенишдир. Мүасир мәрһәләдә баш вермиш бөһраны капитализмин әввәлки үмуми бөһраны илә мүгајисә етсәк, нәзәрә алмалыјыг ки, индики бөһранын тә'сири даһа күчлүдүр.

Даһа әтрафлы фикир јүрүтмәк үчүн бөһран "инфексиясы"нын Асијадан вә Русијадан диқәр өлкәләрин итисадијјатына јолухмасынын көкләрини ахтармаг лазымдыр. Ән вачиб амилләрдән бири әмтәәләрин гијмәтидир. Гејд едилдији кими, нефтин, хаммалын вә диқәр истеһлак малларынын гијмәтинин ашағы дүшмәси Латын Америкасында вә Африкада, Австралијада вә Канадада, бир сөзлә, дүнјанын ән мүхтәлиф нөгтәләриндә истеһсалчылара чидди зәрбә олмушдур. Икинчи мүһүм фактор кәнар инвесторларын е'тимады мәсәләсидир. Асија вә Русијада бөјүк иткиләр вермиш инвесторлар рискдән узаг олмаға чалышыр. Америка хәзинә истигразлары кими, даһа е'тибарлы сығыначағлара үз тутур. Экспертләрин һесабламаларына кәрә, 1999-чу илдә јени базарлара үмуми капитал ахыны 119 милјард долларадәк азалмышдыр.

Русијада бөһран јаранмагда олан базарларын бөһранынын јени мәрһәләсинин башланғычы олмушдур. Һазырда Русија итисадијјаты бүтүн дүнјада бурахылан мөһсулун јалныз 2 %-ни верир. Буна кәрә дә дүнјада тичарәтин вә мөһсул бурахылышынын һөчминә Русијанын бирбаша тә'сири чүз'и олачагдыр. Лакин һөмин вәзијјәтин долајы јолла әм-

тәә базарлары, инвесторларын е'тимады, капитал мәсрәфләри бахымындан тә'сири даһа күчлү ола биләр. Башга малијјә чөтинликләрини дә нәзәрә алсаг, Русијадакы вәзијјәтин нә дәрәчәдә кәркин олдуғу һеч бир шүбһә доғурмур.

Биз дүнја малијјә бөһранынын баш вермәсинин сәбәб вә нәтичәләрини әтрафлы тәһлил едәрәк, нәтичәләр чыхармалыјыг. Итисади тәһлил кениш характер алмалыдыр, бу заман информасијанын шөффафлығы тә'мин олунмалыдыр. Рекионда вә дүнјада баш верән просесләр һагтында дүрүст мә'луматлар әлдә олунмалы вә бу, ислаһатларын кедишиндә нәзәрә алынмалыдыр.

Әлбәттә, биз глобалашма вә дүнја малијјә проблемләрини республикамызын инкишафы контекстиндә тәдиг етмәлијик.

Гејд едилмәлидир ки, республикада банк, малијјә системи јени принципләр әсасында гурулур. Бејнәлхалг малијјә тәшкилатларынын төвсијәләри әсасында валјута системи формалашыр. Бунлар мүсбәт һаллардыр вә мүсбәт дәјишкликләри инкар етмәк олмаз. Ејни заманда, бир чөһәти гејд етмәлијик ки, милли итисадијјаты инкишаф етдирмәдән, итисадијјатын реал секторларыны чанландырмадан дүнјада баш верән малијјә сарсынтыларынын тә'сириндән гуртулмаг чох чөтин олачагдыр. Бејнәлхалг рәгабәт дә өз ишини кәрүр, јени технолокијалара әсасланан истеһсал сәһләринин инкишафы көһнә мүнәсибәтләрин ләғвинә, ишсизлик проблеминин кәскинләшмәсинә сәбәб олур. Бу шәраитдә бејнәлхалг капиталын чөлб едилмәси, онун сабит характер алмасы чох вачиб мәсәләдир. Сон дүнја малијјә бөһраны илә әлағәдар Чәнуби Асија өлкәләриндән харичи капиталын ахмасынын нәтичәләри чох ағыр олду. 1994-чү илдә Мексикаја малијјә бөһраны нәтичәсиндә харичи капиталын өлкәдән ахмасы о дәрәчәдә кениш характер алды

ки, милли валјута олан песонун мезәннәси хејли ашағы дүшдү. Вәзијјәтин стабилләшмәси үчүн Мексикаја 53 мил-
 јард доллар мөбләгиндә бејнәлхалг кредит верилди. Мекси-
 ка бөһраны инкишаф етмәкдә олан өлкәләри әһатә едир-
 дисә, Чәнуби Асија өлкәләриндәки бөһран дүнјанын бүтүн
 фонд базарларыны әһатә етди. Капиталын өлкәдән гачма-
 сы һесабына тәкчә бир күн әрзиндә Гонконгда сәһмләрин
 мезәннәси 13 фаиз ашағы дүшдү. **Бу рәгәмләри она көрә ха-
 тырладырам ки, дүнја малијјә бөһраны глобалашма шә-
 раитиндә чох дәһшәтли иткиләрә кәтириб чыхара биләр. Бу
 кими шәраитләрдә һөкүмәтләр, бејнәлхалг малијјә тәшки-
 латлары, милли банклар нечә һәрәкәт етмәлидирләр? Хари-
 чи капиталын гачдығы өлкәләрә кредитләр верилмәли, јох-
 са верилмәлидир; әкәр бөһранын гаршысы алынмаса,
 онун тә'сир даирәси нечә дәјишә биләр?** Бу суаллара бир-
 мә'налы чаваб вермәк асан мәсәлә дејилдир. Дүнјадакы
 валјута вә биржа сарсынтылары демәк олар ки, бүтүн өлкә-
 ләрдә нараһатлыг јарадыр. Үмумијјәтлә, малијјә бөһраны
 заманы валјута мезәннәси, милли валјутанын дәјишмәси,
 онун долларла ифадәсинин игтисади маһијјәтини тәһлил
 етмәк чох вачибдир. Валјута мезәннәси илә игтисади инки-
 шаф вә инфлјасија арасында әлагәләри изләмәк, прогноз-
 лашдырмаг чох мараглыдыр. Хаммал ихрач едән өлкәләрдә
 валјута мезәннәсинин јүксәк олмасыны доғуран сәбәбләри,
 бу чүр инкишафын нәтичәләрини арашдырмаг зәруридир.
 Сонунчу малијјә бөһранындан чыхан нәтичәләрдән бири дә
 ондан ибарәтдир ки, харичи вә дахили либералашма шә-
 раитдән асылы олага, мүәјјән дәрәчәдә тәнзимләнмәјә
 мө'руз галмалыдыр. Кечид дөврүнү јашајан јени мүстәгил
 дәвләтләрдә банк секторунун о гәдәр дә мөһкәм олмамасы
 шәраитиндә капиталларын һәрәкәти дә нәзарәтдән кәнар-
 да гала билмәз. Әкәр банк сектору ири һәчмли капитал их-

рачынын гаршысыны ала билмирсә, харичи инвесторларын
 јени фәалијјәтинә нәзарәтдә бу, дигтәт мәркәзиндә олма-
 лыдыр.

Биз бу мүрәккәб проблемин јалныз бә'зи чәһәтләрини
 арашдырдыг. Чин вә диқәр өлкәләрин тәчрүбәсиндән белә
 бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, игтисадијјатымызда баш ве-
 рән просесләрин, хүсусилә пул-кредит, малијјә мәсәләлә-
 ринин елми чәһәтдән ишләнмәсинә бөјүк еһтијач вардыр.
 Мүвафиг структурлар буну јаддан чыхармамалыдырлар.
 Тәкчә бејнәлхалг экспертләрин рә'јини әсас көтүрүб игти-
 садијјаты инкишаф етдирмәк фәјда вермәз. Биз һаумыз
 Вәтән торпағынын чичәкләнмәсиндә мараглыјыг. Одур ки,
 проблемләрин һәлли јолунда һаумыз кәркин чалышмалы-
 јыг.

VIII

ИСЛАҠАТЛАР МӨШҒУЛЛУГ ВӘ СОСИАЛ ТӘ'МИНАТ ПРОБЛЕМИНИ ҺӘЛЛ ЕТМӘҶ ИМКАН ВЕРИР

Мүасир дөврүн ән глобал, нараһатчылыг доғуран проблемләриндән бири әһали, онун демографик инкишафы, мөшғуллуғ проблемидир. XX әсрин икинчи ярысындан дүнјанын бир чох елми мәркәзләри бу проблемә мүрачиәт етмиш, дүнја әһалисинин динамикасы, ону мүәјјән едән амилләри мүхтәлиф, бә'зән бир-биринә зидд бахышлар нөгтеји-нәзәриндән тәһлил етмиш, чох вахт пессимист прогнозларла дүнја ичтимајјәтини һејрәтә кәтирмишләр. Лакин реаллыг, узун бир дөвр әрзиндә бир-биринә дүшмән олан ики идеолокијанын XXI әсрин астансында әмәкдашылыг идеолокијасына чеврилмәси (даһа доғрусу, социалист системинин дағылмасы илә әлагәдар оларағ) әһали проблеминин елми базасынын мөһкәмләnmәсинә әлверишли шәраит ярадыр.

Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, бејнәлхалғ тәшкилатларын, еләчә дә мүхтәлиф өлкәләрдә фәалијәт кәстәрән демографиа мәктәбләринин илк марағ даирәси дүнјанын бир сыра рекионларында сүр'әтлә артмағда олан әһали илә чох зәиф вә ја артмајан истеһсал арасындакы бөјүк ујғунсузлуғларын јаранмасы мәсәләләри олмушдур. Е'тираф етмәлијик ки, артмағда олан әһалинин динамикасы илә инкишаф арасында мүәјјән таразлығын тә'мин едилмәси чәһдләри бир сыра инфексион хәстәликләрин хејли дәрәчәдә азалдылмасыны,

бу вә ја дикәр өлкәдә демографик инкишаф мејлләрини нәзәрә алан инкишаф моделләринин тәтбиғини зәури етмиш вә бу ишләр аз да олса, мүсбәт нәтичәләр вермишдир. XX әсрин икинчи ярысында Чиндә дә бу истигамәтдә тәдбирләр көрүлмүш аилә планлашдырылмасы, доғум мәсәләләри бир чох өлкәләрдә диггәт мәркәзиндә олмушдур.

Дүнјаны нараһат едән ән актуал проблемләрдән бири дә мөшғуллуғ проблемидир. Артмағда олан әһалинин ишлә тә'мин олунмасы бу күн глобал сијасәтин ән вачиб истигамәтләриндән сајылыр.

Сүр'әтлә инкишаф едән елми-техники тәрәпти, јени технолокијаларын тәтбиғи мөшғул олан әһалинин ихтисарыны сүр'әтләндирир, дикәр тәрәфдән, социал-игтисади саһәләрдә структур дәјишикликләри јени иш јерләринин јарадылмасы илә мүшајиәт олунур. Арашдырмалар кәстәрир ки, һәләлик биринчи мејл даһа чох үстүнлүк тәшкил едир. Бир чох өлкәләрдә ишсизлијин сәвијјәси јүксәк оларағ галыр, әмәк базарында кәркинлијин азалмасы мүшајиәт едилмир. Дүнја Банкы, Бејнәлхалғ Валјута Фонду, Бејнәлхалғ Әмәк Тәшкилаты вә мүхтәлиф информасија васитәләриндән истифадә едәрәк, бә'зи статистик материалла ра мүрачиәт едәк.

Мәсәлән, Шәрғи Асија бөһранына гәдәр, дүнјада фәал иш ахтаран, лакин иш јери тапмајан ишсизләрин сајы 140 милјон нәфәр иди. 1998-чи илин ахырына бу рәгәм 150 милјон нәфәрә гәдәр артды. Бундан башға, зәһмәткешләрин 25%-дән 30%-нә гәдәри нисбәтән мөшғулдурлар, јәни там иш күнүндән аз иشلәјирләр.

Мәркәзи вә Шәрғи Европанын кечид типли өлкәләринин јашадығлары драматик һадисәләр әһалинин әксәр һиссәсинин һәјәт сәвијјәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олду. Дүздүр, әһалинин кичик бир һиссәсинин ганунверичиликдә вә мүлккәјәт формаларында олан дәјишикликләрдән бөјүк мәнфәәт әлдә

етдикләрини дә јаддан чыхармаг лазым дејил.

Өлкәләринин инкишафын вә игтисади дәјишкликләрин мүхтәлиф пилләләриндә олан Асија рекиону Шәрги Асија бәһрандан әввәл игтисади жүксәлишин жүксәк артымына вә буна ујғун олага, ишчи гүввәсинә жүксәк тәләблә характеризә олуурду.

Бир чох өлкәләр, хусусилә, Чәнуби-Шәрги вә Шәрги Асија өлкәләри ишчи гүввәсинин артыглыгы, ашағы мәнсулдарлыг, ашағы дүшән реал әмәк һаггы вәзијәтини жүксәлән реал әмәк һаггы, мәнсуллуғун әмәк мәнсулдарлығынын динамик артмасы вә һәтта ишчи гүввәсинин чатышмазлыгы вәзијәтинә чевирдиләр.

Чәдвәл 8.1

Дүнјанын мүхтәлиф рекионларында ишсизлијин сәвијәси

	Ишсизлијин сәвијәси		
	1987	1993	1997
Инкишаф етмиш өлкәләр	7,6	8,0	7,3
Авропа	10,4	10,6	10,5
Јапонија	2,8	2,5	3,4
АБШ	6,2	6,9	4,9
Дикәр инкишаф етмиш өлкәләр (Австралија, Канада, Јени Зеландија)	8,3	11,0	8,8
Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри	5,7 (1990)	-	7,4
Чин	2,0	2,6	3,0 (1996)
Дикәр Асија дәвләтләри	4,3 (1990)	4,4	4,2 (1996)
Мәркәзи вә Шәрги Авропа	-	7,2	9,6 (1996)

Шәрги Асија бәһраны баш вермәмишдән әввәл, Асија, хусусилә Шәрги вә Чәнуби-Шәрги Асијада һадисәләр мүсбәт истигамәтдә инкишаф едирди.

Базар игтисадијатына кечид дөврүнү јашајан бүтүн Асија өлкәләри дәвләт вә коллектив мүәссисәләрдә мүһүм дәрәчәдә јаранан ишчи гүввәсинин артыглыгы илә әлагәдар әмәк базарында чох мүһүм проблемләрлә гаршылашдылар. Дәвләт мүәс-

сисәләриндә ишчиләрин ихтисары башланды. Дүнја төчрүбәси кестәрир ки, јени мәнсулдар иш јерләринин јарадылмасына олан үмидләр хусуси сәнәјә секторунун, хусусилә, кичик вә орта саһибкарлығын ролунун күчләнмәсинә әсасланыр. Мәнсулларын даһа чох базар истигамәтли бөлкүсүнү тәмин етмәк үчүн әмәк базарында ислаһатларын күчләнмәсинә дахили тәләбат артыр. Сосиал, һәм дә игтисади сәбәбләрә кәрә јени иш јерләринин ахтарылмасында "говулан" ишчиләрә көмәк ишинә хусуси диггәт јетирмәк лазымдыр.

Чәдвәл 8.2

Мәнсуллуғун вә ишчи гүввәсинин артым темпи (фаизлә)

	Мәнсуллуғун		Ишчи гүввәси	
	1987-97	1993-97	1987-97	1993-97
Инкишаф етмиш өлкәләр	1,1	1,0	1,1	0,8
Авропа	0,9	0,4	0,9	0,3
Јапонија	1,0	0,4	1,1	0,6
АБШ	1,4	1,9	1,3	1,3
Дикәр инкишаф етмиш өлкәләр (Австралија, Канада, Јени Зеландија)	1,3	2,0	1,4	1,4
Латын Америкасы вә Кариб һөвзәси өлкәләри	2,9 (1990-97)	-	3,2 (1990-97)	-
Чин	2,2 (1990-94)	-	1,5(1987-96)	1,1(1989-96)
Һиндистан	2,4 (1987-93)	-	2,2(1987-93)	-
Асијанын дикәр өлкәләри	2,0 (1990-96)	2,4 (1993-96)	1,9 (1990-96)	2,3(1993-96)

Мүәсир дөврдә информасија вә технолоји ингилабын тәсири алтында мәнсуллуғун стурктурунда да чидди дәјишкликләр баш верир. Јени технолокијалар нәинки јени мәнсулдарларын кениш чешидинин јаранмасына, һәм дә игтисадијатын бир чох саһәләриндә сәмәрәлијин артмасына вә мәрәфләрин ашағы дүшмәсини тәмин едир. Глобал информасија шәбәкәләри исә дүнја мигјасында истәһсал "зәнчирини" даһа сых бирләшдирир,

бүтүнлүкдө дүңада мөшгуллулг сийасетинин формалашмасы үчүн зөмин арадыр.

Көзлөнилик ки, нөвбәти ониллик әрзиндө жени информасийа вә коммуникасийа технолокијалары чох сүр'әтлө јаылачаг. Јени информасийа-коммуникасийа технолокијаларынын тез вә даима дөйишкөн характери көстөрир ки, бу күнкү "сәнәт" сабаһ артыг "көһнәлмиш сәнәтә" чеврилә биләр.

Чөдвөл 8.3

Асийа вә Сакит океан рекионунда әмәк базарынын бә'зи көстөрчиләри

Өлкөләр	Ишсизлижин сөвијоси'		Мөшгуллулгун иллик артым төмпи'	УДМ-ин иллик артым төмпи'		Е'мәлдичи сәнәјәдә реал әмәк пагытын иллик артым төмпи'
	1987'	1996'		1993-96'	1993-97'	
Бәһрејн	-	4,3	2,5	-	-	-
Бангладеш	1,2	2,5	2,2	4,9	5,7	-
Чин	2,0	3,0	1,1	10,4	8,8	5,5
Фичи	9,3	5,4	3,1	2,0	1,0	4,3
Һонконг (Чин)	1,7	2,8	2,7	4,9	5,2	0,04
Һиндистан	3,4	-	-	6,9	5,0	-5,5
Индонезийа	2,6	4,1	2,7	7,1	4,6	-
Кореја Респ.	3,1	2,6	2,2	7,5	5,5	7,1
Малайзия	7,3	2,5	4,2	8,7	7,5	4,6
Пакистан	3,1	5,4	2,2	4,3	3,1	-5,7
Филиппин	9,1	7,4	3,4	5,0	5,1	-2,0
Сингапур	4,7	3,0	3,3	8,5	7,8	6,3
Шри Ланка	14,1	11,3	1,9	5,3	6,3	-0,4
Таиланд	5,9	1,1	-0,1	5,6	-0,4	3,3

1 - Бәһрејн, Бангладеш, Чин вә Һиндистаны чыхмагла, БӨТ-нин дикәр өлкөлөрдө ишчи гүвәси үзрә апардыгы тәдигатларын нәтичәси үзрә мә'луматы.

2 - Асийа Инкишаф банкы вә Бәһрејн үзрә Үмүмдүнја Банкы

3 - БӨТ-нин һесабладалары үзрә.

4 - Бангладеш (1989), Шри Ланка (1991)

5 - Фичи (1995), Кореја Респ. (1997), Пакистан (1995)

6 - Бәһрејн вә Чин (1987-94), Бангладеш (1989-96), Фичи (1987-95), Һиндистан (1987-93), Кореја Респ. (1987-97), Пакистан (1987-95), Шри Ланка (1991-96).

7 - Индонезийа (1992-96), Кореја Респ. (1993-97), Пакистан (1993-95).

8 - Һиндистан вә Пакистан (1989-93), Филиппин (1990-93), Малайзия (1990-94), Һонконг вә Таиланд (1990-95).

Чөдвөл 8.4

Инкишаф етмиш өлкөләрин бә'зи игтисади секторларында мөшгуллулгун динамикасы

Өлкө	Тикиш	һазыр палтар	Аваданлыг (г/електрик)	Електрик аваданлыгы	Хүсуси вә елми аваданлыг
Бангладеш (1985-92)	10,3	56,3	0,3	10,3	21,9
Чили(1980-95)	0,3	1,9	3,1	-1,8	2,5
Чин (1980-94)	0,3	18,8	1,1	7,1	7,5
Колумбийа (1980-95)	-1,3	1,4	2,0	0,4	3,7
Коста-Рика (1984-93)	3,9	9,8	2,4	14,3	4,2
Мисир (1980-94)	-0,9	14,2	5,5	2,7	12,0
Индонезийа (1980-95)	7,6	24,3	8,9	8,8	16,0
Кореја Респ. (1980-95)	-1,9	0,2	9,6	4,8	1,1
Малайзия (1980-95)	1,7	7,5	7,6	12,5	11,9
Филиппин (1983-95)	-0,8	8,2	12,1	7,1	13,2
Сингапур (1981-95)	-10,0	-3,6	9,3	1,1	3,7
Шри-Ланка (1985-93)	-3,4	27,6	12,5	8,3	9,6
Уругвај (1980-95)	-1,8	-0,8	2,1	-2,1	7,5
Венесуела (1980-95)	-1,1	-0,1	1,1	0,9	3,7

Јени технолокијалар, истөһсалын глобаллашмасы просесини сүрөтлөндирир ки, бу да инкишаф етмөкдө олан өлкөлөрдө дө жүксөк информасийа-коммуникасийа технолокијалардан тәтбигинин истифадәси кенишлөндирилиб. Бир сыра өлкөләр, хүсусилә "кичик пөләнк" өлкөләри жени информасийа коммуникасийа технолокијаларынын истифадәсини өз рөгабәт габилијәтләрини вә артымларыны төмин етмөк үчүн әсас васитөјә чевирмишләр. Бу күн Шәрги Асийа өлкөләриндө мүасир информасийа технолокија саһәләриндө ихтисаслы ишчиләрә тәләб сүрөтлө артыр. Лакин инкишаф етмөкдө олан өлкөләр мүасир информасийа технолокијаларынын тәтбигинә керә инкишаф етмиш өлкөлөрдөн дөфөләрлө кери галыр вә ағыр нәтичәләри олан фәргләри, јахын, һәтта узаг көлөчөкдө дө арадан галдырмаг гејри мүмкүн олачагдыр.

Ону көстөрмөк кифәјәтдир ки, һазырда жүксөк информасийа-

коммуникация технологияларынын 75-80 фаизи инкишаф етмиш өлкөлөрүн пайына дүшүр. Бунунла белә инкишаф етмөкдө олан өлкөлөрдө мәишәт електроникасы вә бәзи мүтәрәгги сәһәләрин үстүн артымы мејли хејли мүддәтдир ки, өзүнү көстәрир. Белә бир фикри гејд етмәјә әсас вардыр ки, мәишәт електрон техникасынын истәһсалы артыб, учуз ишчи гүввәси олан инкишаф етмөкдө олан өлкөләрин игтисади инкишафларында башлыча васитәјә чеврилмишдир. Илк дәфә бу истигамәт Јапониядан Кореја Республикасына, сонралар Кореја Республикасындан-Малајзија вә Таиланд кими-јени сәнәјә өлкөләринә кечмишдир. Һал-һазырда дүнја мәишәт електроникасы мөһсулларынын истәһсалынын мүһүм һиссәси Чин вә Һиндистан кими нөһөнк игтисадијатлы өлкөләрин пайына дүшүр.

XXI әсрдә әһалиси тәҗрибән 1,3 милјарда чатан Чинин демографик инкишафы нечә олачагдыр, кејфијәтли һәјат сәвијјәсинә наил олмаг проблеми нечә һәлл едилмәлидир - суаллары чинлиләри бу күн дә чидди дүшүндүрүр вә бу проблемин һәллинә өлкә дахилиндә мүхтәлиф фикир ајрылыгы, бә'зи зиддијәтләр олмасына бахмајараг, инамла бахырлар. Сон илләрин социал-игтисади инкишаф сәһәсиндә уғурлары чинлиләрдә бу инамы даһа да артырыр.

Ислаһатлар просесиндә ики мүһүм суал һәмишә дигтәт мәркәзиндә олмушдур: нечә етмәли ки, ислаһатлар һәм инкишафа, сабитлијә шәраит јаратсын вә ејни заманда ислаһатларын социал јөнүмү, нормал демографик инкишаф, мөшгуллуг әсл мә'нада тә'мин едилсин. Чинин тәчрүбәси көстәрир ки, ислаһатлар - игтисадијатын вә сивил чөмијјәтин формалашмасы үчүн чох мүһүм, һәрәкәтвәричи гүввәдир. Јалныз ислаһатларын, хүсусән онун социал јөнүмлү олмасы Чинин игтисади һәјатында илләр боју јығылыб галмыш проблемләри һәлл етмәк, игтисадијата јени ритм вермәк, социал проблемләрин һәллини тапмаға мүвәффәг олмушдур.

Апарылан һесабламалар, Чиндә оларкән етдијимиз мүшаһидәләр сүбут едир ки, ислаһатлар дөврүндә дүнја үзрә әмәк еһтијатларынын мөшгуллуг сәһәсиндә хејли ирәлиләјишләр әлдә едилмишдир. Ишләјәнләр ичәрисиндә гадынларын хүсуси чөкиси 45 % тәшкил едир ки, бу да мүасир дөврдә дүнја өлкөләри, о чүмләдән инкишаф етмиш өлкөләрлә мугәјисәдә јүксәк көстәричи сајыла биләр. Дүнја үзрә әмәк еһтијатларынын 26 фаизи Чинин пайына дүшүр. Елә буна көрә дә, онун һәллинә өлкәнин игтисади инкишаф стратекијасынын принципал истигамәтләриндән бири кими бахылыр. Мөшгуллуғун тә'мин едилмәсинә өлкәдә сијаси сабитлијин мүһүм шәрти кими бахан Чин рәһбәрлији чох ири мијаслы тәдбирләр һәјата кечирир.

Ашағыда истинад етдијимиз бир нечә факт өлкәдә мөшгуллуғ проблеминә олан бөјүк дигтәти әјани сүрәтдә сүбут едир.

1999-чу илин сонунда өлкәдә 705,8 млн. мөшгул әһали варды ки, бу да 1997-чи илдә олдуғундан 6,39 млн. чохдур. О чүмләдән шәһәр вә гәсәбәләрдә мөшгул олан әһалинин сајы 1998-чи илдә олдуғундан 3,4 млн. чох, јә'ни 210,1 млн. тәшкил етмишдир; хүсуси - фәрди секторда мөшгул оланларын сајы даһа сүр'әтлә артараг, 39 млн. нәфәр тәшкил етмишдир ки, бу да 1998-чи илдә олдуғундан 7,18 млн. нәфәр чохдур.

Бунунла белә, Чинин истәр рәсми шәхсләри, истәрсә дә игтисадчы алимләри мөшгуллуғ проблеминин һәлә дә там һәлл олунмадығыны гејд едир вә бу истигамәтдә ишләрин даһа да кенишләнмәсинин вачиблијини вургулајыр, бу просесдә Чин спесификасыны нәзәрә алмағы вачиб шәрт сајырлар. Чүнки, демографик шәраитин чидди характер алдыгы, әһали артымынын демәк олар ки, олмадығы Авропадакы мөшгуллуғ проблемини дүнја әһали-

синин 1/5-ни өзүндө чөмлөшдирэн Чиндэки мөшгуллуи проблеми илэ ејнилөшдирмөк примитивлик оларды.

Мөшгуллуи тэ'мин едилмөсиндө дикөр саһөлөрлө јанашы, сөнајенин инкишафына хүсуси дигтөт верилир. Бурада 1978-2000-чи иллэр эрзиндө сөнаједө чалышан ишчилэрин сајы бир нечө дөфө артмышдыр. 1978-чи илдэ хүсуси вэ шөхси төсөрүфатларда чөми 150 мин нөфөр чалышырдыса, 1998-чи илдэ бу рөгөм 21 милјон нөфөр олмушдур.

Чин һөкүмөти эмөк биржаларынын јарадылмасы вэ фөалијјетинө дө хүсуси фикир верир. Бу чөһөти дө нөзөрө алмаг лазымдыр ки, дөвлөт мүөссисөлөриндө һөјата кечирилөн ислаһатлар нөтичөсиндө хөјли ишчи ихтисара дүшүр. Чин һөкүмөти бу просесин аз ағрылы олмасы үчүн ихтисар олуна ишчилэрин тәкрар ишлө тэ'мин олунмалары илэ бағлы мүнтөзөм олараг програм һазырлајыр. Бу програма өсасөн бүтүн мүөссисөлөрдө тәкрар ишөгөбулетмө мәркөзлэри јарадылыр. Ону көстөрмөк кифајөтдир ки, 1998-чи илдэ 6 милјондан чох адам бу мәркөзлэр васитөсилө јенидөн ишө дүзөлмишдир.

Сосиал јөнүмлү азад игтисадијјат гуран Чин ислаһатлар просесиндө јухарыда гејд етдијимиз кими, өһалинин мөшгуллуи проблеминин һөллине көмөк едөн бүтүн мүмкүн имканлардан истифаде едир. **Дөвлөт сијасөти елө гурулмушдур ки, мөшгуллуи көмөк едөн бүтүн тәшөббүслэр мүдафиө олунур, амма игтисадијјата “дөвлөт јүкүнүн” азалмасы үчүн өзөл секторларда јени иш јерлэринин јарадылмасына үстүнлүк верилир.** Мөһз бу сијасөтин нөтичөсидир ки, бурада ислаһатларын мүһүм нөтичөлөриндөн бири кими дөвлөт секторунда мөшгул оланларын сајынын хөјли азалмасы илэ гејри-дөвлөт секторунда јени иш јерлэринин ачылмасы просесинин үст-үстө дүшмөси тэ'мин

едилмишдир. Ону көстөрмөк кифајөтдир ки, 1978-1998-чи иллөрдө эмөк еһтијатларынын үмуми сајында мөшгул оланларын хүсуси чөкиси хөјли јүксөлмиш, лакин дөвлөт секторунда ишлөјөнлэрин хүсуси чөкиси азалмышдыр.

Чин мүтөхөссислэри илэ сөһбөтлэр заманы биз сосиал тэ'минат мәсөлэлэри илэ дө марагландыг. Һәр өлкөнин, төбии ки, сосиал тэ'минат мәсөлэлэри илк нөвбөдө өлкөнин игтисади инкишафы, демократијанын сөвијјөси онун бејнөлхалг мүгавилө вэ сазишлэрө гошулмасы вэ с. амиллөрлө мүөјјөн олунур.

Чин елө бир уникал дөвлөтдир ки, онун өһалисинин сосиал тэ'минат мәсөлөси даһа чох проблемлөрлө үзлөшир. Бу, бир тәрөфдөн сосиал тэ'мината еһтијачы олан өһалинин сајынын чох олмасы, күлли мингар ресурсларын сөфөрбөр едилмөси, дикөр тәрөфдөн исө нөһөнк өлкөнин идарөетмө системинин радикал дөјишикликлөрө уграмадыгы шөраитдө бу ишин сөмөрөли төшкили просесиндө мејдана чыхан проблемлөрлө бағлыдыр.

Һал-һазырда ислаһатларла бағлы объектив олараг бир сыра саһөлөрдө ишчилэр ихтисара дүшүр. Өлкөдө бу вэ ја дикөр сөбөбдөн ихтисар олунмуш ишчилэрин јенидөн эмөк фөалијјетинө чөлб едилмөсинө хүсуси фикир верилир.

Бурада бу просесин ағрылы кечмөмөси үчүн ишө гөбулетмө мәркөзлэри фөалијјөт көстөрир. Ихтисар едилмиш ишчилөрлө һөмин мәркөзлэр арасында 3 ил мүддөтинө мүгавилө бағланыр. Һөмин мүгавилөдө һөр ики тәрөфин өһдөликлэри көстөрилер. Өкөр ихтисар едилмиш ишчи 3 ил эрзиндө ишө дүзөлмөјибсө вө онун өввөлки иш јери илө эмөк мүнасибөтлэри јөхдурса, онда һөмин шөхс 2 илдөн артыг олмајараг ишсизлијө көрө мүавинөт алып, өкөр бу мүддөт эрзиндө дө иш тапмајыбса, бу һалда она јашајыш минимому мөблөгиндө јардым едилир. Бу системин өсөс ма-

һијјәти ондан ибарәтдир ки, иш јерләрини итирмиш фәһлә вә гуллуғчулара әсас һәјати гарантлар, ишсизлијә кәрә сығорта вә јашајыш минимуму һәчминдә мұавинәтләр верилр. Бу хәтт Чиндә социал јөнүмлү игтисадијјатын гурулмаһынын принципал чәһәтләриндән биридир. **Белә бир сијасәтин дәвләт нәзарәтиндә олмасы өлкәдә социал мұһитин кәркинләшмәмәсинин гарантларындан бири кими чыхыш едир.** Ашағыда кәтирәчәјимиз бир конкрет факт бу системин тәтбиги барәдә реал тәсәввүр јарадыр. 1999-чу илдә дәвләт мұәссисәләриндә чалышан 11,7 милјон нәфәр иш јерләрини итирмишдир, бунун 5,2 милјон нәфәрини мәшғуллуғ үзрә мәркәзләр гејдә алмыш, 4,9 милјон нәфәрини ишә дүзәлтмишләр. Галан 6,5 милјон нәфәрин 90%-дән чоху јашајыш минимуму илә тә'мин едилмишләр. Ону да гејд едәк ки, бурада һәр ил демәк олар ки, јашајыш минимуму нәзәрдән кечирилир, онун артырылмасы үчүн конкрет аддымлар атылып.

Чинин игтисади јүксәлишинә, мәшғуллуғун артмасына күчлү тә'сир едән факторлардан бири дә бурада кичик вә орта мұәссисәләрин инкишафына чидди фикир верилмәсидир. Һазырда Чиндә 10 милјондан чох кичик вә орта мұәссисә фәалијјәт кәстәрир. Сәнајенин үмуми мөһсулунун 60 фаизи бу мұәссисәләрин пајына дүшүр. Һәммин мұәссисәләр өлкә ихрачатынын 2/3 һиссәсини тә'мин едирләр. Кәләчәкдә бу мејлин даһа да күчләнәчәји кәзләнилир. Дәвләт Шурасы Игтисадијјат вә Тичарәт Комитәсинин тәркибиндә кичик вә орта мұәссисәләрин инкишаф стратегијасы илә мәшғул олан хүсуси департамент јаратмышдыр; Елм вә Техника Назирлији елмтутумлу кичик вә орта мұәссисәләр үчүн новатор фонду тәшкил етмишдир; Чинин Халг Банкы коммерсија банкларына кичик вә орта мұәссисәләрә кредит хидмәтини јахшылашдырмағ үчүн хү-

суси шө'бәләр тәшкил етмәји төвсијә етмишдир; Дәвләт Шурасы Игтисади Инкишаф Мәркәзинин кичик вә орта мұәссисәләрин инкишафы вә сәмәрәсини артырмагла бағлы төвсијәләрини бәјәнмиш, онларын һәјата кечирилмәсини нәзарәтә кәтүрмүшдүр. 1,3 милјон нәфәр үзвү олан Үмумчин Сәнајечиләр-тичарәтчиләр Ассосиасијасы мұнтәзәм оларағ кичик вә орта мұәссисәләрин рәгабәт габилитәтини артырмаға кәмәк едән тәклифләр һазырлајыр, һөкүмәт исә онларын реаллашмасыны дигтәт мәркәзиндә сахлајыр.

Сон илләрдә кичик вә орта мұәссисәләрә малијјә јардымы, малијјә системинин хидмәти илдән-илә јахшылашыр, онлара дәвләт, әјаләт, шәһәр сәвијјәсиндә кредит гаранты системинин тәтбиги кенишләнир. Бу бир фактдыр ки, кичик вә орта мұәссисәләрин инкишафы кәнд јерләриндә дә күчлү тәрәғти факторуна чеврилмишдир.

Чинлиләр бизә сон дөврләрә гәдәр чох ағыр вәзијјәтдә јашајан, бу күн исә дүнја базарында хејли мөһсул ихрач едән бир кичик кәндин уғурларындан, орадакы јашајыш сәвијјәсиндән, мәшғуллуғун тә'мин едилмәсиндән бөјүк гүрурла данышырлар.

Бу кәндин ады Минчжундур. Хебеј әјаләтинин Усза гәзасында јерләшир. Мөһсулдар әкин саһәси аз олан, ислаһатлара гәдәр 800 һәјәти олан бу кәндин әһалиси әсасән ағыр шәраитдә јашајырды. Инди исә бурада аиләнин һәр биринин иллик кәлири 125 мин доллар тәшкил едир. Белә бир инкишафын сиррини чинлиләр онунла изаһ едирләр ки, Чиндә олан үч ири мотосикл базарындан бири Минчжун кәндиндәдир. Бу базарда 50 мотосикл вә 150 еһтијат һиссәләри заводларынын нүмајәндәликләри јерләшир. Бурада 1000 нәфәр кәнд әһалиси чалышыр. 200 кәнд аиләсинин мағазалары вардыр. Базарын иллик дөвријјәси 4 мил-

јард жуандыр (тәхминән 500 милјон доллар).

Кәндәки игтисади сычрајышын сәбәбилә бағлы ашағыдакы факты биз марагла динләдик: чох ағыр шәраитдә јашајан кәндин 15 јашлы сакини 1974-чү илдә Нјуезјуншен пул газанмағ үчүн гошгусу олан велосипедлә гоншу Манси әјаләтинә 500 кг көмүр вә јарым кисә гарғыдалы мәһсулу 15 күн әрзиндә кимја фабрикинә тәһвил вериб, әвәзиндә бир нечә онлуг жуан алырмыш. Беләликлә, о, ики ил чалышыр, бир мүддәтдән сонра јолдашлары илә бирликдә јүк машины алыр. Уези гәзасында 70-чи илләрин ахырында бу илк хүсуси јүк машины иди. Нјуезјуншен вә онун достлары өзләри үчүн јени олан бир саһәјә кечир - мотосикл еһтијаты һиссәләринин алғы-сатгысы илә мәшғул олур вә гыса мүддәтдә хејли жуан газаныр вә өзләринин хүсуси мағазаларыны ачырлар. Бир мүддәтдән сонра мотосиклин сатышына башлајырлар. Нјуезјуншен мотосикл заводларынын агентти кими бүтүн өлкәни кәзәрәк даһа чох жуан газаныр вә достлары илә бирликдә Минчжунда мүасир мотосикл базары тәшкил едирләр.

1997-чи илдә Нјуезјуншен әјаләт вә шәһәр һөкүмәтинин көмәјилә 8 һектарлығ саһәдә 80 милјон жуана баша кәлән тичарәт, сәрки, анбар тәсәррүфатыны вә информасија хидмәтини әһатә едән мотосикл базары јаратмаға наил олур. Һазырда бу базарда 280-дән чох тичарәт вә истеһсалат фирмасы јерләшир. Бурада күндәлик дөвријә 13 милјон жуан тәшкил едир. Чин игтисади һәјатындан бу кими фактлар чохдур.

Игтисадчы алимләрлә, рәсми шәхсләрлә сөһбәтләрдә буну да јәгин етдик ки, өлкәнин игтисади структурлары мүәссисәләрин јенидән гурулмасы, јени сәмәрәли лајиһәләрин һәјата кечирилмәси илә бағлы мүнтәзәм оларағ семинар, форумлар кечирир, онларын сәмәрәлијини мүзаки-

рә едир, һөкүмәтә конкрет тәклифләр верирләр.

Гејд етмәлијик ки, өлкәдә кичик вә орта бизнесин инкишафы үчүн бүтүн имканлардан истифадә едилир, манеәләрин арадан галдырылмасы үчүн бюрократик әнкәлләр арадан галдырылып.

Ислаһатлар просесиндә јухарыда гејд етдијимиз кими, ән вачиб ме'јар одур ки, онларын сосиал јөнүмлү олмасына хүсуси диггәт верилир. Артығ бир нечә илдилр ки, әһалинин орта иллик кәлири һәр ил 9-10% артыр. Бурада касыбларын сајынын азалмасы истигамәтиндә конкрет тәдбирләр көрүлүр. Һәр ил еһтијачы олан адамларын 8-10 милјон, бә'зән дә даһа чох азалмасы тә'мин едилир. Өлкәдә әһалинин әманәт банкларындакы пул галығы 6 трилјон жуана јахындыр ки, бу да 1978-чи ил кәстәричисиндән 200 дөфә чохдур.

Бәллидилр ки, МДБ өлкәләриндә ислаһатлар һәјата кечириләркән бир чох сосиал грантлар арха плана атылды, бә'зиләри исә тамамилә арадан көтүрүлдү. Мәсәлән, демәк олар ки, бүтүн кечмиш республикаларда сон илләрдә мәнзил тикинтисинин һәчми кәскин сурәтдә ашағы дүшдү. Чин бу јолла кетмәди. Елә бир инкишаф модели сечилди ки, бу мәнзил тикинтиси һәчмини азалтмадан күзәштли мәнзил бөлкүсүндән имтина етмәјә әсас верди. Ону кәстәрмәк кифәјәтдилр ки, һәр ил Чиндә 1 милјард кв.м-дән чох мәнзил саһәси тикилир. Мәсәлән, 1999-чу илдә шәһәр вә гәсәбәләрдә 500 милјон кв.м, кәндләрдә исә 870 милјон кв. м мәнзил саһәси тикилмишир.

Мәнзилләрин бөлкүсүндә ислаһатлар өзүнүн шәффафлығы илә фәргләнир. Әһалинин пул кәлирләринин артмасы коммерсија мөгсәдијлә тикилмиш евләрин тез реализә олунмасынын тә'минаты кими чыхыш едир.

Ичтимаи јашајыш биналарынын сүр'әтлә сатылмасы

просеси кедир. Өлкөнүн бир сыра әжаләтлериндә ичтимаи жашајыш биналарынын артыг 60%-дән чоху әһалијә сатылмышдыр. Ичтимаи жашајыш биналарындан сәмәрәли истифадә етмәк мәгсәдилә онларын ичарәјә верилмәси просеси дә кенишләнир. Мәнзил секторунда апарылан ислаһатлар бу просесин идарә олунамасы системинин дә тәкмилләшмәсини зәрури етмишдир. Мәнзил фондунун идарә едилмәси истигамәтиндә дүшүнүлмүш сijasәт әһалинин мәнзилләри сатын алмасы вә истифадәси, мәнзил бөлкүсүндә верки сijasәти, жашајыш биналарынын сатыш базарынын инкишафына көмәк едән диқәр механизмләрин әсаслы ишләмәсиндә өз бәһрәсини верир.

2000-чи илин әввәлине мәнзил фондуна дахил оланларын сајы 70 милјона јахын олмушдур. Бу фондларын вәсаити бир ил әрзиндә 40% артараг 141 милјард жуан тәшкил етмишдир. Бунунла јанашы дөвләт ресурслары вә коммерсија банкларынын вәтәндашлара мәнзил алмаг үчүн ајырдыглары кредитләрин һәчми дә сүр'әтлә артыр. 1999-чу илдә өлкөнүн дөвләт банклары вә коммерсија банклары тәрәфиндән вәтәндашлара мәнзил алмаг үчүн верилән кредитләрин һәчми әввәлки илә нисбәтән 2,6 дәфә артараг, 126 милјард жуан тәшкил етмишдир. XX әсрин 80-90-чы илләри Чинин әксәр шәһәр вә кәндләриндә жашајыш биналарынын тикинтисинин чох кениш мијас алмасы илә характеризә едилир.

Тәкчә 1999-чу илдә мәнзил тикинтисинә ајрылан әсаслы вәсаит гојулушу 401 милјард жуана бәрәбәр олмушдур. Чиндә һәмчинин мәнзил тикинтиси алтында саһә кәстәричисиндән дә истифадә олунар. 1999-чу илдә коммерсија мәгсәдилә апарылан мәнзил тикинтиси алтында олан саһә 410 милјон кв.м тәшкил етмишдир. Чин һөкүмәти мәнзил тикинтиси просесиндә кәлирләри аз олан әһалинин дә ја-

шајыш евләри илә тә'мин олунамасыны дигтәт мәркәзиндә сахлајыр. Бир чох шәһәрләрдә ичарә һаггы ашагы олан евләр инша едилир, аз кәлирли әһалинин еһтијачыны өдәмәк мәгсәдилә мәнзил сығорта системи јарадылып.

***

Өлкәдә һәмчинин әһалинин пенсия тә'минаты системиндә дә ислаһатларын тәкмилләшмәси дигтәт мәркәзиндәдир. Чин мүтәхәссисләри е'тираф едилрәр ки, бу саһәдә һәлл едилмәмиш проблемләр дә аз дејилдир. Пенсия фондунун формалашдырылмасы, әјаләтләр дахилиндә мүхтәлиф јерли фондларын тәнзимләnmәси, пенсия фондларын истифадә системинин мүәссисәләрдән тәчрид едилмәси, пенсияларын вахтлы-вахтында верилмәси вә с. бу кими мәсәләләрин даһа оптимал һәллине наил олмагы Чин һөкүмәти гаршыдакы дөврүн вачиб вәзифәләриндән сајыр.

Сосиал сферада апарылан ислаһатлар сәһијјәни дә әһатә едилр. Бу күн Чиндә сәһијјә саһәсиндә һәлл едилмәмиш бир чох проблемләр вардыр. 1 милјард 300 милјонлуг әһалиси олан өлкәдә сәһијјәнин пулсуз олмасынын узун бир дөвр үчүн галмасыны чинлиләр мәгбул һесаб етмирләр. Лакин онлар пуллу сәһијјә системинә кечмәји радикал формада һәлл етмирләр. Агыр хәстәләрин мүәличәси үчүн ваһид сосиал фондун јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси дигтәт мәркәзиндә сахланылып. Бу агрылы просеси, јә'ни пуллу сәһијјә хидмәтинә кечмәји әһалинин һәјат сәвијјәсинин јахшылашдырылмасы илә әлағәләндирмәји бирмә'налы шәкилдә вачиб сајырлар.

Бир сөзлә, Чин һөкүмәти ислаһатлар башланандан индијә гәдәр нәинки иғтисади саһәдә, еләчә дә әһалинин сосиал тәминаты, һәјат сәвијјәсинин динамик јүксәлмәси саһәсиндә әсл мө'чүзә јаратмышдыр. Чинин әһалисинин со-

сиал структуруну, јашајыш сәвијјәсини 20 ил бундан габагкы вәзијјәтилә мүгајисә етдикдә бу доғрудан да мө'чүзәдир. Чин әмәк, сосиал тә'минатла бағлы бир чох бејнәлхалг сәзишләрә, конвенсиялара гошулмушдур ки, бу да өлкәнин кәләчәк сосиал инкишафында дүнјәви гајдаларын, демократик нормаларын нәзәрә алынмасы вә бунунла да бејнәлхалг аләмдә имичинин даһа да јүксәлмәси үчүн чох вачибдир.

***

Әсрләр боју халгымызын башына чох мүсибәтләр кәлмиш, Азәрбајчанын милли сәрвәтинә бөјүк зәрбәләр вурулмушдур. XX әсрдә дә белә олмушдур. Лакин Гарабағ проблемеди, Јанвар фақиәси илә бағлы Азәрбајчан халгына вурулан зәрбәләр даһа ағырдыр. Дөвләтимизә, халгымыза дәјән бу ағыр зәрбәни бир өлчүдә ифадә етмәк чох чәтиндир вә бирмә'налы демәк олар ки, гејри мүмкүндүр. Буна кәрә дә, бу зәрәрләрин, мадди вә мө'нәви иткинин истигамәтләрини мүәјјән етмәк, маһијјәтини ачмаг сон дәрәчәдә вачибдир. Бә'зиләри бу иткени дағыдылмыш заводлар, тәсәрруфатлар, биналар, итирилмиш мал-гаранын сајы вә бир нечә кәстәричи илә характеризә едирләр. Бунлары мүтләг нәзәрә алмаг лазымдыр, лакин дәјмиш зәрәри тәкчә ишғал олунмуш рајонлардакы объектләрлә гијмәтләндирмәк чох бөјүк бағышланмаз сәһв оларды. Бу зәрәрә дүзкүн гијмәт вермәк, әсаслы мүәјјән етмәк үчүн проблемә глобал бахымдан јанашмаг лазымдыр.

Сон илләрин һадисәләри әһалинин тәкрат истеһсал кәстәричиләринә күчлү тә'сир етмиш, бир сыра негатив мејлләрин фәалијјәтинә шәраит јаратмышдыр. Тәбии артым кәстәричиси, әһалинин артым сүр'әти ашағы дүшмүш, Гарабағ мүһарибәсинин тә'сири нәтичәсиндә гачгынлар

факторунун әһалинин тәкрат истеһсалына тә'сири күчләнмиш, кәнчләрин аилә гурма әмсалы ашағы дүшмүш, шәһәр әһалисинин реал имканлара ујғун кәлмәјән артымы баш вермишдир. Актив әһалинин ишлә тә'мин едилмәси еффәктли әмәк базарынын да мүһүм проблеми олараг галмагдадыр. Она кәрә дә, өзүнү доғрултмуш Чин тәчрүбәсиндән истифадә олунмасы конкрет фајда илә нәтичәләнерди.

IX

УРБАНИЗАЦИЈА ПРОБЛЕМЛӘРИ ДИГГӘТ МӘРКӘЗИНДӘДИР

Мә'лумдур ки, дүнја инкишаф етдикчә шәһәрләр дә инкишаф едир, онларын әһалиси артмаға мејл едир. Шәһәрләр инкишафы өз нөвбәсиндә чәмијјәтин тәрәггисинә күчлү тә'сир кәстәрир. Кәндә, торпаға бағлылыг нә гәдәр жүксәк олса вә мүасир сивил дүнјада бу мејл күчләнсә белә, шәһәр әһалисинин әһалинин үмуми сајында хүсуси чәкисинин артмасы бир ганунаујғунлугдур. Кәндә әмәк мәһсулдарлығынын жүксәлмәси әһалинин шәһәрә ахыныны сүр'әтләндирир, урбанизасија просесләринә актив тә'сир едир. Онун сүн'и јолларла күчләнмәси һаллары да истисна едилмир. Буна бахмајараг, һәр бир фәрдин ја шајыш тәрзини өзүнүн мүәјјән етмәсинә шәраит јарадылмалыдыр.

Урбанизасија илә игтисади инкишаф арасында гырылмаз әлағә вардыр. Инкишаф етмиш өлкәләрдә чох вахт төләб едән бу просес, демәк олар ки, харичи факторларын тә'сири олмадан кечмишдир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә исә вәзијјәт там башгадыр. Бу өлкәләрдә урбанизасија просесләринә харичи факторлар чох күчлү тә'сир едир. Бу груп өлкәләрдә, илк нөвбәдә, зәнкин тәбии ресурсларын ашкар едилмәси вә дөвријјә чәлб едилмәси әсасән харичи инвесторлар һесабына һәјата кечирилир. Бу да мүәјјән мәрһәләдә игтисади фәаллығын артмасына, јени

истеһсалын, социал инфраструктурларын јарадылмасына вә бунунла әлағәдар олараг демографик инкишафа, әмәк еһтијатларынын истифадәсинә, саһәләрарасы бөлүшдүрүлмәјә чидди тә'сир едир. Авропа, Јахын Шәрг, еләчә дә Латын Америкасы өлкәләринин тәчрүбәси кәстәрир ки, бир нечә ил әрзиндә бу кими игтисади дәјишикликләрлә бағлы олараг, шәһәр әһалиси сүр'әтлә артмышдыр. Һалбуки Гәрбдә бу просес узун илләр давам етмишдир...

Дүнјада елә өлкәләр вар ки, 20-30 ил әрзиндә шәһәр әһалисинин бир нечә дөфә артмасына наил олмушдур.

Мүасир информасија вә телекоммуникасија технологияларынын инкишафы, еләчә дә интеграсија әлағәләринин дәринләшмәси шәраитиндә урбанизасија даһа сүр'әтлә кедир. Лакин урбанизасија просесләри дә идарә олунмалыдыр. Сәһбәт урбанизасијаның гаршысыны инзибати јолларла алмагдан кетмир. Мәсәлән, кечмиш Советләр Иттифагында ири шәһәрләрдә әһалинин механики һәрәкәт һесабына артмасынын гаршысыны алмаг үчүн гејдијат мөһдудлашдырылырды. Бу, әлбәттә, вәзијјәтдән чыхыш јолу дејилди. Урбанизасија просесләри игтисади механизмләрлә, демократик принципләри горумаг шәрти илә тәнзимләnmәлидир.

Бәллидир ки, ири шәһәрләрин сүр'әтли инкишафы өз нөвбәсиндә јени проблемләр јарадыр. Еколокија, сәһијјә, коммунал хидмәт, нәглијат инфраструктуру илә бағлы чәтинликләр мејдана кәлир ки, бу да урбанизасијанын тәбиәтиндән дејил, азад игтисади мүнәсибәтләр шәраитиндә идарәетмә структурларынын сәмәрәли фәалијјәтиндән, сағлам рәгабәт мүнһитинин јарадылмасындан чох асылыдыр. Ахы, харичи инвестору бу вә ја диқәр шәһәрә, рекиона инвести-

сија жөнөлтмөжө әмрлө, көстөришлө чөлб етмөк олмас. Харичи инвестору шөһөрин проблемлөринин һәллинә чөлб етмөк үчүн, илк нөвбәдә, әлверишли иктисади мүһитин ја-радылмасы вачибдир. Инвестор әмин олмалыдыр ки, о, бу-раја капитал гојарса, нәзәрдә тутдуғу мәнфәәти тә’мин едә-чәкдир.

Реаллыг беләдир ки, бир чох өлкәләрдә дәвләт секто-ру шөһәрләрин артан проблемлөрини һәлл етмөжө гадир дежил. Чүнки, һәтта, ресурсларын, имканларын олдуғу шө-райтдә белә демократик институтларын зәифлији шөһәрлө-рин мөвчуд чәтинликлөринин арадан галдырылмасына им-кан вермир. Она көрә дә урбанизасија, шөһәрләрин опти-мал инкишафы, орта, кичик шөһәрләрлә ири мегаполисләр арасындакы сағлам рәгабәтин тә’мин едилмәси дәвләтин фәалијјетиндән чох асылыдыр.

Мүхтәлиф прогнозлар көстөрир ки, ХХІ әсрдә урбани-засија просесләри даһа сүр’әтлә инкишаф едәчәкдир. Шө-һәр әһалисинин динамикасы, онун мүхтәлиф груп шөһәр-ләр арасында бөлүнмәсини характеризә едән диаграм вә рәгәмләр сүбут едир ки, урбанизасија илә социал-иктисади тәрәгги арасындакы гаршылыгы әлағә вә асылылыг јени кејфијјәтләрлә характеризә олуначагдыр. Она көрә дә һәр бир дәвләт өлкәсинин инкишафы наминә урбанизасија проблемлөрини гижмәтләндириб, мүвафиг стратегија һазыр-ламалыдыр.

Сон 30 илдә дүнјада кичик шөһәрләрин әһалиси даһа сүр’әтлә артмышдыр. Бу мејл ХХІ әсрдә дә өзүнү көстөрә-чәкдир. Бејнәлхалг тәснифата көрә кичик шөһәрләр групу-на әһалисинин сајы 500 миндән аз олан шөһәрләр, орта шөһәрләр групуна - 0,5 - 1,0 милјон нәфәрә гәдәр әһалиси

олан шөһәрләр, ири шөһәрләр групуна 1,0-5,0 милјон нә-фәр әһалиси олан шөһәрләр дахилдир. Мегаполисләрә исә әһалисинин сајы 5,0 милјон нәфәрдән чох олан шөһәрләр аид едилир.

1970-чи илдә дүнјада әһалисинин сајы 1,0 милјондан чох олан 163 шөһәр вар иди, бу күн исә белә шөһәрләрин сајы 350-жә чатмышдыр. Бурада бир мәсәләни дә нәзәрә алмаг лазымдыр. Шөһәрләрин һәчми мәнфһуму нисби ха-рактер дашыјыр. 1970-чи илдә орта шөһәрә әһалисинин са-јы 250 - 500 мин нәфәр әһалиси олан шөһәр аид едилир-ди. 1950-чи илдә дүнјанын 100 ири шөһөринин әһалисинин орта сајы 2.1 милјон нәфәр иди. 1990-чы илдә исә бу рә-гәм 5,0 милјон нәфәрдән чох олмушдур. Ики әср бундан әввәл исә 200 мин нәфәр әһалиси олан шөһәр ири шөһәр сајылырды.

Урбанизасија просесләрини объекттив гижмәтләндирмәк үчүн бир чәһәтә дә фикир вермәлидир. Шөһәрләрин һәч-минә көрә групплашдырылмасы, әһалинин һансы һиссәси-нин шөһәр әһалисинә аид едилмәси мәсәләси әксәр өлкә-ләрдә мүхтәлиф ме’јарлара әсасән мүәјјән едилир. Әрази-си аз олан бир өлкәдә БМТ, Дүнја Банкынын мүәјјән етди-ји тәснифатлар әсас көтүрүлә билмәз.

Чиндә дә шөһәр әһалисинин тәснифаты БМТ, Дүнја Банкынын мүәјјән етдији ме’јардан фәргләнир. Она көрә дә, бу өлкәдә рәсми статистиканын е’лан етдији рәгәмләр-лә бејнәлхалг тәшкилатларын мүәјјән етдији мә’луматлар арасында фәрг мөвчуддур.

Тәһлил көстөрир ки, өлкәдә урбанизасија просесләри өзүнәмәхсус хүсусијјәтләр кәсб едир. Бу, илк нөвбәдә, со-циал-иктисади һөјатын динамикасы илә мүәјјән олунар.

Чиндә шәһәрләрин инкишаф имканлары, илк нөвбәдә, онларын статусу илә мүүжән олунур. Бурада мәркәзи һөкүмәтә табе олан шәһәрләр даһа чох һүгүглара, инкишаф имканларына маликдир. Пекин, Шанхај, Тјанузин вә Чунсин мәркәзә табе олан шәһәрләр сајылыр. Истәр Пекин, истәрсә дә Шанхај барәдә Азәрбајҗан охучусунун мүүжән гәдәр мә'луматлары вар. Доғрудан да, бу күн Чинин пайтахты олан Пекин пайтахт функцијасыны јеринә јетирән дүнја шәһәрләри ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутур. Шанхај Чинин, Чәнуб-Шәрги Асијанын инчиси сајыла-биләр. Бу нәһәнк шәһәри кәздикчә, мүасир шәһәр инфраструктуру илә таныш олдугча бу халгын дүшүнчәсинә, узагкөрәнлијинә, гүдрәтинә һејран галмаја билмирсән.

Чин мүтәхәссисләри илә сөһбәт заманы биз дүнја тәчрүбәси, демографик инкишаф, шәһәрләрин үзләшдији чәтинликләр, мәгсәдли програмлар барәдә әтрафлы данышдыг. Ону да дејим ки, шәһәр проблеминә даир бир чох мәсәләләр барәдә фикирләримиз үст-үстә дүшдү. Тәкчә Чин, она гоншу олан өлкәләрин тәчрүбәси кәстәрир ки, ХХІ әсрдә шәһәр динамик инкишафын күчлү факторуна чевриләчәкдир. Белә бир динамик дөврдә нә гәдәр чәтин олса да, һөкүмәт урбанизасија проблемләринин һәллиндә, мән дејәрдим ки, урбанизасија сијасәтиндә фәал иштирак етмәлидир. Шәһәрләрдә мүвафиг һәјат шәраитинин јарадылмасы, онларын игтисади потенциалынын оптимал һәддинин мүүжән едилмәси, бу ишин еколожи таразлыгла әлағәләндирилмәси кими мәсәләләр Чин мүтәхәссисләрини, идарә етмә структурларыны нараһат едән мәсәләләрдәндир.

Глобаллашма шәраитиндә ачыг игтисадијатла бағлы олан шәһәрләр социал игтисадијаты чанландырмаг үчүн

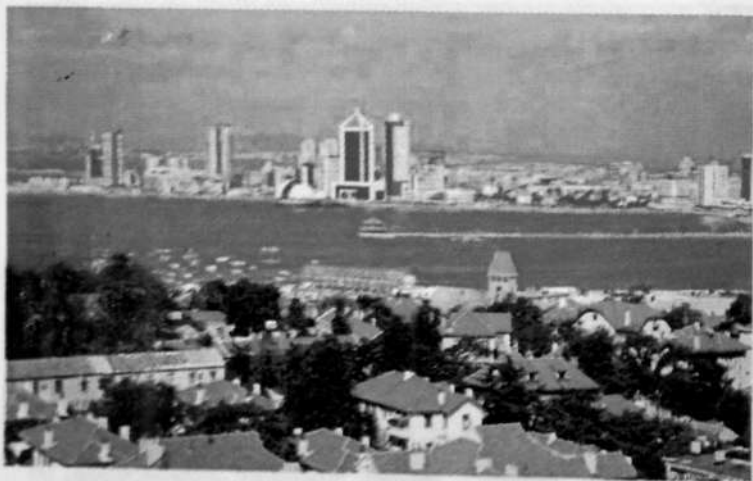
Чунсин әтрафында еколожи чәһәтдән тәмиз мәһсул бурахылышы үзрә нүмунәви тәсәррүфат

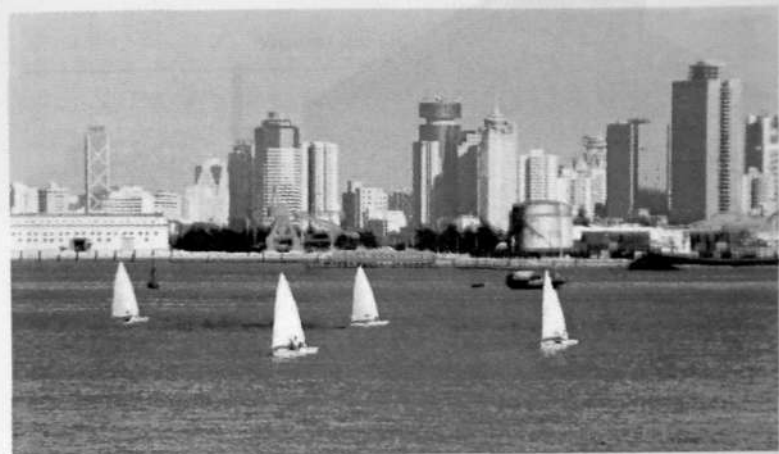
Тангу рајону

Чунсиндә јени јашајыш рајонлары

Гин дау шәһәри

Һајнан хусуси азад итгисади зонасы

“Мин әлли Бодисатва Туанјин”

Өлкәләр үзрә шәһәр әһалисинин динамикасы

Өлкәләр	Шәһәр әһалиси (үмуми саяы, әһалинин һисбәти фаизлә)		Шәһәрләрин өлчүләринә көрә шәһәр әһалиси (шәһәр әһалисинин үмуми саяындан фаизлә)		
			< 750000 нәф.	750000 нәф.-3 млн. нәф.	> 3 млн. нәф.
	1980	1997	1995	1995	1995
Австралија	86	85	32	24	44
Австрија	65	64	60	40	0
Аргентина	83	89	51	11	39
Белчика	95	97	89	11	0
Болгарыстан	61	69	79	21	0
Бразилија	66	80	56	14	30
Венесуела	79	86	58	26	16
Алманија	83	87	49	28	23
Мисир	44	45	44	5	51
Исраил	89	91	61	39	0
Һиндистан	23	27	59	18	23
Индонезија	22	37	73	14	13
Иран	50	60	57	23	20
Канада	76	77	46	20	34
Чин	20	32	60	19	21
Никерија	27	41	73	3	23
Пакистан	28	35	42	23	35
Русија	70	77	73	14	13
Саудијә	66	84	69	31	0
Әрәбистаны					
Туркијә	44	72	63	18	19
Исвечрә	57	62	79	21	0
Исвеч	83	83	69	31	0
Јапонија	76	78	50	8	42
Бүтүн дүнја	39	46	59	19	22

Чин тарихини билмәк вә дәрк етмәк—
ајаглары бинтләнмиш гадынлар

Даг үзәриндә бу сөзләр јазылмышдыр:
“Беш бөјүк Чин дағы арасында ән бөјүјү”

нисбәтән гапалы, харичи аләмлә әлагәси олмајан вә ја зәиф олан шәһәрләрә нисбәтән даһа чох үстүнлүжә малик олулар. Бу просесин узун мүддәт давам етмәси өлкә дахилиндә јени проблемләр јарадыр ки, онларын да ағрысыз кечмәси үчүн дәвләтин тәнзимләмә сјасәти тәләб едилир. **Чиндә шәһәрләрин сүр'әтли инкишафы торпағын гјмәтинин артмасы илә мүшәјјәт едилир.** Дүнја тәчрүбәсиндә артыг сүбут олунмушдур ки, ири шәһәрләрин мәркәзиндә јашајыш биналарынын гјмәти, адәтән, кәнар рајонлара нисбәтән хејли јухарыдыр. Биз Пекин, Шанхај, Харбин вә диқәр шәһәрләрдә оларкән бу мәсәлә илә дә марагландыг. Бизнес фәәлијјәти илә мәшғул структурлар да шәһәрин мәркәзиндә јерләшмәжә үстүнлүк верирләр, чүнки бурада һәр кв. м-ин гјмәтинин јүксәк олмасына бахмајараг, ишкүзар фәәлијјәт үчүн мөвчуд үстүнлүкләр даһа чох сәмәрә илә нәтичәләнир. Пекиндә, Шанхајда вә әсл тикинти мејданчасыны хатырладан диқәр шәһәрләрдә сон илләрдә јашајыш биналарынын гјмәти мәркәздән узаг олдугча ашағы дүшмәжә мејл едир.

Вачиб проблемләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, шәһәрләрин сүр'әтли инкишафы илә нормал һәјәт шәраитинин јарадылмасы арасында ујғунсузлуглар һәлә дә галмагдадыр. Мәсәлән, бу күн дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндә 250 милјондан чох әһали тәмиз ичмәли су илә тә'мин олунмамышдыр. Бир чох шәһәрләрдә бәрк туллантыларын топланмасы, зибилликләрин тәмизләnmәмәси чидди проблем олараг галыр. Ири шәһәрләрдә нәглијјәт проблеминин кәскинлији азалмыр. Бу күн дүнјанын ән ири шәһәрләриндә нәглијјәт васитәләринин сүр'әтлә артмасы илә әлагәдар олараг, јүксәк сүр'әтә шәраит јарадан автомобил

јолларынын, ики - үчпилләли јолларын тикилмәсинә бахмајараг, пик саатларында бөјүк вахт иткисинә јол верилир, атмосферә бурахылан зәрәрли газларын мигдары артыр. Дүнја Банкынын експертләринин һесабламаларына кәрә, Бангкокда нәглијјәт тыхачларынын вурдуғу зәрәр илдә 270 милјон - 1,0 милјард доллар арасында тәрәддүд едир. Гејд едәк ки, Шанхајда, Пекиндә дә бу кими вахт итирмәләри мөвчуддур, буна һәмин шәһәрләрин мәркәзи һиссәләриндә даһа чох раст кәлинир. Амма бир факты хусусилә гејд етмәк лазымдыр ки, Чинин һәр јериндә мүасир дүнја стандартларына там ујғун кәлән автомобил јоллары салыныр, көһнәләри реконструксија едилир, јоллар боју кејфијјәтли хидмәт иши тәшкил едилир, тәһлүкәсизлијин тә'мин едилмәси үчүн бир нечә мәртәбәли говшаглар, кечидләр тикилир. Бир сөзлә, урбанизасијанын јаратдығы проблемләр игтисади механизмләрдән, дүнја тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмуш вә Чин реаллығына чаваб верән форма вә методлардан истифадә етмәклә мүвәфғәгјјәтлә һәлл едилир.

Урбанизасија илә бағлы Чин тәчрүбәсинин мүәјјән мүсбәт нәтичәләриндән истифадә едилмәси республикамыз үчүн дә фәјдәлидыр. Апардығымыз арашдырмалар кәстәрир ки, XX әсрин сон 80-чи илләринин ахырлары вә 90-чы илләринин әввәлләриндә республикада рекионал инкишаф вә урбанизасија илә бағлы бир сыра јени чидди проблемләр јаранмышдыр. Ермәнистанын Азәрбајчана тәчавүзү нәтичәсиндә 1 милјон азәрбајчанлынын өз доғма торпағында гачғын вәзијјәтдә јашамасы, республика әразисинин 20 фаизинин ишғал олунмасы рекионал инкишафа чидди зәрбә вурмушдур. Бу вә диқәр факторлар һесабына шәһәр әһалиси хејли артымыш, кәнддән миграсија ахыны күчләнмишдир.

Орта вә кичик шәһәрләрин инкишафында да чидди проблемләр жаранмышдыр. Ахы, әввәлки илләрдән фәргли ола-раг рајонлар, орта вә кичик шәһәрләрин инкишафы үчүн жени малијә мәнбәләри олмалыдыр. Бунун үчүн рекионла-ра инвестисија ахыныны тә'мин етмәк, саһибкарлығын ин-кишафы үчүн әлверишли игтисади мүнһит јаратмаг вачиб-дир. ХХІ әсрдә республикада шәһәрләрин инкишафы һан-сы истигамәтдә кедәчәкдир? Әһалинин сыхлығы илә фәрг-ләнән даг рајонларынын, даг кәндләринин талеји нечә ола-чагдыр - суалларына оптимист чаваблар вермәк тәләб едир ки, игтисади, һуғуғи, социал мүнһитин јарадылмасы саһәсин-дә реал аддымлар атылмасы, бу мүнһум ишләрин елми тә'минатынын күчләнмәси, мәгсәдли програмларын һазыр-ланмасы вә һәјата кечирилмәси үчүн јерли хүсусијјәтләри нәзәрә алмагла Чин тәчрүбәсиндән дә истифадә едилсин.

X

РЕКИОНАЛ ИНКИШАФ МИЛЛИ МӘНАФЕЛӘР, ИГТИСАДИ ТӘҤЛҮКӘСИЗЛИК БАХЫМЫНДАН ТӘНЗИМЛӘНИР

Чиндә өлкәдахили рекионларын мүнәнасиб инкиша-фы, мәһсулдар гүввәләрин сәмәрәли јерләшдирил-мәси инкишаф стратегијасынын ән мүнһум истигамәтләрин-дән сајылыр. Бәллидир ки, игтисади инкишафа, һәтта ки-чик бир әрази дахилиндә белә ејни сәвијјәдә наил олмаг чәтин мәсәләдир. Вахт, ресурсларын мәһдудлуғу, стратеги мәнәфеләр вә диқәр сәбәбләр үзүндән мәһсулдар гүввәлә-рин әрази үзрә јерләшдирилмәсиндә ујғунсузлуг бә'зән әср-ләр боју давам едир.

Чинин игтисади-чоғрафи хәритәси илә таныш олдугда бир даһа бу проблемин өлкә үчүн фундаментал әһәмијјәт кәсб етдијини јәгин едирсән. Өлкәнин хејли һиссәсинин игтисади чәһәтдән кери галмасы, јохсуллуғун јүксәк сәвиј-јәси, зәнкин тәбии вә минерал ресурсларын чох аз һиссә-синин тәсәррүфат дөвријјәсинә чәлб олунамасы, јүз милјон-ларла әмәк габилијјәтли инсанларын ишлә тә'мин олуна-масы ислаһатлара гәдәрки дөврүн характерик чәһәтләрин-дән сајылырды.

Чин һөкүмәти јахшы баша дүшүрдү ки, бу глобал про-сес тәнзимләнмәсә, шәһәр вә кәндләрин инкишаф страте-кијасы һазырланмаса, бүтүн рекионларын имканларындан истифадә олунамаса вә нәһәјәт игтисади ислаһатлар демок-

ратијанын инкишафы шәраитиндә өлкә игтисадијјаты аһәнкдар фәалијјәт кәстәрән бир систем кими формалашмаса өлкә өзүнүн милли тәһлүкәсизлијини, игтисади тәһлүкәсизлијини тә'мин едә билмәз.

Бу күн инамла демәк олар ки, Чин һөкүмәти рекионал инкишаф сијасәтини уғурла һәјата кечирир. Рајонларын инкишаф сәвијјәләри арасында олан кәскин фәргләрин арадан галдырылмасы истигамәтиндә көрүлән ишләр, бу глобал сијасәтин перспективлији, һәјатилијиндән хәбәр верир.

Чин һөкүмәти ону да јахшы баша дүшүр ки, әразиси, әһалиси вә потенциалына көрә дүнјада супер нәһәнкләрдән сајылан бир дөвләтдә бүтүн рекионларын таразлы инкишафыны тә'мин етмәк просесини ваһид бир мәркәздән, бүтүн инчәликләри илә идарә етмәк гејри-мүмкүндүр. Она көрә дә ислаһатлар просесиндә јерли органларын сәләһијјәтләринин кенишләндирилмәси илә бағлы тәдбирләр дә һәјата кечирилир. Әлбәттә, ону да гејд етмәк лазымдыр ки, илк илләрдә бу тәдбирләр бир сыра проблемләр дә јаратмышды. Мәсәлән, веркиләрин јығылмағы, мәркәзин малијјә базасынын формалашмасы вә с.

Һазырда өлкәдә рекионал инкишаф сијасәтиндә Гәрб зонасына хүсуси фикир верилир. Белә һесаб едилир ки, Гәрб зонасынын дирчәлмәси Чинин игтисади јүксәлиши үчүн сон дәрәчә мөһкәм вә реал база јарадыр. 5,4 милјон кв.км олан Гәрб зонасы 10 әјаләти әһатә едир. Гәрб зонасынын пайына Чин әразисинин 57%-и, әһалисинин исә 23%-и дүшүр. Рекион фәјдалы газынтыларла зәнкин олса да, онларын тәсәррүфат дөвријјәсинә чәлб едилмәси, торпагдан истифадә кәстәричиләри гәнаәтбәхш дејилдир.

Торпаг саһәләринин хејли һиссәси ерозијаја уғрамыш, су илә тә'минатында чәтинликләр мөвчуддур. Әмәк потенсиалындан истифадә зәифдир, бурада јохсулуг проблеми чидди мәсәлә олараг галыр.

Гәрб зонасынын инкишафындакы ујғунсузлугларын арадан галдырылмасы тәбии ки, хејли мигдарда вәсаит тәләб едәчәкдир. Буну нәзәрә алараг, һөкүмәт гәрб рекиондакы јерли органларын малијјә вәзијјәтинин мөһкәмләnmәсинә хүсуси диггәт вермәк нијјәтиндәдир вә бу зонанын игтисади, социал инкишафынын даһа сүр'әтли олмасыны тә'мин етмәји јахын вә узаг кәләчәк үчүн өзүнүн ән вачиб вәзифәләриндән сајыр.

Чиндә оларкән мүтәхәсисләр Гәрб зонасында јахын илләрдә көрүләси ишләрдән хејли данышдылар. Мә'луматлары динләдикчә, истәр әһалиси, истәрсә дә әразисинә көрә дүнјанын онларла өлкәсинә бәрәбәр олан Гәрб зонасынын кәләчәк инкишаф проблемләри барәдә дүшүнмәли олурсан. Сөзүн әсл мә'насында, ХХІ әсрин бир нечә ониллији әрзиндә бу зона дүнјада аналогу олмајан бир мөгсәдли програма ујғун олараг, әсрләрә бәрәбәр инкишаф јолу кәчәчәкдир.

Чин һөкүмәти гәрб рајонларынын инкишафына системли јанашмағын тәрәфдарыдыр. Белә һесаб едилир ки, бурада сүр'әтли социал-игтисади вә мәдәни инкишафын тә'мин едилмәси үчүн мөгсәдләри, приоритетләри ајдын мөүјјәнләшдирилмиш стратекија лазымдыр вә бу заман социал јөнүмлү базар игтисадијјатынын үстүнлүкләриндән кешиш истифадә олунмалыдыр. Илк јекунлар кәстәрир ки, 2000-чи ил бу стратекијанын реаллашмасы истигамәтиндә нәзәрдә тутулмуш ишләрин һәјата кечирилмәсиндә мүһүм

ил кими гижмэтлэндирилэ билэр.

Гэрб рајонларынын сүр'этли инкишафынын тө'мин едилмәси мөгсәдилә һөкүмәт харичи инвесторлар үчүн әл-веришли игтисади мүнһитин жарадылмасына хусуси фикир верир. Бахмајараг ки, Гэрб зонасынын сүр'этли инкишафына бир сыра амилләр, о чүмлөдөн мувафиг истехсал вә социал инфраструктурун, интеллектуал потенсиалын, идарә-етмә кадрларынын информасија тө'минатынын лазыми сә-вијјәдә олмамасы тө'сир едир.

Дүнјанын бир сыра трансмилли ширкәтләри белә һесаб едирләр ки, **Чинин гэрб зонасы харичи капитал үчүн чох әлверишли имканлара маликдир. Она көрә дә онлар ачыг-ашкар гејд едирләр ки, бу зона хам, тохунулмамыш саһә олдуғу үчүн биз јаранмыш шансы әлдән вермәмәли-јик. Дикәр тәрәфдән исә Чин һөкүмәтинин апардыгы дү-шүнүлмүш рекионал сијасәт вә онун приоритет истига-мәт кими мүәјјән едилмәси, мувафиг игтисади механизм-ләрин јарадылмасы јухарыда гејд едилән манеәләрин арадан галдырылмасыны хејли сүр'әтләндирир.**

Рекионун инкишафында харичи капиталын марағы, һәр шејдән әввәл, онунла әлагәдардыр ки, һәләлик бурада күч-лү рәгабәт мүнһити јаранмамышдыр, зәнкин тәбии вә мине-рал ресурсларын истифадәси нисбәтән артыг хәрчләр тө-ләб етмир, башга рекионларла мугајисәдә учуз ишчи гүввә-си мөвчуддур.

Чин мütәхәссисләри Гэрб зонасынын инкишафыны сүр'әтләндирмәк үчүн илк нөвбәдә бурада истехсал вә социал инфраструктурун јарадылмасына фикир вермәји мөг-сәдәујун сајыр. Бу мөгсәдлә зонада су еһтијатларындан сә-мәрәли вә иткисиз истифадә, нәглијјат секторунун инкиша-

фы, онун ајры-ајры структурлары арасында оптимал нисбә-тин јарадылмасы (јени автомобил јолларынын салынмасы, дөмир јолларынын чәкилмәси, аеропортларын тикилмәси) мөсәләләринә хусуси фикир верилмәси өн плана чәкил-мишдир.

Чин һөкүмәти белә һесаб едир ки, Гэрб зонасы бу күн кифајәт гәдәр тәбии ресурслары олан рајон кими таны-нырса, јахын кәләчәкдә игтисади чәһәтдән инкишаф едән зона кими танынмалыдыр.

Биз јухарыда гејд етмишдик ки, Танры бу өлкәјә чохлу чајлар бәхш етмишдир. Бу чајларын бир гисми Тсинхај јүк-сәклијиндән Сычуан чөкәјинә гәдәр өз јолунда олан енер-жини топлајыр. Бу күн һәммин енержи мәнбәјинин мөним-сәнилмәси өлкәнин игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф ет-миш Гэрб рекионунун сүр'әтли инкишафы програмынын һәјата кечирилмәси просесиндә нәинки әјаләт, һәмчинин өлкә үчүн тарихи шансдыр.

Гејд едәк ки, Сычуан әјаләтинин һидроресурслары 143 млн кВт. гижмәтләндирилир ки, бу да Чинин бүтүн һидрое-нержи потенсиалынын дөрддә бир һиссәсиндән чохдур. Әјаләтин күчлү енержи имканларындан сәмәрәли истифа-дә олунмасы үчүн енержи истехлакчыларына бир сыра кү-зәштләр едилир. Бу шансдан оптимал истифадә едилмәси үчүн Гэрб зонасынын һидроенержи ресурсларынын мөним-сәнилмәси вә өлкәнин игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш шөрг рајонларына верилмәси мөгсәдилә "Гәрбин енержи ресурсларыны - Шөргә" консепсијасынын реаллашмасына хусуси фикир верилир.

Стратежи програма көрә, "Гәрбин енержи ресурслары-ны-Шөргә" консепсијасынын үч мөрһәләдә һәјата кечирил-

мәси нәзәрдә тутулур. Биринчи мәрһәләдә јахын перспективдә гәрб рајонларындан шәрг рајонларына әсас електрик хәтләринин чәкилмәси, Ертан ҺЕС-ин чәрәјанынын шәргә өтүрүлмәси мүйәјжәнләшдириләр. Икинчи мәрһәләни нәзәрдә тутан орта мүддәтли перспективдә јени ири вә орта ҺЕС-ләрин тикинтиси, Сычуанын енержи системләринин шимал-гәрб рајонлары илә бирләшдирилмәси, өлкәнин шәргинә, шималына вә шимали-гәрбинә 2,2-3,2 млн. кВт. електрик енержисинин өтүрүлмәси нәзәрдә тутулур. Нәһәјәт, үчүнчү мәрһәләдә кәләчәкдә Тезиншатсзјан чајынын ресурсларынын мәнимсәнилмәси планлашдырылыр.

Чинли мүйәхәссисләр әминдирләр ки, “Гәрбин енержи ресурсларыны-Шәргә” консепсиясы Сычуан рекионунун инкишаф имканларындан максимум фәјда кәтүрүлмәсиндә ирәлијә даһа бир аддым олачагдыр.

Чинин гәрби зәнкин газ еһтијатларына маликдир. Өлкәдә бу еһтијатлардан сәмәрәли истифадә едилмәси истигамәтиндә сон илләрдә даһа иримигјаслы тәдбирләр һәјатә кечирилир. 2000-чи илин феврал ајында ЧХР Дөвләт Шурасы Дөвләт План Комитәси “Гәрбин газ еһтијатлары - Шәргә” ләјиһәсинин реаллашмасы илә илә бағлы гәрар гәбул етди. Беләликлә, “Гәрбин газ еһтијатлары - Шәргә” ләјиһәсинин реаллашмасы илә Газ кәмәри Тарим чөкәјинин Лунна адланан јериндән Синтсзјан вә Нинсја мухтар рајонларындан, Гансу, Шенси, Шанси, Хенан, Анхој, Тезјансу әјәләтләриндән кечәрәк Шанхаја гәдәр кәләчәкдир. Үмуми узунлуғу 4200 километр, јә’ни Пекин - Ханчжоу сүн’и каналындан ики дөфә узун олан бу кәмәр васитәсилә илдә 12 млрд. кубметр газ өтүрүлчәк.

120 милјард јуана (тәхминән 15 милјард доллар) баша

кәләчәк бу ләјиһә Чинин гәрб рајонларынын мәнимсәнилмәсиндә, һеч шүбһәсиз, мүйүм әһәмијјәт кәсб едәчәкдир. Тәбии газын чыхарылмасынын бејнәлхалг гәјдаларына вә тәчрүбәсинә әсасларанаг гејд етмәк ләзымдыр ки, кәшф олуначак еһтијатлар әсасында газ кәмәри о һалда чәкилир ки, истисмар олуначак еһтијатлар 30 ил чыхарылма дөврү әрзиндә бүтүн кәшф олуначак јатагларынын 50-60 %-ни тәшкил етсин. Һазырда Гәрб рајонунда 419 млрд. кубметр газ кәшф олуначакдыр. Бу рәгәм үмуми истеһлак һәчминин 58 %-ни тәшкил едир вә ләјиһәнин реаллашмасы үчүн һәлледици амилдир. Јахын 5-10 илдә Тарим чөкәјиндә даһа күчлү газ еһтијатларынын ашкар олуначак еһтималы вар. Ләјиһәнин реаллашмасы илә бағлы капитал гојулушлары үч һиссәјә ајрылыр: газ јатагларынын кәшфи вә мәнимсәнилмәсинә - 20 млрд. јуан; 4200 км узунлуғунда кәмәрин чәкилмәсинә - 40 млрд. јуан; истеһлакчылар үчүн пәјлашдырычы шәбәкәнин тикинтисинә - 60 млрд. јуан.

Һеч шүбһәсиз ки, “Гәрбин газ еһтијатлары - Шәргә” ләјиһәсинин реаллашмасы, прогнозлара кәрә, Гәрб зонасынын мәһсулдар гүввәләринин сүр’әтли инкишафына күчлү тәкан верәчәкдир.

Зонанын инкишафыны сүр’әтләндирмәк үчүн игтисади методлардан кениш истифадә олуначак хусуси фикир вериләчәкдир. 1999-чу илдә бураја дөвләт 100 милјард јуан вәсаит ајырмашдыр. Бејнәлхалг малијјә гурумларындан алынған кредитләрин 70%-нин дә гәрб рајонларынын инкишафына ајрылмасы нәзәрдә тутулмушдыр.

Гәрб зонасынын үстүн инкишафынын тә’мин едилмәси үчүн хусуси игтисади механизмләр ишләниб һазырланмышдыр. Онлардан бә’зиләри үзәриндә гыса да олса, дајанаг.

Илк нөвбәдә Чин һөкүмәти харичи капиталын чөлб едилмәсинин зәрурилијини тә'мин етмәк мәгсәдилә приоритет сәһәләри мүүјјәнләшдирмиш, рекионда харичи банкларын филиаллары вә нүмәјәндәликләринин ачылмасына разылыг вермишдир.

Чәдвәл 10.1

Енержи истеһсалы вә игтисади инкишаф сәвијјәси үзрә өлкәләрин мугәјисәси

Өлкәләр	Адамбашына дүшән енержи истеһсалы Нефт эквивалентинә көрә (кг-ла)		Бир енержи истеһсалы ваһидинә дүшән ҮДМ (долларла)	
	1980	1996	1980	1996
	Австралија	4790	5494	3,3
Австрија	3105	3373	7,1	8,7
Аргентина	1490	1673	5,7	5,0
Белчика	4682	5552	4,6	4,9
Болгарыстан	3235	2705	0,4	0,5
Бразилија	896	1012	4,7	4,4
Бөјүк Британија	3574	3992	4,0	4,8
Венесуела	2321	2463	1,7	1,4
Алманија	4603	4267		7,0
Мисир	391	638	1,8	1,6
Исраил	2220	2843	5,1	5,6
Һиндистан	352	476	0,6	0,8
Индонезија	402	672	1,3	1,6
Иран	995	1491	1,4	1,1
Канада	7848	7880	2,1	2,5
Чин	604	902	0,3	0,7
Нихерија	743	722	0,4	0,4
Пакистан	308	446	1,0	1,1
Русија	5499	4169	0,5	0,5
Сәудијјә Әрәбистаны	3773	4753	3,0	1,4
Туркијә	704	1045	2,8	2,8
Исвечрә	3301	3622	12,1	12,0
Исвеч	4932	5944	4,5	4,5
Јапония	2967	4058	9,3	10,5

Чәдвәл 10.2

Өлкәләр үзрә електрик енержисинин истеһсалы

Өлкәләр	Адамбашына електрик енержиси истеһлакы (кВт/саат)	
	1980	1996
Австралија	5393	8086
Австрија	4371	5952
Аргентина	1170	1541
Белчика	4402	6878
Болгарыстан	3349	3577
Бразилија	974	1660
Бөјүк Британија	4160	5198
Венесуела	2037	2498
Алманија	5005	5596
Мисир	380	924
Исраил	2826	5081
Һиндистан	130	347
Индонезија	44	296
Иран	491	1142
Канада	12329	15129
Чин	253	687
Нихерија	68	85
Пакистан	125	333
Русија	4706	4165
Сәудијјә Әрәбистаны	1356	3980
Туркијә	439	1161
Исвечрә	5579	6919
Исвеч	10216	14239
Јапония	4395	7083

Мүһүм стратеги програмын уғурла һәјата кеңирләмәсини тә'мин етмәк үчүн харичи инвесторлары рекиона чөлб едәчәк сәһәләрин сијаһысы мүүјјән едилмишдир. Һөкүмәтин гәрарына әсасән бу сијаһыја дүшән объектләрин проблемләринин һәлли үчүн мүүјјән күзәштләр тәтбиг едилди. Бир гәјда олараг, мәсәлән 2000-чи ил 1 январдан гәрб

рајонларына инвестиција гојан харичи инвесторлар 3 ил мүддәтинә хүсуси күзәштләрә малик олурулар, һәмин ширкәтләр бу мүддәтдән сонра мәнфәәтдән веркинин әлавә олараг 15% азалмасы инканы әлдә едирләр.

Һазырда гәрб зонасында АБШ, Јапонија, Алманијанын 40-дан артыг трансмилли ширкәти өз филиалларыны ачмышдыр. Гәрб рајонунда харичи капиталын иштиракы илә миндән чох мүәссисә фәалијјәт көстәрир. Бураја гојулан капиталын һәчми 70 милјард АБШ долларындан чохдур.

Чин һөкүмәти гәрб рекионунда үстүн инкишаф наминә хүсуси малијјә, пул-кредит сijasәти јеридир. Истәһсал вә социал инфраструктурун јарадылмасы үчүн узун, гысамүддәтли кредитләрин ајрылмасы, приоритет истигамәт кими аграр секторун чанланмасы, бу саһәјә ајрылан кредит ресурсларынын кәнд тәсәррүфаты саһәсинин структурунун тәкмилләшмәсинә јөнәлдилмәси мәсәләсинә дигтәтин артырылмасы нәзәрдә тутулур.

Кичик вә орта шәһәрләрин инкишафына хүсуси фикир верилир. Онларда јашајыш евләринин тикилмәси, истәһсал вә социал инфраструктурун јарадылмасыны сүр'әтләндирмәк мөгсәдилә әлверилишли малијјә, кредит механизмләринин тәтбиги вачиб вәзифәләрдән сајылыр. Дигтәти чөлб едән мүһүм мәсәләләрдән бири дә ондан ибарәтдир ки, Чин һөкүмәти Гәрб рекионунун потенциалындан еффеќтли истифадә етмәк үчүн елмин мөгсәдли инкишафыны өн план чәкир. Демәк олар ки, бурада бүтүн саһәләрин инкишафынын елми тә'минатынын күчләндирилмәсинә стратеги инкишафын мүһүм фактору кими бахылыр. Бу мөгсәдлә конкрет програмлар, о чүмләдән Гәрбин гураглыг рекионларынын су илә тә'минаты, судан гәнаәтлә истифадә олу-

масы, еколожи таразлыгын тә'мин едилмәси, јени информасија технолокијаларынын тәтбиги вә с. програмлар һазырланыр.

Мүәјјән олуномуш стратеги инкишаф програмына көрә, Гәрб зонасында еколожи таразлыгын тә'мин олуномасы бүтүнлүкдә лајиһәнин али мөгсәдләриндән сајылыр. Бир факты гејд едәк: өлкәдә тахыл боллуғунун тә'мин едилмәсини нәзәрә алараг, бурада дағларын јашыллашдырылмасы, мешәсиз олан јерләрдә мешәликләрин салыномасы әсас вәзифә кими мүәјјәнләшдирилмишдир. Артыг әкин саһәсинин 330 мин гектар азалмасы, 670 мин гектар саһәдә исә мешәликләрин салыномасы лајиһәси һәјата кечирилир.

Чин һөкүмәти јахшы баша дүшүр ки, Гәрб рекионунун динамик инкишафынын тә'мин едилмәси нәглијјат секторунун сүр'әтли инкишафындан билаваситә асылыдыр. Арашдырмалар көстәрир ки, һазырда рекионда һәм автомобил нәглијјаты, һәм дә дөмирјол нәглијјаты мүәјјән едилмиш стратеги инкишаф програмынын тәләбләринә чаваб вермир. Бурада мөвчуд олан 15 мин км дөмирјол хәтти кифајәт дејилдир. Һәмин хәтләрин јүкдашыма габилијјәти, сүр'әти мөһдуддур. Она көрә дә һөкүмәт јахын 5 илдә бурада 18 мин км јени дөмирјол хәттинин чәкилмәсини, мүвафиг инфраструктурун јарадылмасыны нәзәрдә тутур. Чинин гәрби илә шәрги арасындакы нәглијјат коммуникасијасынын инкишафы, мүасир типли автомобил јолларынын салыномасы, Гәрб рекионунун бејнәлхалг нәглијјат дөһлизинә дахил олмасы јахын илләрин вәзифәләриндән сајылыр.

Һеч шүбһәсиз ки, бу бөјүк мигјаслы, бөлкә дә һазырда дүнјада аналогу олмајан програмын һәјата кечирилмәси

эрази идарæдилмæси системини тæкмиллæшдирмæдөн гејри-мүмкүндүр. Бу чөһәти нәзәрә алан Чин һөкүмәти Гәрб зонасында мәркәз шөһәрин формалашмасы вә күчләнмәси мәсәләсинә хүсуси дигтәт јеттирир. Сөһбәт Гәрб рајонунун пајтахты сајылан Чунсин шөһәриндән кедир.

Бу күн дүнјанын бир чох ән ири трансмилли ширкәтләри дигтәтләрини Чунсин шөһәринә јөнәлтмишләр. Бурада гуручулуг, јениләшмә ишләри о гәдәр сүр'әтлә кедир ки, јахын кәләчәкдә бу шөһәр дүнјанын ән мөһтәшәм шөһәрләриндән биринә чевриләчәкдир.

Ашағыдакы фактлар онун нәһәнклијини, инкишаф имканларыны характеризә едир. Шөһәрә мәхсус олан эрази 82,4 мин кв. км-дир. Мүгајисә үчүн дејәк ки, бу, бүтөвлүкдә Азәрбајчан эразисиндән 4000 кв. км аздыр. Әһалисинин сајы 31 милјон нәфәрдир ки, онун да 80 фаизи кәнддә јашајыр.

Бурада чох зәнкин минерал сәрвәт јатаглары ашкар едилмишдир. Тәбии газ еһтијаты 320 милјард кубметр, боксит еһтијаты - 74 милјон тон, даш дуз еһтијатлары - 300 милјард тон тәшкил едән бу рајон һәмчинин зәнкин фауна вә флораја маликдир. Онун су еһтијатлары 500 милјард куб м, гидроенержи ресурслары 14,4 милјон кВт-а бәрабәрдир. Зәнкин ресурслара, әлверишли чоғрафи мөвгејинә бахмајараг, шөһәр өзүнүн игтисади инкишаф сәвијјәсинә кәрә хејли дәрәчәдә керидә галырды.

1983-чү илдә Чин һөкүмәти бурада ислаһатлар апармағы гәрара алды, бунун үчүн дәвләтин игтисади вә социал инкишаф планында хүсуси бир эрази объекти кими нәзәрдә тутулду, она әјаләт статусу, бир чох имтијазлар верилди.

Кениш гуручулуг ишләринин апарылмасы, бејнәлхалт

аләмә сәрбәст чыхыш үчүн бүтүн һүгути, норматив база јарадылмасы просеси сүр'әтләнди. Чунсин шөһәри өлкәнин шөрг вә гәрб рекионлары арасында көрпү ролуну ојнадығына кәрә Чин һөкүмәти бурада инкишаф үчүн зәрури олан һүгути вә игтисади мүһити јаратмаға чидди сә'ј кәстәрир.

Чунсин мәркәзи дәвләтә табе олан шөһәр статусу алмагла, онун тәркибинә бир чох гоншу шөһәрләр, даирәләр, о чүмләдән "Сансјас су анбары" рајону да дахил едилди вә бунунла да шөһәр гаршысында чох мүһүм вәзифәләр гојулду: бүтүнлүкдә рекионун үстүн инкишафынын тә'мин едилмәси, Сансјас су анбары әтрафында тәһлүкә алтында јашајан әһалинин көчүрүлмәси.

Чинлиләр өзләри Чунсин шөһәринин статусу вә вәзифәләринин кенишләнмәсини белә изаһ едирләр: Шанхајда Пудонг игтисади зонасынын јарадылмасы "Әждаһанын башы" ролуну ојнадыса, Чунсинин инкишафы, бир нөв, Чөнуб-Гәрби Чинин игтисадијјатыны дирчәлтмәк үчүн "Әждаһанын гујруғу" ролуну ојнајачагдыр ки, бу да бүтөвлүкдә Јантсзы чајы әтрафы эразиләринин сәмәрәли мәнимсәнилмәси үчүн чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едәчәкдир.

Мәгсәдли програмда нәһәнк Сансјас гидроговшағынын тикилмәси нәзәрдә тутулмушдур ки, онун да истифадәјә верилмәси илә бағлы бурада јүксәк технолокијалы мөһсуллар истехсал едән саһәләр јарадылачагдыр. Сон илләрдә шөһәрдә үмуми дахили мөһсулун һәр ил 12-15 фаиз артмасы тә'мин едилир.

Дикәр вачиб вәзифә бурада мүтәрәгги дүнја тәчрүбәсинә әсасланараг, урбанизасија просесләринин сәмәрәли идәрә етмәклә шөһәрлә кәнд арасындакы әлағәнин мөһкәмләнмәсинә наил олмагдан ибарәтдир. Илк бахышдан шүар

кими көрүнөн бу везифөнин архасында дүнја мигјасында демек олар ки, аналогу олмајан бир програм һәјата кечириләчәкдир. Сөһбәт әһалинин 80 фаизини тәшкил едөн кәнд әһалисинин оптимал сәвијјәдә мәшгулијјәтинә имкан верән јени иш јерләринин јарадылмасы, мүасир типли кәнд вә гәсәбәләрин салынмасы, регионал истеһсалын сәмәрәли јерләшдирилмәси вә шәһәр тәсәррүфатынын һәр ики тәрәф үчүн сәмәрәли, планлы сурәтдә апарылмасындан, кәндин шәһәрә бағлылығыны тәмин етмәкдән кедир.

Нәһәнк өлкә нәһәнк дә везифәләр һәјата кечирир. Сансјас гидроговшағынын истифадәјә верилмәси үчүн бурадакы су анбары рајону әразисиндән 1 милјондан артыг әһали, еләчә дә бир чох мүәссисәләр башга јерә көчүрүлмәлидир. Дејиләнләрә көрә, нә Чин, нә дә дүнја тарихиндә бөјүк бир тикинти илә әлагәдар бу гәдәр әһали вә фәалијјәтдә олан истеһсал потенциалы башга јерә көчүрүлмәмишдир. Бу мәсәлә илә хүсуси гурум мәшғул олур ки, онун да артыг һәјата кечирдији тәдбирләр, Чин мүтәхәсисләринин фикринчә, програмын јеринә јетирилмәсиндәки аһәнқдарлыгдан хәбәр верир.

Мән Чиндә оларкән Сичуо шәһәри әтрафында кәндләрдә салынмыш јени јашајыш массивләрини, онларын јахынлыгларында јүксәк сәвијјәдә бечәрилән саһәләри көрмүш, јүксәк әкинчилик мәдәнијјәтини, кәнд әһалисинә гајғы, шәһәрин она көмәјини характеризә едөн чохлу фактларла таныш олмушам. Әминәм ки, бу програмын мүрәккәб голларындан бири олан шәһәр-кәнд проблеми дә уғурла һәлл едиләчәкдир.

Чин һөкүмәти јахшы баша дүшүр ки, бу кими нәһәнк програмын һәјата кечирилмәси игтисади механизмләри

тәкмилләшдирмәдән мүмкүн дејилдир. Бурада да радикалығыа јол верилмир, өзәлләшмәјә ана хәтт кими бахылмыр, чох дүшүнүлмүш, нечә дејәрләр көтүр-гој едилмиш игтисади сиюасәт јеридилир. Онун принсипиал чәһәтләрини гејд едәк.

Чин һөкүмәти Пудонг игтисади зонасыны јарадаркән инвесторлар үчүн күзәштли игтисади механизмләрин тәтбигини нәзәрдә тутмушду. Бурада да онлары тәтбиг етмәк гәрара алынды. Илк нөвбәдә харичи банкларын, харичи ширкәтләрин, банкларын филиал вә шәбәләринин, фирмаларын, универсал мағазаларын вә с. ачылмасы гајдалары садәләшдирилди. Даһа сонра күзәштли кредит ресурсларынын ајрылмасы, харичи инвесторлара верки саһәсиндә күзәшtlәр мүәјјән едилди (мәсәлән, шәһәрдә харичи инвесторлар үчүн кәлир веркиси 33 %-дән 24 %-ә ендирилмишдир).

Кәнд тәсәррүфаты вә емаледичи сәнајәјә сәрмәјә гојан инвесторлар үчүн даһа әлверишли мүһитин јарадылмасы, өлкәнин диқәр рајонларындан Чунсин әразисиндә иш гурмаг истәјән бизнесменләрә күзәштли нормативләрин тәтбиг едилмәси мүәјјәнләшдирилди. Ислаһатлар стратегијасыны һазырлајан Чин һөкүмәти шәһәрин сүр'әтли инкишаф програмынын вачиблијини нәзәрә алыб, бурада харичи инвесторлары чәлб етмәк мәгсәдилә миграсија едилмишләр тәрәфиндән идхал олунан харичи аваданлыг вә хаммалы да көмрүк веркисиндән азад етмәји гәрара алды. Бундан әләвә, мүфлисләшмиш Чин мүәссисәләринин сағламлашмасында иштирак едөн харичи инвесторлар торпагдан истифадәјә көрә һагдан азад едилирләр вә с.

Бүтүн бунлар Чунсин шәһәринин сүр'әтли инкишафына

мүсбөт тә'сир едир.

Чунсин шәһәриндә харичи инвесторларын фәалијјәтини чанландырмаг үчүн шәһәр рәһбәрлији ики ил бундан әввәл даһа күзәштли тәдбирләр тәсдиг етмишдир. **Онлардан бә'зиләрини гејд едәк.**

Харичи инвесторларын иштиракы илә јарадылмыш истехсал әһәмијјәтли мүәссисәләр 10 илдән чох фәалијјәт кәстәриләрсә, 6 ил јерли кәлир веркисиндән азад едилірләр, сонракы 3 илдә јерли кәлир веркисинин јарысындан азад едилірләр. 30 милјон доллар инвестисија гојулмуш мүәссисәләр исә 8 ил мүддәтинә јерли кәлир веркисиндән азад едилірләр. Бу принцип игтисади чәһәтдән зәиф инкишаф етмиш јохсул рајонлара даһа бир әлавә илә тәтбиг едилір. Харичи инвесторлар 10 ил мүддәтиндән сонра да фәалијјәт кәстәрмәк истәсәләр, јерли кәлир веркисинин јарысыны өдәмәкдән азад едилірләр. Харичи капиталын иштиракы илә фәалијјәт кәстәрән мүәссисәләр күзәштли верки өдәмәк мүддәти гуртардыгдан сонра истехсал етдикләри мөһсулун јарысыны ихрач етдикләри һалда да јерли кәлир веркисиндән азад олунурлар.

Бурада сон илләрдә истифадәјә верилән сәнајә мүәссисәләри, хидмәт саһәләри, истехсал вә сәсиал инфраструктур объектләри өзләринин мүәсирлији, рәгабәтә давамлылығы илә фәргләнир.

Чин рәһбәрләри әминдирләр ки, Чунсин шәһәри дүнја әһәмијјәтли бир мегаполисә чевриләчәкдир. Көрүлән тәдбирләр артыг өз бәһрәсини вермәкдәдир. Шәһәрин инкишафында иштирак едән харичи фирмаларын, ширкәтләрин сајы күндән-күнә артыр. Өлкә ганунларына ујғун олараг, харичи инвесторларын фәалијјәти үчүн, демәк олар ки,

манеә, бюрократик әнкәлләр јохдур. Ону кәстәрмәк кифәјәтдир ки, иш гурмаг истәјән һәр бир иш адамына әризә илә мүрачиәт етмәклә, 1-2 күн әрзиндә 16 идарәнин разылығы вә мөһүрү олан сәнәд тәгдим едилір.

Һазырда Чунсин шәһәринә инвестисија гојан АБШ, Алманија, Јапонија, Канада, Австралија, Таиланд, Кореја вә с. дәвләтләр бу базары тутмаг үчүн бир-бирилә рәгабәтә башлајыблар...

Чинин регионал инкишаф наилијјәтләриндән данышаркән Гуандун әјаләтиндә Чжутсзјан чајынын мәнсәбинин шәрг саһилиндә јерләшән Баоаны гејд етмәмәк олмаз. Инзибати гәза кими о, 1600 илдир ки, мө'лумдур.

Узун бир дөвр әрзиндә әлверишли имканлара бахмајараг, Баоан зәиф инкишаф етмиш рајон кими танынмышдыр.

Сон дөврләрдә өлкәдә апарылан ислаһатлар Баоанын дирчәлмәсинә көмәк етди. Бурада әһали 1,3 млн. нәфәрә чатды.

Бу күн Баоана өз капиталыны гојмуш 20 харичи мүәссисә дүнјада 500 ән ири мүәссисәләр сијаһысында өзүнә лајигли јер тутур. Бурада харичи тичарәтә хидмәт едән комплексләр јарадылмыш, мүәсир тәрәвәз, мејвә, һејвандарлыг, һәмчинин балыгчылыг вә күл базалары тикилмишдир.

Рајонун инкишаф тарихи дә мараглыдыр. 1978-чи илин октябрында Шијанчжен кәндиндә електрик-мәишәт чиһазлары истехсал едән фабрик истифадәјә верилди. Харичи базара хидмәт едән бу мүштәрәк мүәссисә о заман чин гәсәбә-гәза мүәссисәләри үчүн әсл өрнәк иди. Харичи саһибкарлар тәрәфиндән кәндәрилән хаммалын е'малы, деталла-

рын гурашдырылмасы, компенсацијалы тичарәтлә мәшғул олмаг - бүтүн бунлар харичи игтисади әлагәләрин инкишафы үчүн төкан олду.

1984-чү илдән Шиџанчжен кәндиндәки гәсәбә-гәза мүәссисәләри сәһмдар мүәссисәләрә чеврилдиләр. 1985-чи илдә ујезддә ичтимаи рифаһ фонду тә'сис едилди. Һәр кәнддә фонд тәрәфиндән гочалар еви вә әлилләр фабрики ачылды. Үмумијјәтлә, Баоан Чин кәндлиләри үчүн социал тә'минатын тәшкилинин бариз нүмунәсидир. Рајон рәнкарәнк вә сәмәрәли истеһсал вә социал инфраструктура маликдир. 1999-чу илдә елм тутумлу мөһсул Баоан рајонунун үмуми мөһсулунун 30 фаизини тәшкил едирди. Һазырда Баоан елм вә техниканын инкишафына кәрә өлкәнин габагчыл рајону кими таныныр. Бу факт да дигтәти чәлб етмәјә билмәз. 90-чы илләрин сонунда Чәнуб-Шәрги Асијада игтисади бөһранын кәскинләшдији дөврдә Баоанын игтисади инкишаф сүр'әти 16 фаиз тәшкил етмишдир.

XXI әсрдә Баоанын јени инкишаф планына әсасән игтисади вә социал саһәләр 4 груп даирәсиндә тәшкил едиләчәкдир: электрон машынгајырмасы, малијјә-тичарәт, нәглијјат вә еколожи чәһәтдән тәмиз кәнд тәсәррүфаты групплары. Гуанчжоу-Шенчжен автомакистралы бојунча јени пејк-шәһәр салыначаг. Артыг 2010-чу илә гәдәр Баоанда адамбашына үмуми мөһсулун мигдары 91 мин јуана чатачаг, шәһәр Чинин ән кәзәл вә сүр'әтлә инкишаф едән шәһәрләриндән биринә чевриләчәкдир.

Рекионларын инкишафынын сүр'әтләндирилмәсинә көмәк едән күзәштли верки системинин вә диқәр игтисади механизмләрин мөзмуну илә танышлыг бир даһа сүбут едир ки, Чин мүтәхәссисләри ичра вә ганунверичилик һакимиј-

јәт органлары илә сых әмәкдашлыг нәтичәсиндә күчлү елми әсаслара малик олан бир стратегија һазырламышлар. Бу стратегијанын да ана хәттини милли тәһлүкәсизлији, игтисади тәһлүкәсизлији тә'мин едән, бүтүнлүкдә Чин игтисадијјатынын, онун һәр бир әразисинин комплекс инкишаф етдирилмәсинә јөнәлдилмиш вәзифәләр тәшкил едир ки, онларын да һәллиндә дөвләт вә халг ејни марагла иштирак едир.

Биз Чиндә сон илләрдә апарылан рекионал сijasәт, урбанизасија, азад игтисади зоналарла бағлы бә'зи марағлы мәсәләләри ачыгладыг. Шәһәрләрин инкишафы, Гәрб рекионунун проблемләринин һәлли истигамәтиндә кәрүлән вә кәләчәк үчүн планлашдырылан вәзифәләр үмуми инкишаф стратегијасынын тәркиб һиссәсидир вә өлкәнин комплекс инкишафына јөнәлдилмишдир. Бурада һәр бир локал тәдбир глобал вәзифәдән доғур вә она кәрә дә Чин игтисади мө'чүзәси кетдикчә дәринләшир, өзүндә јени кејфијјәтләр, дүнјаны һејрәтә кәтирән нәтичәләрлә характеризә олунур.

* * *

Чин кими нәһәнк өлкәдә рекионал инкишаф проблемләринин мигјасы, тәбии ки, республикамыз илә мүгајисә едилә билмәз. Амма проблемин гојулушу, онун һәлли механизмләри, сөзсүз ки, бизим дә дигтәтимизи чәлб етмәлидир. Ахы, республика дахилиндә рекионларын инкишаф етдирилмәси проблеми, һесаб едирәм ки, бүтөв әср боју актуал олараг галачагдыр. Сәрт мәркәзләшдирмә системи дағылдыгдан сонра игтисади рајонларын инкишафы, Бақы агломерасијасында тәмәркүзләшмәнин гаршысынын алынмасы истигамәтиндә кәрүлән ишләр хејли сәнјимишдир.

Кечид дөврүндө районларын өзлөрүнүн имканлары мөһдуд олдугу үчүн өлкө мигјасында систем характерли тәдбирләр, стратеги програмлар хазырланмалыдыр. Хүсусилә сәрһөд, дағ районларынын динамик инкишафына милли тәһлүкәсизлик, халгын кенондуну, милли мөдәнијјетини, тарихини горумағ бахымындан чидди еһтијач вардыр. Јаддан чыхарылмамалыдыр ки, дөвлөт о заман өзүнүн милли игтисадиятыны тараз вә интенсив инкишаф етдирә билир ки, онун әразисинин бүтүн бөлкөләри нормал тәсәррүфат дөвријјәсинә (истеһсал вә социал сфера) чөлб. едилир, орада инкишаф сәвијјәсинә көрә гүтбләшмөнин јаранмасына имкан верилмир.

XI

**АЗАД ИГТИСАДИ ЗОНАЛАР КҮЧЛҮ
ИНКИШАФ ФАКТОРУДУР
БӨЈҮК ЧИН СӘДДИ ВӘ БАШ КАНАЛДАН
СОҢРА НӨВБӘТИ МӨ'ЧҮЗӘ**

Дунја тәчрүбәсиндә чоһдан сүбуг олунмушдур ки, базар мүнәсибәтләринин мүнәсәбәтләрә формалашмасына, өлкә игтисадиятынын инкишафына тәкан верән күчлү факторлардан бири азад игтисади зоналарын јарадылмасы вә фәалијјәтидир. Бу, Чин Халг Республикасында өзүнү даһа габарыг сурәтдә көстәрир. Бурада азад игтисади зоналарын көстәричиләри бүтүн дунјаны һејран едир.

1980-чи илдән башлајарағ, ЧХР һөкүмәти Шенчжендә, Чжухајда, Гуандун вилајәтиндә Шантојда, Фучзјан вилајәтиндә Сјамендә хүсуси игтисади зоналарын јарадылмасы илә бағлы кениш мигјаслы тәдбирләр һејата кечирмәјә башлады. Азад игтисади зоналарын јарадылмасыны инкишаф стратегијасынын приоритет истигамәти кими гиймәтләндирән Чин һөкүмәти онларын нормал фәалијјәти үчүн гыса мүддәтдә һүгуи базанын, малијјә-верки, көмрүк вә диқәр игтисади механизмләрдән ибарәт олан тәдбирләр комплексинин формалашмасына наил олду.

Хүсуси игтисади зоналар һөкүмәтин сәлаһијјәтиндә олсалар да, сәрбәст идарәетмә формасына малиқдирләр. Онларын инкишафында һөлледици амил харичи капиталын чөлб едилмәсидир. Принсипиал чөһәт ондан ибарәтдир ки,

харичи капиталын иштиракы илэ жаранан мүэссисэлэр их-рача хидмэт едир. Хүсуси игтисади зоналар өз фэалијјэтләриндэ вилајәтә, мәркәзи табечиликдә олан шәһәрләрә верилән һүгүглардан ејни дәрәчәдә истифадә етмәк имканы газаныр.

Хүсуси игтисади рајонларын јарадылмасынын бир мөгсәди дә онларын чоғрафи чәһәтдән јерләшмә үстүнлүкләриндән там истифадә етмәкдир. Буна дијәр өлкәләрлә техники-игтисади әмәкдашлығын күчләндирилмәси, бөјүк һәчмдә харичи капиталын чөлб едилмәси, габагчыл технолокијанын идхалы, ихрачын кенишләндирилмәси вә валјута дахилолмаларынын вә јығымынын артырылмасы үчүн күзәштли сјасәтин апарылмасы јолу илә наил олунур. Хүсуси игтисади рајонларын јарадылмасы ејни заманда дүңја елми наилијјәтләриндән, игтисадијјатын идарәолунма системинин јенидән гурулмасы, дүңја базары конјунктуру үстүнлүкләриндән кениш истифадә имканлары јарадыр.

Ән марағлы чәһәт ондан ибарәтдир ки, харичи капиталын ахыны, ондан еффеќтли истифадә үчүн милли дөвләт мөнафеләринә хәләл кәтирмәјән бүтүн шәраит јарадылыр.

Һәлә 80-чи илләрин әввәлләриндә мүәјјән едилмишди ки, истәнилән формада харичи капиталдан истифадә едән биркә мүэссисәләр кәлир веркиси дәрәчәсини 15 %-ә гәдәр азалтмағ имканына маликдирләр. Хүсуси игтисади рајонларда һөкүмәт органлары мүэссисәләрин јерли кәлир веркисиндән нисбәтән вә ја там азад едилмәси гәрарыны сәрбәст оларағ гәбул едирләр. 5 млн. доллардан јухары мөбләғдә капитал инвестисија етмиш һүгүги шәхс веркидән нисбәтән вә ја там һәчмдә азадолунма хаһиши илә мүрачигәт едә биләр. Бу да марағлыдыр ки, 5 ил вә ондан јухары

мүддәтә мәнфәәтин өз һиссәсинә дүшән һәчмини хүсуси игтисади рајонлара инвестисија едән һүгүги шәхс, бу мөбләғ гәдәр һәчмдә веркидән там вә ја гисмән азадолунма үчүн мүрачигәт едә биләр. Әкәр инвестор мәнфәәтдән веркини едәмишсә, онда о, пулун Чиндән көчүрүлмәси заманы веркидән азад едилир.

Мүэссисәләр өз еһтијачлары үчүн идхал етдикләри истеһсал аваданлығларына, хаммала, еһтијат һиссәләринә, де-таллара, нәглијјат васитәләринә вә дөфтәрхана мөмулатларына көрә көмрүк рүсумунун өдәнилмәсиндән азад едилир. Мүэссисәләрин истеһсал етдикләри ихрач маллары да көмрүк рүсумунун өдәнилмәсиндән азад едилир. Хүсуси игтисади рајонлар үчүн дөвләт нәзарәтиндә олан малларын, сигаретин, спиртли ичкиләрин идхалындан башга дијәр истеһлак малларынын идхалына көмрүк рүсумлары ләғв едилмишдир. Јени технолокијанын истифадәсини нәзәрдә тутан лајиһәләрлә бағлы торпағлара көрә ичарә һағты алынмыр. Ејни заманда, харичи инвесторларын тәғдим етдији габагчыл технолокија вә аваданлығын көмөјилә истеһсал олунан, әсасән, Чин хаммалындан һазырланан вә еләчә дә Чин тәрәфиндән бөјүк һәчмдә идхал олунан мөһсулун бир һиссәси Чин һөкүмәти ганунверичилијинә ујғун оларағ, дахили базарда реализә едилә биләр. Рүсумдан азад едилән харичи материаллардан һазырланан маллар дахили базарда реализә едиләрсә, онлардан көмрүк рүсуму тутулур.

Сјанган вә Аомеңјудан Чинә кәлән харичи вәтәндашлар Чин мүэссисәләринин визаларына малик олдуғлары тәғдирдә, көмрүк нәзарәтиндән азад едилирләр. Хүсуси игтисади рајонларда иш адамлары бир илә гәдәр мүддәти олан визалара малик олурлар. Хүсуси игтисади рајонлара кәлмәк ха-

һиши илэ мүрачиэт едөн диқәр өлкөләрин вәтәндашлары Чин консуллуғунун вә ја сәфирлижинин вердији визаја әса- сән паспорт нәзарәтиндән азад едилирләр.

Биз 80-чи илләрин әввәлләриндә Чиндә хүсуси игтисади зоналарын јарадылмасы просесинә хидмәт едән бә'зи игтисади механизмләрдән данышдыг. Инди дә бу просес чидди тәһлил едилир, өлкә игтисадијјатында хүсуси игтисади зоналарын ролунун артмасына көмәк јоллары мүәјјән- ләшдирилир. Бурада фәалијјәт көстәрән һәр бир хүсуси игтисади зонанын инкишафы барәдә чох данышмаг оларды. Рәгәмләри тәһлил едикчә дүшүнүрсән ки, кичик әразијә малик олан хүсуси игтисади зона бөјүк бир дөвләтдән да- һа чох харичи тичарәт дөвријјәсинә маликдир. Бу бахым- дан дүнјанын ән ири шәһәрләриндән олан Шанхајда јерлә- шән Пудонг игтисади зонасында хүсуси игтисадијјатын фәалијјәти илә бағлы бә'зи фактлара мүрачиәт едәк.

13,0 милјон нәфәр әһалиси вә 6340,5 мин кв. метр са- һәси олан Шанхај Чинин чәнуб-шәргиндә, Сакит Океанын гәрб саһилиндә јерләшир. Шанхај Чиндә мүасир сивилиза- сијанын бешији олуб, өлкәнин ән мүһүм игтисади мәркәзи- дир. О, нәһәнк Јангтзе чајынын вә әтраф дәнизләрин она говушмасы илә јараныб вә онлардан гидаланыр.

Һәлә 1834-чү илдән, шәһәр мәчбури олараг ачыг лиман чеврилән замандан Шанхај Шәргин игтисади мәркәзлә- риндән биринә чеврилмәјә башлады. Онун игтисади мөвге- ји, бир лиман кими әлвершли вәзијјәти Шанхајы Чинин кениш сәрһәди илә дүнја базары арасында мүһүм көрпүә, шәрг вә гәрб мәдәнијјәтинин көрүш јеринә чевирди. Бу просес хүсусилә, ХХ әсрин сон илләриндә Асијанын дүн- јанын игтисади чәһәтдән ән динамик рекионуна чеврилмә-

јә башладығы Сакит Океанын гәрб саһилиндә Токио, Сеул, Шанхај, Гонконг, Сингапур вә с. кими Гәрби Асија шәһәр- ләр системи јаранды ки, бунун да мәркәзиндә Шанхај јер- ләшир. Бу нәһәнк шәһәрин инкишаф тарихи чох марағлы- дыр. Шанхај гәдим тарихлә букүнкү гәјнар һәјаты тә'мин едән, нәһәнк шәһәрин бүтүн инфраструктурларына, сүр'әт- лә инкишаф едән елми-техники информасија потенсиалы- на маликдир.

Шанхајда сон илләрдә јарадылмыш Пудонг Азад Игти- сади Зонасы Чиндә ислаһатларын һејранедичи нәтичәлә- риндән биридир.

522.75 кв. км саһәси вә 1,53 милјон нәфәр әһалиси олан Пудонг Шанхајын мүһүм һиссәси олуб, Хуангпу чајынын шәрг саһилиндә јерләшир. Бурада узун илләр көрпү вә ту- nellәрин олмамасы учбатындан Пудонг игтисади инкишаф сәвијјәсинә көрә чох кери галырды. 1990-чы ил апрелин 18-дә Чин һөкүмәти Јангтзе чајы бојунча јерләшән диқәр шәһәр мәркәзләринин инкишафына “локомотив” ролу ве- рәрәк, Пудонгун кәләчәк инкишафы барәдә гәрар гәбул етди. Мәркәзи һөкүмәт Пудонгун инкишаф програмыны Чин сијасәтинин мүһүм стратеги аддымы кими гүјмәтлә- дирди. Бир нечә ил әрзиндә бурада кениш ислаһатлар нә- тичәсиндә Пудонг Шанхајын игтисади чәһәтдән чичәклә- нән јени рајонуна чеврилди, Чин тичарәтиндә “Тызыл ачар” адыны алды.

Сингапурун баш назири Гох Чок Тонг Пудонгдакы на- лијјәтләри “Бөјүк тәәсүрат јарадан инкишафын фантастик вә чевик нәтичәси” кими гүјмәтләндирмишдир.

Франса президенти Жак Ширак исә өз тәәсүратыны белә ифадә етмишдир: “Пудонгун инкишафы мүвәффәғиј-

жәтлө һәјата кечирилмишдир. Бу, Бөјүк Чин Сәдди вә Баш Каналдан сонра нөвбәти мө'чүзәдир".

Чиндә ислаһатлар сijasәтинин баш архитектору Ден Сјаопинин "Пудонгун инкишафы Чин халгынын бөјүк гәлә-бәсидир" - сөzlәри әсл һәгигәтдир.

Пудонгда сон илләрдә ҮДМ-ин артымы 20% тәшкил едир. Бурада игтисадијjатын әсасыны сәнаје тәшкил едир. Шанхај сәнајесинин әсасыны тәшкил едән алты саһә - автомобилгајырма, электроника, информатика, мөишәтдә истифадә олуанан електрик чиһазлары истеһсалы, нефт сәнајеси вә кимја Пудонгда даһа сүр'әтлө инкишаф тапмышдыр. Пудонгда мүасир типли кәнд тәсәррүфаты базасы да јарадылмышдыр. 100 мин кв. метр әразиси, 3.600 кв. метрлик тичарәт залы, 1608 тичарәт јериндән ибарәт олан Шанхај биржасы бурада јерләшир. Пудонг јүксәк коммерсија фәаллығы илө фәргләнән рајондур. Бу јени зонада јүзә јахын истеһлак мөһсуллары базары вар. Һәлә 1997-чи илдә ихрач олуанан мөһсулун мигдары 3,76 милјард АБШ долларына чатмышды. Пудонг харичи инвесторларын чөлбинә көрә дүнјада биринчиләр сырасындадыр. Бураја 60-дан чох өлкә вә рекион капитал гојмушдур. Һазырда дүнјада ән мөшһур трансмилли ширкәтләри 85-и Пудонгун 138 мүәссисәсинә инвестисија гојуб.

1996-чы илдән бурада кениш мигјаслы фундаментал тикилиләрин јени мәрһәләси башланмышдыр. 2000-чи илө кими Пудонга 100 милјард јуан гојулачаг, дүнја мигјаслы 10 ири фундаментал лајиһә, о чүмләдән, бејнәлхалг аеропорт, лиман вә с. инша едиләчәкдир.

Тикилмәкдә олан Пудонг Информасија Мәркәзи Шанхајда информасијанын топланмасынын, ишләнмәсинин, го-

рунмасынын, мүбадиләсинин мәркәзи кими чыхыш едәчөк.

Шанхајын шимали-гәрбиндә "Анјин" сәнаје зонасында мөшһур автошөһәрчик - "Шанхај - Фолксвакен" чин-алман ширкәти јерләшир. Ширкәт 15 ил әввәл јаранмышдыр. Узун мүддәт Чиндә автомобилләрин нүфузлу маркаларын-дан сајылан "Сантана" онун илк модели олмушдур. Ики ил әввәл ширкәт јени моделини - "Шанхај - пассат" миник автомобиллини бурахыб. Бу автомобил "Шанхај - Фолксвакен" ширкәти төрәфиндән Алманијанын "Фолксвакен" концерни илө биркә һазырланмыш, Чиндә јығылмышдыр. Бу күн бу, јерли автомобилгајырмада ән јени моделдир. Модел һәм Алманијада, һәм дә Авропа Иттифагында мүсбәт һадисә кими гаршыланды вә ејни заманда АБШ-да 1998-чи илдә ән популјар автомобил маркасы кими бөјөнилди. Јени модел јығылма кејфијјәтинә, салонунун раһатлығы сәвијјәсинә вә төһлүкәсизлик параметрләринә көрә мүасир автомобилгајырма лидерләри сырасына дахилдир.

"Сыфырдан нүфузлу автомобилә доғру аддым" - бу, бош сөzlәр дејил, "Шанхај - Фолксвакен" ширкәти үчүн керчәкликдир. Ширкәт бејнәлхалг сәвијјәдә хүсуси тө'јинатлы автомобилләр базарына чыхмыш, технолокијаларын төтбиги мәркәзинә чеврилмишдир.

Жинмао бинасы Хуанчпу чајынын саһилиндә малијјә вә тичарәт зонасында јерләшир. 23611 кв. метр саһәси олан 88 мөртәбәли бу бина Чиндә ән јүксәк, дүнјада исә һүндүрлүјүнә көрә үчүнчү јери тутан тикилидир. Пудонгун малијјә вә тичарәт зонасы өзүнүн әзәмәти вә рәнкарәнк структуру илө фәргләнир. Бурада 1997-чи илин сонунда 140 мүасир һүндүр бинанын тикинтиси баша чатмыш, онларын 18-и малијјә институтларына, банклара, сығорта

ширкәтләринә верилмишдир. Инди малийә күчәси, тичарәт вә коммерсија сәһәләри формалашмышдыр. Шанхәй Фонд Биржасы, Дашынмаз Әмлак Биржасы, Нефт вә Чөрәк Биржасы вә с. сон илләрин нәһәнк тикинтиләриндән сәйылып.

Чингиао Ихрач Зонасы Јени зона олан Пудонгун “үрәјиндә” 19 кв. км сәһәни әһатә едир. һазырланан ләјиһәјә әсасән, бу зона фабрик бөлмәси кими планлашдырылмышдыр. һәр ил бурада истәһсал олунан мәһсул 50 % артыр. 2000-чи илдә үмуми истәһсал олунан мәһсул 10 милјард јуан тәшкил едәчәк.

Вајгаогиао Азад Тичарәт Зонасы Пудонгун шимал-шәрг һиссәсиндә јерләшир. Зона мал анбарлары, бәјнәлхалг тичарәт вә сәркиләр, экспорт просесләри кими хидмәтләри тәклиф едир. Коммерсија вә јашајыш биналары, фабрикләр вә сәрки зоналары 3,5 мл. кв.метр сәһәни әһатә едир. Дүнјада мәшһур олан бир сыра ширкәтләр, о чүмләдән Intel, HP, Philips, IBM, JVC вә с. бурада бир нечә фабрик тикмишләр.

Зһангчианг паркы Јени зона олан Пудонгун әтрафында 17 кв. км. әразидә јерләшмишдир. Паркдакы фабрик тикилиләри бөјүк капитал гојулушуна, техноложи мәһсулдарлыға, күчлү тичарәт потенциальна маликдир. Паркда биотехнолокијанын, микроелектрониканын вә компүтерләрин Милли Биоложи Тибби вә Биомүһәндис базасы тикиләчәк.

Чин һөкүмәти бурада апарылан игтисади сјасәти даим дигтәт мәркәзиндә сахлајыр. Ону көстәрмәк кифәјәтдир ки, 1990-чы илдән индијә кими Пудонгла бағлы дәвләт тәрәфиндән игтисадијјаты вә социал һәјәты идарә едән 100-дән чох тәнзимләјичи гәрар гәбул едилмишдир. Шанхәј бә-

ләдијјә вә јени вилајәт идарәси бизнесменләрин, Пудонгун сакинләринин гануни марағларыны мүдафиә етмәк үчүн мүһафизәни күчләндирир. Ејни заманда, бәјнәлхалг тәчрүбәјә ујгун олага, јерли вәтәндашларын тәһсили, онларын иш габилитетләринин јахшылашмасы, һабелә һүгути хидмәтин тәшкили, интеллектуал мүлкијјәтин горунмасы илә бағлы бөјүк ишләр көрүлүр.

Пудонгун инкишафы тәкчә сәнәјә пројектләринин һәјәта кечирилмәсинә дејил, һәмчинин социал хидмәтләрин инкишафына әсасланыр. Пудонгун инкишафынын әсас мөгсәди - там социал тәрәгтјә наил олмагдыр. Сүр'әтли вә тәнзим едилән урбанизасија шәраитиндә сағламлыг тәдбирләри дә системли шәкилдә һәјәта кечирилир.

Бир сөзлә, Пудонгун сон илләрдә социал-игтисади тәрәгтиси Чинин дијәр игтисади зоналары кими, бу нәһәнк өлкәдә апарылан ислаһатларын, сөзүн әсл мә'насында, мө'чүзәләр јарадан инкишаф моделинин уғурла реаллашмасынын ән фундаментал нәтичәләриндән биридир. Тәбии олага белә бир суал мејдана чыхыр: Азад Игтисади Зоналарын фәалијјәти сәһәсиндә Чин тәчрүбәси дијәр өлкәләр үчүн марағлы ола биләрми? һеч шүбһәсиз, хүсуси игтисади зоналарын јарадылмасынын Чин тәчрүбәси өзүнүн мәнтигли, системли елми әсаслара бағлылығы илә фәргләнир. Бүрократик әнкәлләрин, манеәләрин олмамасына һөкүмәт бөјүк сә'ј көстәрир, инвесторларын нормал фәалијјәти, онларын јүксәк сәмәрә илә ишләмәси үчүн һәр чүр шәраитин, игтисади мүһитин јарадылмасына чалышыр. Шанхәјын витсе-мери, еләчә дә Пудонг хүсуси игтисади зонасынын рәһбәрләри, мүтәхәссисләри илә көрүшләр заманы биз гәти әмин олдуг ки, хүсуси игтисади зоналарын јарадылмасы

мәсәләси республикамызда да дигтәт мәркәзиндә олмалы-дыр.

* * *

Һәлә 1992-чи илдә мән Дөвләт План-Игтисад Комитәсинин сәдри вәзифәсиндә чалышаркән, Азәрбајчанын мұхтәлиф рекионларында, о чүмләдән, Нахчыван, Ләнкәран-Астара, Губа-Хачмаз вә Абшеронда азад игтисади зоналарың жарадылмасы илә әләгәдар олараг ишчи групу жаратмышдым. Һәмин групу жарадылачаг АИЗ-ин әсасландырымасы илә әләгәдар олараг, мүәјјән материаллар, информациялар әлдә етмишди. Сонралар һадисәләрин дәјишилмәси илә әләгәдар бу мәсәлә унуду...

Игтисад елмләри намизәди Г. Кәримовун бу проблемә даир апардығы тәдигатлар вә диқәр арашдырмалар сүбут едир ки, республикамызда хүсуси игтисади зоналарың жарадылмасы һесабына игтисади вә социал тәрәғтини хејли јүксәлтмәк олар. Ачығыны дејим ки, бу ишин вәтәнимиздә һәлә дә баш тутмадығыны тәәссүфлә гејд едирәм. Инди бунун сәбәбләрини там тәһлил етмәк фикриндә дејилик. Бу, ајрыча бир јазынын мөвзусудур. Сумгајыт лајиһәсинин баш тутмамасы сүбут етди ки, һәлә дә чохлаы азад базар мұнасибәтләринин там маһијәтини дүзкүн дәрк етмирләр. Бә'зи мұтәхәссисләрин - "Сумгајытда азад игтисади зона жарадыларса, бу, милли мөнафеләрә зиддир" - фикри илә һеч чүр разылашмаг олмаз. Онлар јаддан чыхарырлар ки, Азәрбајчан сон илләрдә милли мөнафе бахымындан даһа рискли лајиһәләрә гошулмушдур вә биз бу күн онларың реал, мүсбәт нәтичәләрини көрүрүк. Сәһбәт нефт секторларына гојулан милјардларла доллардан кедир. Һеч шүбһә етмирәм ки, әкәр АИЗ мәсәләсинә бә'зи идарәетмә структурлары

дүшүнүлмүш, чидди шәкилдә јанашсајдылар, онларың әсассыз иддиалары олмасајды, бәлкә дә ишин хејринә мүәјјән консенсуса кәлмәк оларды...

Шанхајдакы Пудонг азад игтисади зонасы бизим бу проблемә даир бахышларымызы сон дәрәчәдә зәнкинләшдирди. Ағлымыза да кәлмәзди ки, әһалисинин сајы Азәрбајчан вә Күрчүстан әһалисинин бирликдә сајына бәрәбәр олан Шанхај шәһәринин кичик бир әразисиндә гыса мүддәт әзиндә дүнјаны хејран едән, дүнја игтисадијјатында өз дәст-хәтти олан, бөјүк дөвләтләр гәдәр, бәлкә дә ондан даһа артыг сәвијјәдә дүнја тичарәтиндә иштирак едән белә бир хүсуси игтисади зона жарадылмышдыр. Биз Пудонгдан хош тәәссүрат, бөјүк арзуларла ајрылдыг.

XII

**ГӘДИМ ИПӘК ЈОЛУНУН БӘРПАСЫ
РЕСПУБЛИКАМЫЗ ҮЧҮН ДАИМИ
КАПИТАЛДЫР, ДАИМИ СИЈАСИ
МӨВГЕДИР, ДАИМИ САБИТ ИНКИШАФДЫР¹**

“Азәрбајҗан” гәзетинин мұхбири илә мұсаһибә

Тарихин бүтүн мәрһәләләриндә нәглијјат тәрәггидә, халгларын инкишафында мұһүм рол ојнамышдыр. Гәдим заманлардан бәри нәглијјатын инкишафы нәтичәсиндә дүнја өлкәләри, гит’әләр арасында әләгәләр јаранмыш, тичарәт мұнасибәтләри формалашмышдыр. Заман кечдикчә нәглијјат васитәләри тәкмилләшмиш, јоллар чәкилмиш, көрпүләр салынмыш, лиманлар тикилмиш, дәвләтләр арасында мәсафәләрин гысалдылмасы, тәһлүкәсизлијин тә’мин едилмәси мәсәләләри дигтәт мәркәзиндә олмашдыр. Гәдим “Ипәк јолу”нун бәшәр чәмијјәтинин инкишафында, Шәрг илә Гәрб арасында сијаси, тичарәт-игтисади әләгәләринин формалашмасындакы ролу чох бөјүк олмашдыр. Бу һагда тарихи фактлар, сәнәдләр мөвчуддур.

Бакыда кечирилән бејнәлхалг конфранс бу саһәдәки биләк вә тәчрүбәни даһа да зәнкинләшдирмиш, дүнја әһәмијјәтли бир һадисәјә чевирмишдир. Азәрбајҗан Республикасынын президенти чәнаб Һејдәр Әлијев конфрансда чох көзәл гејд етмишдир: “... Гәдим, бөјүк тарихи “Ипәк јолу”нун бәрпа олунмасы мәсәләси үмуми, дүнјәви, глобал бир мәсә-

¹ Проблемин биләваситә Чин игтисадијјаты илә бағлылығыны вә сләчә дә даһа кениш характер дашылығыны нәзәрә алараг јазыны китаба дахил етмәји мөгсәдәујүн сајдыг.

лә кими мејдана чыхмышдыр. Бу, јени коммуникасија, нәглијјат хәтләри јаратмаг, Европаны Асија илә даһа јахын, әлверишли, тәһлүкәсиз вә даһа учуз јолларла бағламаг вә бу васитә илә дә өлкәләр арасында игтисади әмәкдашлыг јаратмаг, ону инкишаф етдирмәк вә Европа Бирлијинин бу өлкәләрә тә’сирини артырмаг мөгсәди дашымышдыр”

“Ипәк јолу” илә бағлы стратежи бахымдан бөјүк әһәмијјәт кәсб едән елми проблемләр дә мејдана чыхыр вә онларын һәллиндә игтисадчы алимләримиз јахындан иштирак етмәлидирләр. Бу күнкү мұсаһибимиз танынмыш алим, Бејнәлхалг Игтисадчылар Иттифагынын үзвү, Азәрбајҗан Игтисадчылар Иттифагынын сәдри, академик Зијад Сәмәдзәдәдир.

- Зијад мұәллим, сиз бир игтисадчы алим кими Европа - Гафгаз - Асија нәглијјат дәһлизинин јаранмасы зәрурәтини нәдә көрүрсүнүз?

- Бәшәр чәмијјәти XXI әсрин астанасындадыр. Бу елә бир мәрһәләдир ки, дүнја миғјасында истәһсалын һәчми, минерал сәрвәтләрин дөвријјәјә чәлб едилмәси, әһалинин миғрасијасы чох бөјүк сәвијјәјә чатмыш, нәглијјат саһәсинә тәләби гат-гат артырмышдыр.

Бу инкишаф давам едир вә едәчәкдир. Прогнозларә көрә, 2000-чи илдә тәкчә Европа Бирлији өлкәләри үзрә јүк дашымаларынын һәчми 18 фаиз артачагдыр. Миғрасија просесләриндә иштирак едән инсанларын сајы нечә-нечә јүз милјонлар тәшкил едәчәкдир. Бах, бу объектив амилләр, еләчә дә мұнасибәтләр тәләб едир ки, нәглијјатын сәмәрәлијини артырмаг үчүн алтернатив јоллар, вариантлар ахтарылсын, Европа - Гафгаз - Асија дәһлизи, гәдим Ипәк јолунун бәрпасы 1000 км-ләрлә мәсафәјә, ајларла вахта,

милјард долларла вәсаитә гәнаәт едир, игтисади һәјатын аһәнкдарлығыны, фәалијјәтини чанландырыр. Тәкчә ону кәстәрмәк кифајәтдир ки, Чин кими бәјүк бир дөвләт өз жүкләрини бу дәһлиз илә дашыса, Европанын ән бәјүк лиманларындан олан Роттердама јолу 8000 км гысалдар.

- Бәс нә үчүн бу мәсәлә јалныз сон илләрдә мејдана чыхды?

- Европа - Гафгаз - Асија нәглијјат дәһлизинин ишә салынмасы чоһдан диггәт мәркәзиндә иди. Лакин онун реаллашмасы үчүн объектив шәраит мөһдуд иди. Белә ки, Европа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизи кечмиш Советләр Иттифагынын 8 республикасынын әразисиндән кечмәлијди. ССРИ вахтында бу идејанын реаллашмасы мүмкүн дејилди, чүнки өлкәдә ваһид нәглијјат системи вар иди. Европадан Асијаја жүкләр Русијанын, Газахыстанын әразисиндән кечирди вә бу, мүһүм, стратеги әһәмијјәтли јол сајылырды. Белә бир шәраитдә јени бир нәглијјат дәһлизинин ачылмасы вә онун Загафгазија, Орта Асија республикаларындан кечмәсинә ССРИ һөкүмәти, өзүнүн тәбиәтинә кәрә, разы ола билмәзди. ССРИ дағылды, онун әразисиндә јени мүстәгил дөвләтләр јаранды вә бу, нәглијјат дәһлизинин реаллашмасы үчүн объектив шәраит јаратды. Европа Бирлији һәм өзүнүн чоһ бәјүк мәнәфеји, һәм дә јени мүстәгил дөвләтләрин сәрбәстлијини мөһкәмләндирмәк үчүн белә бир програмын ишләнмәсини, Европа - Гафгаз - Асија дәһлизинин ишә салынмасынын зәрурилијини глобал бир мәсәлә кими ортаја атды.

- Бакы саммитинин јекунларыны нечә гијмәтләндирсиниз?

- Һәр бир халгын тарихиндә елә һадисәләр олур ки, он-

ларын дүзкүн гијмәтләндирилмәси вә һәлли әбәди инкишафын күчлү амилинә чеврилир. Европа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизинин реаллашмасы Азәрбајчан халгы үчүн белә һадисәләрдәндир. Чүнки Азәрбајчан бу нәглијјат дәһлизинин мәркәзиндә јерләшир, ики гитәни бирләширән бир нөгтәдир. Бу нәглијјат дәһлизинин игтисади-сијаси потенциалы, күчү о гәдәр миғјаслыдыр ки, о, бизим республикамыз үчүн даими капиталдыр, даими сијаси мөвгедир, даими сабит инкишафдыр, даими бејнәлхалг игтисади мүнәсибәтләрдә актив иштиракдыр.

Она кәрә дә Бакы саммитини, сөзүн әсл мә'насында, Азәрбајчан дипломатијасынын, Азәрбајчан харичи сијасәтинин мүһүм уғурларындан бири кими сајырам вә бу саммити сон илләрдә кечирилән бејнәлхалг мәчлисләрдән үстүн һесаб едирәм. Јаддан чыхармајаг ки, Европа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизиндә марағлы олан һәр бир нүфузлу дөвләт белә бир мө'тәбәр саммитин өзүндә кечирилмәсини истәрди. Биз јахшы баша дүшүрүк ки, бу вә ја дикәр өлкә белә мәчлисләрин тәшәббүскары ролунда олурса, бу, онун сијаси нүфузу үчүн бәјүк капиталдыр. Азәрбајчан Республикасынын президенти чәнаб Һәјдәр Әлијев дүнјанын ән нүфузлу тәшкилатларыны, күчлү дөвләтләрини инандырды ки, TRACECA програмында Азәрбајчан хусуси рола маликдир, онун реаллашмасы үчүн милли дөвләт мәнәфеләрини рәһбәр тутмагла бүтүн шәраити јарадачагдыр.

- TRACECA програмына һазырлыг ишләриндә сиз дә иштирак етмисиниз. Бу ишин маһијјәти нәдән ибарәтдир?

- Бәли, Бакы саммитиндә Азәрбајчан Республикасынын президенти Һ. Әлијев вә дикәр дөвләтләрин нүмајәндә

hej'әтләринин башчыларынын чыхышларында гејд едилди ки, TRACECA програмына һазырлыг ишләри бир нечә ил әввәл башланмышдыр. Брүсселдә һәмин програмын ишә дүшмәсинин зәрурилијни әсасландыран Брүссел бәјаннамәси имзаланмышдыр.

1993-чү илин мајын 3-7-дә Брүсселдә TRACECA програмы илә бағлы чох бөјүк, нүфузлу бир ичлас кечирилди. Мәгсәд јени Европа-Гафгаз-Асија дәһлизи әтрафында јерләшән 8 өлкәнин (Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан, Газахыстан, Әзбәкистан, Түркмәнистан, Гырғызыстан, Тачикистан) бу програма мүнәсибәтини билмәк, разылығыны алмаг, һәр ики тәрәфин, јә'ни бу өлкәләрин вә Европа Бирлијинин гаршылыгылы өһдәликләрини характеризә едән рәсми сәнәд гәбул етмәк иди. Мәним пленар ичласда етдијим мә'рузә Азәрбајчанын Европа-Гафгаз-Асија дәһлизиндә ролу проблеминә һәср едилмишди. Чох кәркин дискуссиялардан сонра бәјаннамә имзalandы вә Брүссел бәјаннамәси кими танынан бу сәнәди Азәрбајчан нүмајәндә hej'әти адындан мән имзаладым. Ону да дејим ки, ичласда, онун бөлмәләриндә бизим нүмајәндә hej'әти өзүнүн профессионалығы, милли мәнәфеләри горуумағы бахымындан чох сечилди.

Билирсиниз ки, Брүссел бәјаннамәси гүввәјә миндикдән сонра Европа Бирлијинин, бејнәлхалг малијјә тәшкилатларынын экспертләри дәфәләрлә республикамызда олмуш, бир сыра тәдбирләрин һәјата кечирилмәсинә көмәк етмишләр.

- Һазырда TRACECA програмында иштирак едән дәвләтләрин һамысында игтисади ислаһатлар апарылып, игтисадијјатын либераллашдырылмасы просеси кедир. TRACECA програмы исә дәвләтләрин чох күчлү мараг

даирәсиндәдир. Бурада зиддијјәт јохдур ки?

- Һеч бир зиддијјәт јохдур. Доғрудан да, јени мүстәгил дәвләтләрин һамысында игтисади ислаһатлар кедир, игтисадијјатын либераллашдырылмасы просеси, демәк олар ки, баша чатмыш, мүлкијјәт мүнәсибәтләриндә көклү дәјишикликләр, өзәл секторун инкишафы саһәсиндә хејли ирәлиләјишләр баш вермишдир. Тәбии ки, бурада һәлл едиләси проблемләр чохдур. Јаддан чыхармамалыјыг ки, бүтүн бу дәјишикликләрдә дәвләтин иштиракы, көмәји дә аз дејилдир. Ким базар игтисадијјаты шәраитиндә дәвләтин ролунун һечә ендирилмәсини зәрури сајырса, о чох сәһв едир. Дәвләтин игтисадијјата мұлајим гарышмасы лабүд, сон дәрәчә вачибдир. Тәәссүф ки, бә'зи башабәла ислаһатчылар буну дәрк етмирләр. Дәјишән дүнјада дәвләтин ролу јени хүсусијјәтләр кәсб едир вә бу, мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. О ки, галды TRACECA програмында дәвләтин иштиракы мәсәләсинә, бурада бирмә'налы демәк лазымдыр ки, бу програмын нәзәрдә тутдуғу тәдбирләр, һәр шејдән әввәл, глобал, дүнјәви, еләчә дә бу вә ја дикәр өлкәнин милли дәвләт мәнәфеләри илә сых бағлыдыр. Азәрбајчан дәвләти бу програмда чох марағлыдыр, она көрә дә һағлы ола раг мөһтәрәм дәвләт башчысы бу мәсәләнин даим дәвләтин нәзарәтиндә олачағыны гејд етмишдир. Јалныз дүшүнүлмүш дәвләт сијасәти нәтичәсиндә TRACECA програмынын һәјата кечирилмәси просесиндә республикамыз мәркәзи мөвге тутмаға наил олмушдур. Ејни заманда, гејд етмәк лазымдыр ки, инкишаф етмиш дәвләтләрдә олдуғу кими, нәглијјат хидмәтиндә өзәл секторун ролу кенишләнмәли, коммерсија, маркетинг, сервис хидмәти мәсәләләри, һәтта, бир сыра саһәләрдә өзәл секторун ролунун артмасына шә-

раит ярадылмалыдыр.

Белә чыхыр ки, нәглијјатын инкишафына өзәл структурлар да чәлб едилә биләр?

- Бәли, бу ишә нә гәдәр тез башланса, бир о гәдәр газанмыш оларыг. Нәглијјат саһәси чоһсаһәли тәсәррүфата маликдир ки, онларын да базар игтисадијјаты ганунлары әсасында ишләмәси һеч дә чәтин мәсәлә дејилдир. Елә кәтүрәк сәрнишин нәглијјатыны - истәр шәһәр, истәр шәһәрләрарасы, истәрсә дә дөвләтләрарасы нәглијјаты. Бу хидмәти дүнјанын әксәр өлкәләриндә өзәл сектор һәјата кечирир. Республикамызда бу саһәдә тәчрүбә күндән-күнә кеңишләнир. Тичарәт, ичтимаи иашә хидмәти дә бу гәбиләндир. Бу истигамәтдә көрүләси ишләр дә чоһдур.

- Зијад мүәллим, хаһиш едирик, бу програмын Азәрбајчанын социал-игтисади һәјатына тә'сирини ачыглајасыңыз.

- Мән бир игтисадчы кими TRACECA програмыны республикамызын социал-игтисади инкишафына тә'сир едәчәк күчлү бир фактор кими гиймәтләндирирәм. Әввәлә, чоһсаһәли нәглијјат сектору көклү сурәтдә јенидән гурулачаг, онун дүнја стандартларына ујунлашмасы тә'мин олуначагдыр. Азәрбајчан Европа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизинин мәркәзиндә олдуғу үчүн онун әразисиндән чоһ бөјүк һәчмдә транзит јүкләри дашыначагдыр. Бу исә һәр ил өлкәјә јүз милјон долларла кәлир кәтирәчәкдир. Бизим һесабламалара көрә Европа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизиндән истифадә едән өлкәләрин јүкләринин 10 фаизи белә Азәрбајчандан кечсә, республика чоһ бөјүк мигдарда газанч елдә едә биләр.

TRACECA програмы Бакы бейнәлхалг дәниз лиманы-

нын јенидән гурулмасыны, Хәзәр Жәмичилик Идарәсинин, Азәрбајчан дәмирјолунун реконструксија едилмәси, Бакы һава Лиманынын тикинтиси вә мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси вә с. тәдбирләри нәзәрдә тутур. Бүтүн бу ишләр бейнәлхалг малијјә тәшкилатларынын көмәјилә һәјата кечириләчәкдир. Бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр: нәглијјатын системли инкишафы сәнајә, тикинти, мадди-техники тәһизат вә с. саһәләрин инкишафына тә'сир едәчәкдир. Истеһсал вә социал инфраструктурун, сөзүн әсл мә'насында, јенидән гурулмасы тәләб едиләчәкдир. Бу бир һәгигәтдир ки, истәр кечмишдә, истәрсә дә инди нәглијјат говшағынын мәркәзиндә јерләшән шәһәрләр күчлү инкишаф имканларына малик олулар. Бизим Азәрбајчан, Бакы үчүн белә бир әлверишли шанс јаранмагддыр.

- Бәс гоншу дөвләтләр үчүн бу програмын ролу нә илә мүәјјән едилир?

- Сиз јәгин Јүрчүстан вә Ермәнистан республикаларыны нәзәрдә тутурсунуз.

Брүссел конфрансында Азәрбајчан нүмајәндә һеј'әти ачыг-ашкар һисс едирди ки, Јүрчүстан бу дәһлизин ачылмасында чоһ мараглыдыр.

Јүрчүстан нүмајәндә һеј'әти сәмимијјәтлә, сәмими гибтә илә бизә билдирди ки, сизин бөјүк нефт сәрвәтиниз вар. Бизим исә вәзијјәтимиз даһа ағырдыр. ССРИ дағылдыгдан сонра заводлар дајаныб, ситрус, чај истеһсалы азалыб. Әкәр Поти, Батуми лиманлары нормал ишләмәсә, Јүрчүстанын вәзијјәти чоһ ағыр олачаг. Она көрә дә Јүрчүстанын тәлеји үчүн Европа - Гафгаз - Асија дәһлизи фөвгәл'әдә әһәмијјәтә маликдир. Ону да дејим ки, Брүссел конфран-

сында Газахыстан нүмајәндәси илк күнләр нәглијјат дәһли-
зинин Европа - Гафгаз - Асија дејил, Европа - Асија адлан-
дырылмасыны тә'кид едирди. Бу тәклиф чох нараһатчылы-
ға сәбәб олмушду. Һәтта конфрансын кечирилдији залда
ССРИ-нин ири хәритәси асылмышды вә бу хәритәдә рәнк-
ли хәтлә дәһлизин Европа - Русија - Газахыстан - Русија
әразисиндән кечмәсинә ишарә едилирди. Азәрбајчан, Јүр-
чүстан нүмајәндә һеј'әтләри мәсәләнин бу чүр гојулушуна
е'тиразларыны билдирди. Чох кәркин кечән мүбаһисәләр-
дән сонра биз Газахыстанлы һәмкарларымызы инандыра
билдик. Јүрчүстан нүмајәндә һеј'әтинин башчысы Азәр-
бајчанын нүмајәндә һеј'әтинә профессионаллыг вә принци-
пиаллығына кәрә тәшәккүрүнү билдирди.

TRACECA програмынын Јүрчүстан үчүн тарихи бир
програм, инкишаф фактору олдуғуну президент Едуард Ше-
варднадзе дәфәләрлә гејд етмиш вә президент чәнаб Һејдәр
Әлијевин саммитин Бақыда кечирилмәси тәшәббүсүнү мү-
дафиә етмишдир.

О ки галды Ермәнистанын бу програмда иштиракына,
бу да бејнәлхалг рәсми сәнәдләрдә өз әксини тапмышдыр.
Ермәнистан Европа Бирлијинин тәклифинә разылығыны
билдирмиш, Брүссел бәјаннамәсини имзаламышдыр.

Бақы саммитиндә исә Ермәнистан нүмајәндә һеј'әтинин
тәклифләринин реал олмадығыны Түркіјәнин президенти
Сүләјман Дәмирәл дә гејд етмишдир.

**- Бу, реаллыгдыр, һадисәләрә объектив гијмәт вермәк-
дир...**

- Бәли, мән буну реаллығын объектив нәзәрә алынмасы
кими гијмәтләндирәрдим. Бурада дүнјанын бир чох дәвләт-
ләри илә Азәрбајчанын марағлары үст-үстә дүшмүшдүр.

Јә'ни, Азәрбајчана гаршы тәчавүзкар бир өлкә олан Ермә-
нистанын Азәрбајчан әразисиндән јүкләрини апарылмасы-
на вә бизим һесабымыза игтисади гүдрәтинин мөһкәмлән-
дирилмәсинә һеч ким биканә гала билмәз.

**- Бәс Русијанын TRACECA-да иштирак етмәмәсини
нечә гијмәтләндирирсиниз?**

- Тәбии, чүнки Русија Брүссел конфрансында иштирак
етмәмиш, Брүссел бәјаннамәсини имзаламамышдыр. Евро-
па-Гафгаз-Асија дәһлизи Русијанын әразисиндән кечмир,
она кәрә дә бу бөјүк өлкәнин мүәјјән даирәләри бу прог-
рама гысганчылыгла бахырлар.

Авропа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһлизинин фаәлијјәти
бу өлкәләрин Русија илә нәглијјат-игтисади әлағәләринә,
сөзсүз ки, тә'сир едәчәкдир. Бурада, илк нөвбәдә, игтисади
сәмәрәни нәзәрә алмаг лазымдыр. Бу јол даһа гыса, даһа
мәнфәәтли, даһа әлверишлидир. Лакин Азәрбајчан Русија-
нын шимал гоншусудур. Республикамызын Русија илә игти-
сади әлағәләри кәләчәкдә дә олачагдыр. Азәрбајчан нәг-
лијјат системинин јенидән гурулмасы нәинки ики гоншу
дәвләт, еләчә дә Азәрбајчан әразисиндән Русијаја кедән
транзит јүкләрин дашынмасы үчүн дә әлверишли шәраит
јарадачагдыр. Биз јаддан чыхармамалыјыг ки, тарих боју
әлверишли нәглијјат маршрутлары јолларына малик олмаг
һәр бир дәвләтин гаршысында дуран мәсәлә олуб. Бу күн
дә беләдир, кәләчәкдә дә белә олачагдыр.

**- Сизчә, TRACECA-нын реал фаәлијјәти үчүн көрү-
ләси ишләр һәлә чохдурму?**

- Һәддиндән артыг чохдур, мән дејәрдим ки, иш јеничә
башлајыр. Президент Һ. Әлијев Бақы саммитинин јекунла-
рына һәср олунмуш мүшавирәдә бу барәдә әтрафлы даны-

шыб.

Ән башлыча мәсәлә ондан ибарәтдир ки, јени игтисади систем гуран Азәрбајчанда милли дәвләт мәнәфеләрини, интеграција просесләрини нәзәрә алмагла, нәглијат сәнәсинин инкишаф стратекијасынын истигамәтләри, көрүләси ишләр барәдә ајдынлыг, фикир бирлији вардыр. Бу исә бүтүнлүкдә республикамызын сосиал-игтисади дирчәлиши үчүн чох вачибдир.

XIII

ЧИН ИГТИСАДИ ТӘҢЛҮКӘСИЗЛИЈИНИ ТӘ’МИН ЕДӘН ӨЛКӘДИР

XXI әсрдә - глобаллашан дүнја игтисадијјаты шәраитиндә өлкәләрин игтисади тәһлүкәсизлији проблеми ән плана чәкиләчәкдир. **Прогнозлар көстәрир ки, өлкә дахилиндә сијаси сабитлијин тә’мин олундуғу шәраитдә белә суверен дәвләтә игтисади сфера илә бағлы харичи тәһлүкәләр һеч дә азалмајачагдыр. Чүнки бејнәлхалг малијјә базары, дүнја тичарәти, трансмилли ширкәтләрин фәалијјәти кенишләндикчә, информасија вә телекоммуникасија технолокијалары инкишаф етдикчә бу вә ја дикәр өлкәләрин игтисади тәһлүкәсизлик проблемләри дә мүрәккәбләшир.**

Јаддан чыхармамалыјыг ки, һеч бир харичи дәвләт, бејнәлхалг тәшкилат, харичи инвестор башга өлкәјә марагсыз көмәк етмир. Һәр белә көмәјин архасында мәнәфеләр дурур. Одур ки, һәр бир харичи көмәк милли мәнәфеләр, игтисади тәһлүкәсизлик бахымындан гијмәтләндирилмәлидир. Бу күн бејнәлхалг малијјә тәшкилатлары дүнјанын бир чох өлкәләриндә ислаһатларла бағлы програмлар һәјата кечирир, һөкүмәтләрә төвсијәләр верирләр. Бунунла белә, јухарыда гејд едилдији кими, дүнјанын бир чох мәшһур политологлары, игтисадчылары, дәвләт хадимләри бу көмәкләрин һеч дә һәмишә һәмин өлкәләр үчүн јахшы нәтичәләр вермәдикләрини дүнјанын ән јүксәк трибуналарындан

чәсарәтлә сөйләјирләр. Мәсәлән, Бејнәлхалг Валјута Фондунун үнванына дејилән иттиһамлар кетдикчә даһа кәскин характер алып. Белә фикирләр сөйләнилип ки, Бејнәлхалг Валјута Фондунун МДБ вә диқәр өлкәләрә етдији көмәкләр мүсбәт нәтичә вермәмишдир. Буна көрә дә макроигтисади сабитлији, аз инфлјасијаны, минимал бүдчә кәсирини нәзәрдә тутан Вашингтон консенсусу реал сектора фәал көмәји, инвестисија активлијинин артмасыны, ишсизлијин азалмасыны вә вачиб микропроблемләрин һәллини тә'мин етмәдијинә көрә тәһһи едилмәлидир. Бә'зи өлкәләр исә бу көмәқдән имтина етмәји тә'кидлә төвсијә едирләр.

Чин һөкүмәти ислаһатлар просесиндә игтисади тәһлүкәсизлик проблемини бир ан белә јаддан чыхармыр. Дөвләтин игтисади тәһлүкәсизлији дејилдикдә, илк нөвбәдә игтисадијатын вә онун гурумларынын елә вәзијјәти баша дүшүлүр ки, бу, милли мәнәфеләри мүдафиә етмәјә, јеридилән сијасәтин социал јөнүмлүјүнә, игтисадијатын, өлкәнин мүдафиә габилијјәтинин тәләб олуна сәвијјәдә олмасына имкан јаратсын. Мән дејәрдим ки, игтисади тәһлүкәсизлик мәсәләсинә дөвләт өзүнүн инкишаф стратегијасынын ме'јарларындан бири кими бахыр.

Игтисади тәһлүкәсизлик милли тәһлүкәсизлијин тәркиб һиссәсидир. Игтисади тәһлүкәсизлији тә'мин етмәдән милли тәһлүкәсизлији тә'мин етмәк гејри-мүмкүндүр.

Узун илләр дөвләтләрарасы мүнәгишәләрин, конфликтләрин баш вермәси игтисади марағларла бағлы олмушдур. Бу күн глобаллашма просесинин кениш мигјас алдығы дөврлә дә беләдир. Базарлара, тәбии сәрвәтләрә саһиб олмағ уғрунда кедән һағлы-һағсыз идиалар бу вә ја диқәр дәрәчәдә өлкәләрин игтисади тәһлүкәсизлијинә тә'сир едир.

Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр ки, бу кими конфликтләрин, мүнәгишәли мәсәләләринин һәллиндә кетдикчә даһа артығ дәрәчәдә сивил үсуллардан истифадә олуна. Ганунверичилик актлары, дөвләтләрарасы разылашмалар вә с. һүғуги характер дашыјан сәнәдләр игтисади тәһлүкәсизлик мәсәләләринин тәнзимләnmәсиндә кениш истифадә олунамагдадыр.

Дөвләтин игтисади тәһлүкәсизлији, илк нөвбәдә, дөвләтин мүстәғиллијинин горунмасы үчүн вачибдир. Игтисади тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәјән өлкә мүстәғил дөвләт сајыла билмәз. Чинлиләр буну јахшы дәрк едирләр вә она көрә дә өлкәләринин бир дөвләт кими формалашмасы тарихиндән ибрәт дәрси көтүрүрләр. Ахы, Чин тарихиндә елә бир дөвр олуб ки, бу өлкә дағылмағ тәһлүкәси гаршысында галыб. Она көрә дә бу күн Чиндә өлкәнин игтисади гүдрәтинин мөһкәмләнмәси, игтисади тәһлүкәсизликлә бағлы кениш арашдырмалар, мүгајисәли тәһлилләр апарылып, мүхтәлиф вариантлы програмлар һазырланыр, игтисади һәјатдакы нөгсанлар, кериликләр объектив гијмәтләндирилип.

Чин бу күн өзүнүн игтисади тәһлүкәсизлијини тә'мин етмиш өлкә сајылып. Биз өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси сәвијјәси барәдә даһа әтрафлы тәсәввүр әлдә етмәк үчүн проблемин маһијјәтини дәрк етмәјә имкан верән 25-ә јахын кәстәричини тәһлил етмишик. Бу кәстәричиләр әсасән ашағыдакылардыр:

- адамбашына дүшән үмуми дахили мөһсул, онун динамикасы, өлкәләр үзрә мүгајисәси;
- е'маледичи сәнәјенин үмуми мөһсулда хүсуси чәкиси;
- сәнәјенин үмуми мөһсулунда машынгајырманын хүсуси чәкиси;

- инвестицияларын үмуми дахили мөһсула нисбәти;
- елми тәдгигатлар, тәчрүби конструктор ишләри үзрә хәрчләрин үмуми дахили мөһсула нисбәти;
- бејнәлхалг стандартлара көрә мүйәјјән олунмуш јохсул-луғун сәвијјәси;
- һөјатын орта јашајыш мүддәти, ил;
- 10 фаиз ән чох кәлирләри олан әһали илә 10 фаиз кәлирләри аз олан әһали арасында нисбәт, дөфә;
- бејнәлхалг стандартлара көрә ишсизлик сәвијјәси, фаизлә;
- иллик инфлясия;
- дөвләт борчу: онун үмуми дахили мөһсула, бүдчә кәлирләринә нисбәти, фаизлә
- харичи борчлар үмуми дахили мөһсула нисбәтән, фаизлә;
- идхал: үмуми дахили мөһсула нисбәтән, фаизлә;
- әрзаг мөһсулларынын идхалы үмуми әрзаг истехлакына нисбәтән, фаизлә.

Әлбәттә, бу көстәричиләр там дејилдир, амма игтисади тәһлүкәсизлик барәдә әсасән тәсәввүр јарадыр.

Апарылан мүгајисәли арашдырмалардан көрүнүр ки, **Чиндә бир сыра игтисади көстәричиләрин сәвијјәси игтисади тәһлүкәсизлик бахымындан мөгбулдур вә она көрә дә өлкәни игтисади тәһлүкәсизлик бахымындан рискли дөвләтләр сырасына аид етмәк олмаз. Бу, доғрудан да, Чин кими нәһәнк бир өлкә үчүн ән фундаментал наилијјәт сәјлә биләр.** Гыса бир дөвр әрзиндә дүнјанын ән нәһәнк өлкәсинин игтисади тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси, әлбәттә, тарихи бир мө'чүзә кими гиймәтләндирилә биләр.

Чинин социал-игтисади һөјатында баш верән дәјишик-

ликләрин вә игтисади тәһлүкәсизлијин тә'мин едилмәси саһәсиндә көрүлән ишләрин миғјасы барәдә тәсәввүр әлдә етмәк үчүн бир сыра экспертләрин, игтисадчылары, политологлары апардығы һесабламаларла таныш олмағ кифәјәтдир. Русијанын Игтисади Тәдгигатлар Институтунун директору А. Илларионовун һесабламаларына көрә, 1980-1996-чы илләрдә Чиндә адамбашына үмуми дахили мөһсулун миғдары 3,7 дөфә артмышдыр. Мүгајисә үчүн ону гејд едәк ки, дүнја үзрә бу көстәричи 20 % артмыш, Русијада исә 40 % азалмышдыр. Марағлыдыр ки, 1980-чи илдә Чиндә адамбашына дүшән үмуми дахили мөһсулун миғдары Русија үзрә мүвафиг көстәричинин 12,7 %-ни тәшкил едирдисә, 1996-чы илдә бу рәгәм 70 % олмушдур. Һазырда Чинлә Русија арасында бу көстәричинин сәвијјәсинә көрә, демәк олар ки, фәрг јохдур.

Бунунла белә, Чиндә адамбашына ҮДМ-ин сон илләрдә сүр'әтлә артмасына бахмајарағ, о һәлә дә бу көстәричијә көрә инкишаф етмиш өлкәләр сәвијјәсиндән керигалыр. Чинлиләр бу барәдә чидди дүшүнүрләр вә онун мәрһәлә-мәрһәлә һәлли үчүн бөјүк ишләр көрүрләр.

Чин сон илләрә гәдәр хаммал, учуз истехлак маллары ихрач едән өлкә кими танынырды. 20-25 ил бундан әввәл ихрачын һәлледици һиссәси бу саһәнин пајына дүшүрдү. Һазырда Чин ихрачатынын 25 %-дән чоху машын вә аваданлығларын пајына дүшүр. Мүгајисә үчүн ону көстәрмәк олар ки, бөјүк елми-техники вә истехсал потенсиалына малик олан Русијада бу рәгәм 7-8 % арасында тәрәддүд едир.

Өлкәдә харичи борчлар проблеминә чох дигтәтлә јанашылыр. Онун үмуми дахили мөһсула нисбәтинин артмасына имкан вермәјән бүтүн васитәләрдән истифадә етмәјә

сә'ј көстәрилер. Шүбһәсиз ки, өлкәјә ахан күчлү инвести-
сијалардан сәмәрәли истифадә олунмасына, харичи капита-
лын јени технолокијаја, реал игтисади секторлара јөнәл-
дилмәс истигамәтиндә чәсарәтли аддымлар атылыр.

Бунунла белә, игтисади тәһлүкәсизлији характеризә
едән бир сыра көстәричиләрин бу өлкәдә дә јахшылашма-
сына еһтијач вардыр.

Илк нөвбәдә, бурада әһалинин кәлирләринин бөлкүсүн-
дә һәлә дә фәргләр мөвчуддур. Әһалинин јашајыш сәвијјә-
синин мүнтәзәм артдығы шәраитдә кәлирләрин әһали
груплары арасында бөлкүсүндә хејли дифференсија галмаг-
да давам едир. Дүнја өлкәләри үзрә Чини әмсалына даир
апардығымыз һесабламалар да буну сүбут едир.

Һазырда дүнја әһалисинин 20 фаизини тәшкил едән
Чиндә ишсизлијин сәвијјәси 3 %-дән чох дејилдир. Бу, дүн-
јанын әксәр өлкәләриндәки сәвијјәдән хејли ашағыдыр. 20
ил бундан әввәл бу фикри сөјләмәк о гәдәр дә тутарлы сәс-
ләнмәзди. Бунунла белә мәшғуллуғун да игтисади тәһлүкә-
сизлик бахымындан јахшылашмасы истигамәтиндә хејли
иш көрүлмәлидир.

Өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси
һәмчинин Чин игтисадијјатынын структурунун тәкмилләш-
мәсини зәрури едир. Она көрә дә өлкәдә е'маледичи саһә-
ләрин, о чүмләдән машынгајырманан үстүн инкишафы, ме-
таллуркија базасынын мөһкәмләндирилмәси дигтәт мәркә-
зиндә сахланылыр.

Бу күн Чин дүнјада елмин дә сүр'әтлә инкишаф едән
өлкәләриндән сајылыр вә бу чүр инкишаф истигамәти өлкә-
нин игтисади тәһлүкәсизлијини тә'мин едән вачиб фак-
тор кими гиймәтләндирилер.

Артыг бүтүн дүнјаја бәллидир ки, Чиндә глобал әһәмиј-
јәтли, о чүмләдән космосун өјрәнилмәси илә бағлы елми-
техники програмлар һәјата кечирилер, елм тутумлу саһәлә-
рин кенишләnmәси, јени информасија технолокијаларын-
дан истифадә мәсәләләринә хүсуси фикир верилер, бу иг-
тигамәтләрдә Чинин јахын кәләчәкдә апарычы дәвләтләр
сырасында олмасы үчүн бөјүк сә'ј көстәрилер.

**Әрзаг тә'минаты тарихән инсанлары дүшүндүрән
башлыча мәсәләләрдән һесаб едилер.** Заман-заман мәсә-
ләнин сәмәрәли һәлли үчүн нәинки игтисади, һәмчинин
сијаси васитәләрдән истифадә едилмишдир. Мүвәффәғиј-
јәтләр дә әлдә едилмиш, уғурсузлуғлар да олмушдур. Тари-
хи јада салаг: "Рома клубу"нун үзвләри әрзаг тәһлүкәсизли-
јини ортаја атанда пессимист прогнозлар сөјләнирди. Бир
мүддәт бунлар тәсдиг олунмады. Әрзаг мәһсуллары истәһ-
салы әһалинин артма сүр'әтиндән чох олду. Лакин XX әс-
рин сон ониллијиндә проблем јенидән кәскинләшмәјә баш-
лады.

Бу күн дүнјада јүз милјонларла инсанлар ачлыг
чәкирләр. Әрзаг проблеми үмүмбәшәри проблемдир вә бу
XXI әсрдә ән актуал, ағыр проблем олараг галачагдыр. Она
көрә дә һәр бир дәвләт өз халгынын тәләји, инкишафы на-
минә бу проблемә дигтәти артырмалыдыр.

Чинлиләр дә јахшы баша дүшүрләр ки, әрзаг тәһлүкә-
сизлијини анчаг дахили имканлар һесабына тә'мин етмәк
мүмкүндүр. Онлар билерләр ки, һеч бир дәвләт бу нәһәнк
өлкәнин әрзаг тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәсиндә фә-
ал иштирак етмәк функцијасыны өз үзәринә көтүрмәз, кө-
түрсә белә, ону һәјата кечирә билмәз. Она көрә дә сон 20
илдә бурада апарылмыш ислаһатларын ән фундаментал нә-

Чәдвәл 13.1

Өлкәләрн әсас игтисади көстәричиләрә көрә мугәјисәси

Өлкәләр	Әһалинин сыхлығы (1 кв. км.-ә дүшөн әһали - нәфәр)	Үмуми милли мәнсул		Адамбашына УММ-ин орта иллик артымы (%)
		жер	Орта иллик артым (%)	
Австралија	2	14	3,8	2,6
Австрија	98	21	3,4	3,2
Аркентина	13	17	4,0	2,7
Белчика	311	19	2,9	2,7
Бразилија	20	8	0,0	-1,4
Бөјүк Британија	244	5	2,0	1,9
Венесуела	26	38	-0,4	-2,4
Алманија	235	3	-0,4	-0,4
Мисир	62	40	5,1	3,3
Израил	290	36	1,9	-0,4
Һиндистан	330	11	6,1	4,2
Индонезија	112	28	-14,8	-16,2
Иран	38	33	...	...
Канада	3	9	6,1	5,1
Никерија	133	55	1,1	-1,7
Пакистан	171	44	5,0	2,5
Русија	9	16	-6,6	-6,3
Түркијә	82	22	...	...
Исвечрә	180	18	2,1	1,8
Исвеч	22	20	3,5	3,5
Јапонија	335	2	-2,6	-2,8

Чәдвәл 13.2

Һәјәтын кејфијәтини характеризә едән бә'зи көстәричиләрн өлкәләр үзрә мугәјисәси

Өлкәләр	5 јашына гәдәр ушаглар арасында кифәјәт гәдәр гидаланмаманын сәвијјәси	Ушаг өлүмү әмсалы (5 јашына гәдәр) мин ушага	Догулан вахтдан көзләнилән јаша гәдәр јашама			
			1992-97	1998	киши	гадын
					76	81
Австралија	0	13	76	81		
Австрија	...	17	74	81		
Аркентина	2	38	70	77		
Белчика	...	15	73	80		
Болгарыстан	...	25	67	74		
Бөјүк Британија	...	14	75	80		
Венесуела	5	42	70	76		
Алманија	...	16	74	80		
Мисир	15	175	65	68		
Израил	...	19	76	79		
Һиндистан	53	177	62	64		
Индонезија	34	125	63	67		
Иран	16	126	69	70		
Канада	...	13	76	82		
Чин	16	65	68	71		
Никерија	39	196	52	55		
Пакистан	38	161	61	63		
Сәудијә Әрәбистаны	...	85	69	72		
Түркијә	10	133	67	72		
Исвечрә	...	11	76	82		
Исвеч	...	9	77	82		
Јапонија	...	11	77	83		
Бүтүн дүнја		125	65	69		

тичәләриндән бирини өлкәдә әрзаг боллуғунун јарадылма-сы вә әрзаг тәһлүкәсизлијинин тә'мин едилмәси тәшкил едир.

Тәкчә бу нәтичә Чин мө'чүзәси сајыла биләр. Көрүндү-јү кими, Чин һөкүмәти дәвләтинин тәһлүкәсизлијинин тәк-чә һәрби сәһәдә дејил, игтисади сәһәдә дә тә'мин олунма-

сына хусуси фикир верир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк истәјирәм ки, истәр мәним чинли мүтәхәссләрлә апардығым сөһбәтләрдә, истәр Чинин игтисади сijasәти илә бағлы таныш олдуғумуз рәсми информасија, тәдгигат характерли материалларда игтисади сijasәт, игтисади ислаһатларын нәтичәләри игтисади тәһлүкәсизлик проблеминдән, демәк олар ки, тәчрид едилмир. Елә тәсәввур јараныр ки, “игтисади тәһлүкәсизлик” көрүнмәз бир гүввә кими ислаһатлары, инкишаф наилијјәтләрини изләјир.

Чин ијирми илдир дүнјанын чохсајлы өлкәләри, бејнәлхалг тәшкилатлары, трансмилли ширкәтләрилә интенсив данышығлар апарыр, өлкә игтисадијјатына инвестисижаларын чәлб едилмәси, реал секторун чанланмасы, игтисади әмәкдашлығын кенишләндирилмәси истигамәтиндә иримигјаслы тәдбирләр һәјата кечирир. Бүтүн бу кәркин вә мүрәккәб просесләрдә Чин халгынын мәнәфеји, Чинин игтисади гүдрәтинин мөһкәмләндирилмәси һәмишә өн планда олур.

* * *

ССРИ дағылдығдан сонра јени мүстәгил дәвләтләрдә игтисади тәһлүкәсизлик проблеми өн плана чәкилмәкдәдир. Бунун дә объектив сәбәбләри вар. Јени мүстәгил дәвләтләрдә ачығ игтисадијјатын гурулмасы, дүнја интеграсијасына говушмағ, јени игтисади системин јарадылмасы просеси кедир. Бу чәтин, ағрылы просес игтисади саһәдә бир чох проблемләрин (кизли игтисадијјатын артмасы, идхал-ихрач, банк әмәлијјатлары вә с. истигамәтләрдә) тә'сир даирәсини кенишләндирир вә гејри-гануни мәнимсәмә һаллары, кәлирләрин әһали групплары арасында бөлкүсүндә

чидди фәргләрин мөвчудлуғу, харичи игтисади әлагәләрдә иштирак едән субъектләрин хејли дәрәчәдә чохалмасы игтисади тәһлүкәсизлијин тә'мин едилмәсинә бөјүк еһтијач јарадыр. **Јени мүстәгил дәвләтләр үчүн әсасән јени олан бу проблем милли дәвләт мәнәфеләри бахымындан даим дигтәт мәркәзиндә олмалыдыр.** Садә дилдә десәк, һәр һансы мүһүм бир игтисади програм, инвестисија лајиһәси, социал саһәдә көрүләчәк иримигјаслы тәдбир (бу истигамәтләри чохалтмағ да олар) дәвләтин игтисади тәһлүкәсизлији бахымындан да гижмәтләндирилмәлидир. Мәсәлән, сатыш базарларынын итирилмәси, дахили ресурслар һесабына әһалинин әрзағ тә'минатынын сәвијјәси, кәлирләрин әһали групплары арасында бөлүшдүрүлмәсиндәки фәрг, харичи борчлар, сәнајенин структуру вә с. вачиб кәстәричиләр игтисади тәһлүкәсизлик бахымындан да гижмәтләндирилмәлидир. Һәмин кәстәричиләрин оптимал сәвијјәсинин тә'мин едилмәси глобаллашан игтисадијјатын сәрт тәләбләринә чаваб верән милли игтисадијјатын, милли дәјәрләрин горунмасыны тә'мин едә биләр. Проблемин даһа уғурлу һәлли үчүн исә республикамызын игтисади тәһлүкәсизлик консепсијасы һазырланмалыдыр.

XIV

ХАРИЧИ БОРЧЛАРДАН СЭМӨРЭЛИ ИСТИФАДӨ ОЛУНУР

Дүнжанын эхсэр өлкөлөри харичи борч проблеми илө дүзлөширлөр вө бу фактор глобалашма шөраитиндө нөинки өлкөлөрин социал-игтисади һөжатына, һәмчинин дүнжанын сијаси мөнзэрэсинө билаваситө тә'сир едир. Һазырда дүнја үзрө харичи борчун мигдары тәгрибөн 4 трилјон доллардыр. Сон 10 илдө онун һөчми 1,7 дөфө артмышдыр. Дүнја үзрө борчун демөк олар ки, жарысы АБШ, Алманија, Бразилија, Мексика, Русија Чин, Һиндистан, Индонезија, Аркентина, Исвечин пајына дүшүр. ССРИ дағылдыгдан сонра МДБ өлкөлөринин һамысы харичи борчлара мүрачөт едиблөр. Бејнәлхалг Валјута Фондунун сәрт шәртләрини гөбул едән вө сәрт монетар сијасәти һөжата кечирән өлкөлөрдө борч проблеми кетдикчө даһа ағыр нәтичәләрө сәбөб олур. Борчу чоһ олан зөиф өлкөлөр кетдикчө артыг дәрөчөдө инкишаф етмиш өлкөлөрдөн асылы вөзијјөтө дүшүрлөр.

Бу баһымдан Русијанын тәчрүбөси марағлыдыр. Е'тираф етмөк лазымдыр ки, 80-чи илләрин өввәлләринө кими кечмиш Советләр мөканында харичи борч, онун Совет дөвләти үчүн тәһлүкә төрөдөчөји барөдө демөк олар ки, сөз-сөһбөт јох иди. ССРИ дүнјада борч алан өн е'тибарлы өлкө кими танынырды. Өлкөнин харичи өһдәликләри әсасән чари харичи тичарәт әмәлијјатлары илө әлагәдар олурду. 80-чи илләрин орталарында вөзијјөт көклү сүрөтдө дөјишди. Дүнја Банкынын мө'луматларына көрө, харичи борчларын мигда-

ры 1991-чи илин ахырында 67 милјард доллара чатмышды.

Бир мүддәт рәсми сөнөдлөрдө ССРИ-нин борчу, бө'зән дө ССРИ республикаларынын борчу мөфһумлары да ишләнилирди. Мәсәләнин әсл көкү ондан ибарәтдир ки, Беловежск сазишинө 2 ај галмыш Гәрб илө ССРИ һөкүмәти арасында белә меморандум әлдө олунду ки, ССРИ вө мүттөфиг республикалар (Балтикјаны республикалардан башга) иттифагын харичи борчларынын өдөнилмәсини өз үзәрләринө көтүрүрлөр.

М. Горбачов бу меморандумла мүттөфиг республикалары бир даһа ССРИ-јө бағламаг мөгсәди күдүрдү. Лакин М.Горбачов һакимијјөтдөн кетдикдөн сонра Б. Јелтсин "ССРИ-нин борчларыны Русијанын ајағына јазмаг лазымдыр вө бу борчлары Русија өдөјөчөк" фикри илө чыхыш етди. Илк баһышдан "кишилик" аддымы кими гөбул едилөчөк бу һәрәкәтин архасында Русија рөһбәрлијинин өзүнүн марағлары вар иди. Бу марағ исә ондан ибарәт иди ки, Гәрб Русијаны даһа артыг дөстөкләсин, ислаһатлара көмөк пәрдәси алтында совет тәсәррүфат системинин, совет һәрби машынынын дағыдылмасында даһа фөал иштирак етсин. Белә дө олду.

Бир нечө ил әрзиндө "Шок терапијасы" һөжата кечирмөк, Русијанын али һакимијјәтини мүдафиө етмөк хатири нө бу өлкөјө күлли мигдарда борчлар верилди. Борчлар верилдикчө исә Русија игтисадијјаты дағылыр, өлкө кетдикчө даһа артыг дәрөчөдө игтисади, сијаси чөһөтдөн Гәрбдөн асылы вөзијјөтө дүшүрдү. Һесабламалар көстөрир ки, Русија һөр ил 10 милјард доллара гөдәр харичи борч өдөмәлидир. Һазырда Русијанын харичи борчу 150 милјард доллар тәшкил едир. Ону көстөрмөк кифәјәтдир ки, дүнја

үзрө харичи борчун структурунда Русијанын пайы 4 фаиздөн чохдур. Һалбуки Русијанын дүнја үзрө үмуми дахили мөһсулун истехсалында чөкиси чөми 1,5 фаиздир. “Русија борчу өдөјөчөк вә ја өдөмөјөчөк” суалы инди бејнөлхалг алөмдө, елөчө дө Русијанын дахилиндө чох чидди мұзакирө олуан бир проблемө чеврилмишдир.

Һесабламалар көстөрир ки, 1998-чи ил Чөнуби-Асија рекионунда малијјө бөһраны нөтичөсиндө дүнја үзрө мөһсул истехсалы 250 милјард доллардан чох азалды, өлкөлөрүн, хүсусилө зөиф инкишаф етмөкдө олан өлкөлөрүн борч проблемини даһа да дөринлөшдирди. Һазырда бу өлкөлөрүн борчларынын чохлуғу дүнја игтисдијјатыны лөнкидөн бир амилө чеврилмишдир. Мәсөлөн, Латын Америкасы өлкөлөрүнүн борчларынын 70 фаизи Бразилија, Аркентина, Мексиканын пайына дүшүр. Әрөб өлкөлөриндөн Мисир, Иорданија вө Ливанын харичи борчлары артмаға мејл едир. Бир сыра өлкөлөрдө борча хидмөт ихрачдан кәлөн кәлирин јарыдан чохуну тәшкил едир. Бејнөлхалг малијјө тәшкилатлары, БВФ-ин инкишаф етмөкдө олан өлкөлөрлө апардыглары әмөкдашыг борч проблемини даһа да дөринлөшдир. Экспертлөрүн һесабламаларына көрө, инкишаф етмөкдө олан 140-а јахын өлкөнүн јалһыз бир нечөси капитал ихрач етмөк имканына маликдир, галанларынын имканылары мөһдуддур вө онлар бөјүк борч ичәрисиндөдирлөр.

Бә’зән белө бир фикирлө дө растлашырыг. Нө олсун ки, АБШ кими нөһөнк өлкөнүн дө борчу вар. Бөли вар. Мәсөлөн АБШ-ын харичи борчу 2000-чи илин өввөлинө 700 милјард доллар тәшкил етмишдир, һалбуки бу рөгөм 1990-чы илдө 40 милјард доллар олмушдур. Бу өлкөнүн пайына дүнја үзрө үмуми харичи борчун 25 фаизи дүшүр. 1990-чы

илдө бу рөгөм 21 фаиз тәшкил етмишди. Лакин бу борчун маһијјәти илө инкишаф етмөкдө олан өлкөнүн борчунун маһијјәтини ејнилөшдирмөк олмаз. АБШ узун мүддөт һәм борч верөн, һәм дө борч алан өлкә кими таныһыр. Бу күчлү дөвләтин пайына бүтүн дүнја үзрө олан борчларын 1/4 һиссәси дүшсө дө, бу борчун јаратдығы игтисади-сијаси мүһити инкишаф етмөкдө олан өлкөлөрүн гајтара билмөдикләри борчла бағлы јаранан мүһитлө мұгајисө етмөк олмаз.

Бу факт да марағлыдыр. АБШ-да харичи борчун үмуми дахили мөһсула һисбәти чөми 9 % тәшкил едир. Русијада исө бу рөгөм 85 %-ә бәрәбәрдир. Сон 5 илдө Русијада, елөчө дө МДБ өлкөлөриндө харичи борч даһа ағыр бир проблемө чеврилмишдир. Дүнјанын ән чох харичи борчу олан өлкөлөрдөн Мексика, Алманија, Бразилија, Чин, Исвечрөдө харичи борчун үмуми дахили мөһсула һисбәти 2000-чи илдө 1995-чи иллө мұгајисөдө чох аз дөјишдији һалда (1-2 %), Русијада бу рөгөм 5 фаиздөн 2000-чи илдө, јухарыда гејд едилдији кими 85 фаизә галхмышдыр. Бу бир даһа Русијада апарылан “шок терапијасы”нын ағыр нөтичөлөриндөн биридир. Борчу гајтара билмөјөн, ондан сөмөрөли истифадә едө билмөјөн өлкөјө бејнөлхалг алөмдө инам азалыр. Борч верөн өлкөлөр борчу өдөмөк имканы олмајан өлкөлөрө даһа күчлү тә’сир етмөк шансы газанырлар. Белөликлө, дүнјада мөнафеләр мұбаризәсинин нөтичөләри бејнөлхалг мұнасибөтләри јумшалтмаг өвәзинө, јени конфликләрин јаранмасы, өлкөлөр арасында инкишаф фөрглөрүнүн артмасына реал шөраит јарадыр.

Чин бу кими тәчрүбөнүн, инкишаф просеслөрүнүн ачы нөтичөлөрүнни там дөрк едөрөк елө бир стратегија, инкишаф хәтти сечди ки, харичи борч кәлөчөк нөсиллөр үчүн

ағыр жүкө чеврилмәсин, борча хидмәт, борчун өдәнилмәси өлкә үчүн ағыр проблемләр јаратмасын. Реаллыг бу хәттин дүзжүнлүјүнү доғрултду.

Белә ки, мадди-техники базасы зөиф вә мүасир олмајан өлкә гтисади ислаһатлар нәтичәсиндә харичи инвестисиялар, дахили мәнбәләрин сәфәрбәр едилмәси һесабына игтисади һәјатын чанланмасы, онун сәмәрәлијинин артма-сына наил олду.

Бу күн Чин дә социал-игтисади һәјаты даһа да чанландырмаг үчүн харичи борчлардан истифадә едир. Лакин бу барәдә гәрар гәбул едәркән дүнја тәчрүбәсини, глобаллаш-ма шәраитиндә малијјә системинин мөһкәмлијини вә ди-кәр зәрури амилләри нәзәрә алыр. Чин һөкүмәти буну нә-зәрә алыр ки, игтисадијјатын либераллашдығы бир заманда милли игтисадијјатлар дүнја игтисадијјатында баш верән просесләрдән кетдикчә даһа чох асылы олурлар.

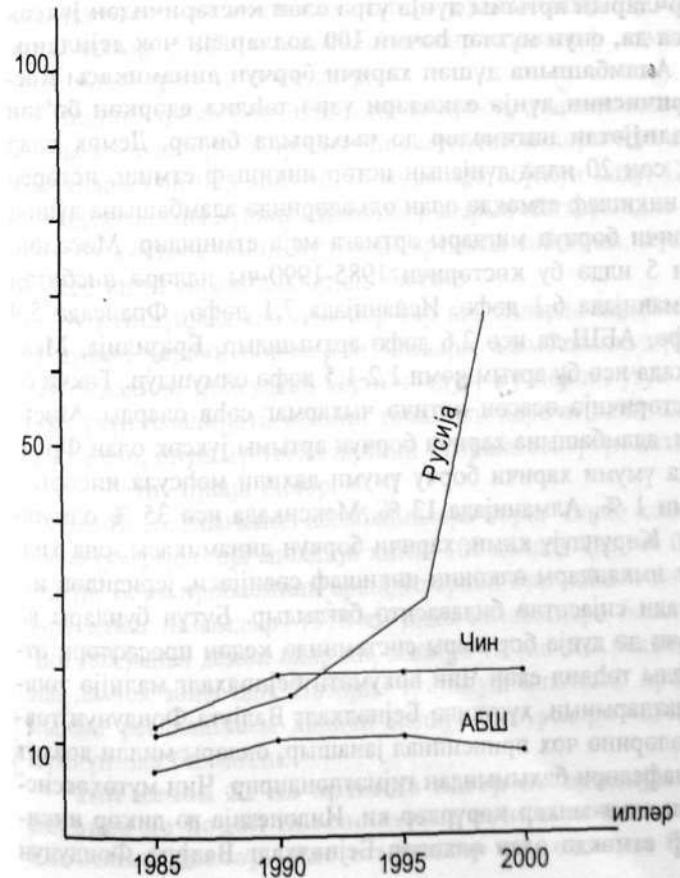
Чөдвәл: 14.1

Дүнја үзрә харичи борчлары олан әсас өлкәләр

(милјард долларла)

	2000-чи ил	јекун нисбәти %-лә
АБШ	700.0	25
Алманија	350.0	10
Бразилија	180.0	6
Русија	150.0	3.9
Чин	130.0	3.5
Һиндистан	110.0	3.0
Инденезија	150.0	3.5
Аркентина	85.0	2.5
Исвеч	70.0	2.0
Дүнја үзрә чәми	3800	100

Харичи борчларын үмуми дахили мәнсула нисбәти, %-лә

Дүнжа үзрә харичи борчларын тәхминән 3,5 фаизи бу өлкәнин пайына дүшүр, һалбуки бурада дүнжа истеһсалынын 11-12 %-и чәмләшмишдир. Бизим апардығымыз һесабламанара көрә, Чиндә адамбашына дүшән харичи борчларын артымы дүнжа үзрә олан көстәричидән жүксәк олса да, онун мүтләг һәчми 100 доллардан чоһ дежилдир.

Адамбашына дүшән харичи борчун динамикасы көстәричисини дүнжа өлкәләри үзрә тәһлил едәркән бә'зән зиддијјәтли нәтичәләр дә чыхарыла биләр. Демәк олар ки, сон 20 илдә дүнжанын истәр инкишаф етмиш, истәрсә дә инкишаф етмәкдә олан өлкәләриндә адамбашына дүшән харичи борчун мигдары артмаға мејл етмишдир. Мәсәлән, сон 5 илдә бу көстәричи 1985-1990-чы илләрә нисбәтән Алманијада 6,1 дөфә, Испанијада 7,1 дөфә, Франсада 5,9 дөфә, АБШ-да исә 2,6 дөфә артмышдыр. Бразилија, Мексикада исә бу артым чәми 1,2-1,5 дөфә олмушдур. Тәкчә бу көстәричијә әсасән нәтичә чыхармаг сәһв оларды. Мәсәлән, адамбашына харичи борчун артымы жүксәк олан Франсада үмуми харичи борчу үмуми даһили мәһсула нисбәтән чәми 1 %, Алманијада 13 %, Мексикада исә 35 % олмушдур. Көрүндүјү кими, харичи борчун динамикасы, она хидмәт имканлары өлкәнин инкишаф сәвијјәси, јеридилән игтисади сијасәтлә билаваситә бағлыдыр. Бүтүн бунлары вә еләчә дә дүнжа борчлары системиндә кедән просесләри әтрафлы тәһлил едән Чин һөкүмәти бејнәлхалг малијјә тәшкилатларынын, хүсусилә Бејнәлхалг Валјута Фондунун төвсијәләринә чоһ принципал јанашыр, онлары милли дөвләт мәнәфеләри баһымындан гијмәтләндирир. Чин мүтәхәссисләри ачыг-ашкар көрүрләр ки, Индонезија вә диқәр инкишаф етмәкдә олан өлкәләр Бејнәлхалг Валјута Фондунун

көстәришләрини бирмә'налы шәкилдә гәбул етдиқдән сонра нә вәзијјәтә дүшдүләр. Һазырда бу өлкәнин харичи борчу 200 милјард доллардан чоһдур. Бу ағыр борчун жүкүнү чәкмәк бөјүк проблемләрлә үзләшән Индонезија үчүн сон дәрәчә чәтин сијаси проблемләр дә јаратмышдыр. Бу кими проблемләр МДБ мөканында, диқәр инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дә мөвчуддур.

Чинин харичи борчларынын сәвијјәси, динамикасы илә бағлы мәсәләләрә даир биз Чин мүтәхәссисләри илә сәһбәт апараркән бир мәсәлә дә мүзакирә объекти олду. Сәһбәт адамбашына дүшән харичи борчларын мигдарындан кедир. Бу көстәричинин мүнтәзәм артмасы тәбии ки, мүсбәт просес кими гијмәтләндирилә билмәз.

Бу күн дүнјада елә өлкәләр вар ки, онларда адамбашына дүшән харичи борчларын мигдары адамбашына дүшән үмуми даһили мәһсулдан хејли чоһдур. Бу мејлин узун бир дөвр үчүн фәалијјәти өлкәни тамамилә харичи капиталдан асылы едә, онун мүстәгиллијинин итирилмәси үчүн катализатор ролуну ојнаја биләр.

Бизим апардығымыз һесабламанара көрә, Чиндә адамбашына јухарыда гејд едилдији кими, 100 доллар харичи борч дүшүр. Борч проблемини арашдыраркән бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр. 1978-чи илдә ислаһатлара башлајан Чин һөкүмәти демәк олар ки, малијјә тә'минаты баһымындан да чоһ зәиф иди. Нәзәрдә тутулмуш инкишаф програмынын реаллашмасы харичи малијјә ресурслары олмадан мүмкүн ола билмәзди.

Чин кечән 22 ил әрзиндә истәр игтисадијјәтдә, истәрсә дә һәрби потенсиалын мөһкәмләnmәсиндә елә наилијјәтләр әлдә етмишдир ки, онлары борч

алмадан хэлл етмэк гејри-мүмкүн иди. Лакин Чин һөкүмәти бу борчларын сүр'әтлэ артмамасы, онлардан игтисадијјатын мүасир технолокијалар әсасында инкишафы наминә сәмәрәли истифадә олунамасы үчүн дүшүнүлмүш тәдбирләр һәјата кечирир.

Ашаһыдакы рәгәмләр бу дедикләримизи әјани сурәтдә сүбут едир. Истеһсал потенсиалы, әһалинин сајы Чиндән дөфәләрлә аз олан Мексика харичи борчун өдәнилмәсинә кечән ил 21 милјард доллар сәрф етмишдир. Тәгриби һесабламалара кәрә, Чин 2001-чи илдән борчун гајтарылмасы үчүн һәр ил 10 милјард доллардан чох вәсаит ајырмалы олачагдыр. Тәбии ки, бу рәгәм Чин кими нәһәнк өлкә үчүн дә аз дејилдир. Она кәрә дә өлкәдә игтисадијјатын сәмәрәлијинин јүксәдилмәси, ихрач потенсиалынын артырылмасы үчүн бүтүн имканлардан истифадә едилмәсинә бөјүк мараг кәстәрилер. Чүнки, ихрачатын артмасы харичи борчун өдәнилмәси үчүн ән вачиб фактордур. Елә өлкәләр вар ки, харичи борчун өдәнилмәси илә бағлы хәрчләр, јухарыда гејд едилмиш кими, ихрачатдан кәлән вәсаитин јарыдан чохуну тәшкил едир ки, бу да онларын дирчәлмәси имканларыны хејли мөһдудлашдырыр.

Чин һөкүмәти харичи борчлар проблеминин оптимал һәлли үчүн инкишаф стратекијасында милли мәнәфеләри, игтисади тәһлүкәсизлијин тә'мин олунамасы, еләчә дә глобаллашма мејлләринин нәзәрә алмагы, бејнәлхалг малијјә тәшкилатлары, кредиторларла конструктив данышыгларын апарылмасыны өз фәалијјәтинин вачиб вәзифәләриндән сајыр.

XV

ИГТИСАД ЕЛМИ ИСЛАҺАТЛАРА
ФӘАЛ КӨМӘК ЕДИР

Чинин игтисади инкишаф, ислаһатлар вә игтисад елми ислаһатлар тәчрүбәси илә танышлыг просесиндә бир һәгигәтин шаһиди олурсан, бурада өлкәнин инкишаф стратекијасынын елми әсаслары чох күчлүдүр.

Гејд едәк ки, Чин игтисади фикри дүнјада ән гәдим мәктәпләрдән биридир вә о, һәмишә практика илә сых әлағәли шәкйлдә инкишаф едиб. Император сарајыны зијарәт едәркән бизә верилән мә'луматлар - Чин идарәетмә структурларынын игтисади фикирләрә мүнәсибәти, онларын тәтбигинә даир фактлар бу күн дә мүасир дөврүн игтисадијјаты илә мөшғул оланлар үчүн мараг доғурур. Сон 20 илдә бу нәһәнк дијарда уғурла һәјата кечирилән ислаһатлар консепсијасы мүхтәлиф игтисади мәктәпләрин тәдгигатларыны да нәзәрә алмышдыр. Бу мәктәпләрин адларыны чәкәк:

- ислаһатларын координасија едилмәсини тәблиғ едән мәктәб;
- мүлкијјәт сәһәсиндә ислаһатлары мүдафиә едән мәктәб;
- игтисади ислаһатлар үчүн азад мүһитин јарадылмасы тәрәфдарлары мәктәби;
- макросәвијјәдә ислаһатлары мүдафиә едән мәктәб;
- тәсәррүфатчылыг һугугларыны мүдафиә едәнләр мәктәби вә с.

Һеч шүбһәсиз, белә бир группашма вачиб проблемләри әтрафлы тәдгиг етмәјә, бу мәктәпләрин исә бир-бирилә әлагәси, проблемләри музакирә етмәси фундаментал мәсәләләрдә фикир бирлијинә, консенсуса наил олунмасына имкан вермишдир ки, бу да ислаһатларын апарылмасында үмумхалг рә'јинин формалашмасы үчүн чох бөјүк рол ојнамышдыр.

Бу күн дә Чин игтисад елми ислаһатларын һәјата кечирилмәси просесиндә актив иштирак едир. Игтисадчы алимләр ислаһатлар просесиндә иҫтәр гәрб игтисади нәзәријәләриндән, иҫтәрсә дә социализм идејалары илә әлагәдар формалашмыш игтисади фикирләрдән јарадычы сурәтдә истифадә етмиш, Чинин хүсусијәтләрини, реаллыларыны нәзәрә алмағы һәмишә мөгсәдәүјгун һесаб етмишләр. Онларын елми фикирләри, тәдгигатлары илә таныш олдугда јәгин едирсән ки, азад базар игтисадијаты проблемләринин мүасир танымыш алимләри олан Д. Сакс, Ј. Корнаи, Л. Абалкин вә башгаларынын елми тәдгигатлары илә јахындан танышдырлар.

Али партија кадрлары һазырлајан тәһсил очағында Чинли һәмкарымла Ј. Корнаи вә Л. Абалкинин бир сыра игтисади проблемләрлә бағлы бахышларына даир фикир мүбадиләси етдик. Гәрб экспертләринин Русија вә бир сыра МДБ өлкәләриндә ислаһатларла бағлы уғурсуз төвсијәләринин ағыр нәтичәләриндән данышдыг. Бир мүддәт Русија президенти Б. Јелтсинин мәсләһәтчиси олмуш Д. Саксын Русијада ислаһатларын ағыр социал иткиләрлә мүшајиәт едилмәси барәдә сәһбәти, бурахылмыш сәһвләри е'тираф етмәси факты да музакирә объекти олду.

Чинли алимләр игтисадијатын идарә едилмәсиндә со-

сиализм идејаларындан бирмә'налы шәкилдә имтина етмәји бағышланмаз сәһв кими гијмәтләндирирләр.

Дөвләт вә базар игтисадијаты арасындакы нисбәт мәсәләси Гәрбдә олдугу кими, Чиндә дә әтрафлы өјрәнилик. Маһијәт е'тибарилә ислаһатларын радикал характери дөвләтин көклү дәрәчәдә ролунун азалдылмасына јөнәлмишдир. Чинлиләр бу јолла кетмәдиләр. Онлар ислаһатларын тәдричән ардычыл вә даими характер алмасына даһа чох үстүнлүк вердиләр вә бунунла да бөјүк эффект әлдә етдиләр.

Елә илк мәрһәләдә “план-базар” әлагәләринә антогонист мүнасибәт формалашмады, планлы игтисадијатын мә'лум үстүнлүкләриндән истифадә етмәклә әмтәә-пул мүнасибәтләринин инкишафына көмәк едән игтисади сијасәтин апарылмасы өн плана чәкилди.

Бурада иҫтәр социализм, иҫтәрсә дә капитализм системиндә ајры-ајрылыгыда өзүнү доғрултмуш вә милли мәнәфәләрә чаваб верән принципләриндән дүшүнүлмүш сурәтдә истифадә олунур. Чиндә базар дөвләти үстәләмир, чүнки ислаһатлар радикал характер алмыр. Башга сөзлә, капитализм социализми ләғв етмир. Әксинә, дөвләт базарын формалашмасы вә инкишафына көмәк едир, чүнки бир сыра социализм идејаларынын һәјатилији, онлардан бүтүнлүкдә дүнја игтисадијатында истифадә олунмасы тәсдиг олунур. Чин игтисад елми сон 20 илдә ислаһатларла бағлы елми тәһлил етмәдән чох дәрин тәдгигатлар апармышдыр ки, онларын нәтичәләриндән истифадә едилмәси дүнја игтисад елмини хејли зәнкинләшдирмишдир.

Өлкәнин инкишафында һамы - дөвләт мә'муру да, алими дә ејни дәрәчәдә марағлыдыр. Елми төвсијәләрә бика-

нәлик милләтин инкишафына биканәлик оларды ки, буна да бурада јол верилмир.

Чиндә ислаһатлар апарыларкән дүнјанын инкишаф моделләри, Чәнуби Асија, Шәрги Европа, МДБ, Латын Америкасы өлкәләриндә ислаһатларын идеолокијасы тәһлил едилмиш, өзүнү доғрултмуш вә Чин шәраитинә ујғун кәлән мүддәалар тәтбиг үчүн истифадә олунмушдур. Бу просес бу күн дә давам едир.

Чин артыг ислаһатларын јени мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур. Чин алимләринин фикринчә, бу мәрһәләнин характерик хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, ислаһатлар кејфијјәтли игтисади артымын тәмин едилмәсинә, мејдана чыхан структур ујғунсузлуғларынын арадан галдырылмасына, дәвләт мүәссисәләринин сәмәрәлијинин јүксәлдилмәсинә, кејфијјәтли һәјат тәрзинин формалашмасына јөнәлдилмишдир. Һеч шүбһәсиз ки, Чин халгы бу мәрһәләни дә уғурла баша вурачагдыр.

Әлбәттә, чинли алим һәмкарларымы динләјеркән, истәр-истәмәз республикамызда игтисадчы алимләрин фәалијјәти, онларын игтисади органларла әләгәси, елми нәтичәләрин тәтбиги саһәсиндә сон илләрдә үзләшдији чәтинликләри хатырлајырсан.

Ахы, игтисад елми Азәрбајчанын социал-игтисади инкишафында һәмишә өз хидмәтини көстәрмишдир. 70-чи илләрдә республика игтисадијјатынын тәлејүклү проблемләри, о чүмләдән игтисадијјатда структур дәјишикликләри, истәһсалын сәмәрәлијини, әмәк еһтијатлары, демографија, мәһсулдар гүввәләрин сәмәрәли јерләшдирилмәси проблемләри игтисадчы алимләримиз тәрәфиндән чох чидди шәкилдә әсасландырылмышды. Бу тәдигатларын нәтичә-

ләри республика рәһбәрлији тәрәфиндән мүдафиә олунур вә мүвафиг дәвләт структурлары тәрәфиндән истифадә олунурду.

Азәрбајчан игтисадијјатынын дирчәлдилмәси кими али бир мөгсәд наминә бу күн дә белә ишкүзар мүнасибәтләрә еһтијач вардыр. Чох тәәссүф ки, бу истигамәтдә мүәјјән бошлуғлар һисс едилир, бу да бизим игтисадијјатымыза чох чидди зәрәр вурур. Республика президентинин дөфәләрлә көстәришләринә бахмајараг, мүвафиг структурларын, бу ишләрә мәс'улијјәт дашыјан мә'мурларын фәалијјәтсизлијинин, нәзарәтсизлијинин нәтичәсидир ки, он милјардларла манат мәнимсәнилир, дахили базар горунмур, инкишаф элементләри олан бир чох завод, фабрик ишләмир. Һалбуки бүтүн бунлар милли сәрвәтимиз, реал еһтијат мәнбәләримиздир вә онлардан дүзкүн истифадә етмәмәк милли игтисадијјатымыз үчүн бөјүк иткиләрлә нәтичәләнир.

Мүвафиг структурлар, мәс'ул шәхсләр бу вә ја дијәр груп алимин, елми тәдигат институтунун, али мәктәб лабораторијасынын игтисади һәјатын чанланмасы илә бағлы нәтичәләринә (бу ишләрдә чатырмајан чәһәтләр, мүбаһисәли фикирләр истисна едилмир) јухарыдан бахмамалы, реаллығы нәзәрә алмалы, шәхси амбисијалары кәнара гојмалы вә јалныз бир мөгсәди - Азәрбајчан халгына хидмәти унутмамалыдырлар.

Азәрбајчанын чох бөјүк кәләчәји вар. Мәһз буна көрә дә онун күчлү потенциалынын гијмәтләндирилмәсинә сәдәләвһлүклә, даһа доғрусу, примитив бахышларла јанашанларынын, дүнјада аналогу олмајан чох мүрәккәб кечид дөврүнү јашајан бир дәвләтдә "һәр шеји базар һәлл едир" шүарыны фетишләшдирән вә бунунла да бир сыра вачиб саһәләрдә,

жә'ни инкишаф элементләри олан сәһәләрдә истехсалын ашағы дүшмәсинә, мүәссисәләрин мүфлисләшмәсинә бәрәәт газандыран мүтәхәссисләрин фәалијјәтини һеч чүр кафи гижмәтләндирмәк олмәз.

Чох арзу едәрдим ки, тәләјүклү игтисади проблемләрин елми музакирәсинә мөтбуатда кениш јер ајрылсын, гәрәзсиз диспутлар, дәјирми столлар васитәсилә Вәтән торпағынын чичәкләнмәси јоллары мүәјјәнләшдирилсин. Һесаб едирәм ки, амалы Азәрбајчанын социал-игтисади дирчәлиши олан һәр бир сәләһијјәтли шәхс, мә'мур, алим, мүтәхәссис бу фикирләрлә разылашмалыдыр. Вәтәнин абадлығы, рифаһы наминә, Горгуд Дәдәмиз демишкән, "торпаг әкилмәли, бечәрилмәли" олдуғу һалда, "һәр шеји базар һәлл едир" дејими бу күн шүара чеврилир, реаллыг јаддан чыхарылыр. Белә дүшүнчә саһибләри, тәбии ки, вәтән ешгиндән, ана торпаг сәвкисиндән мәрһумдулар.

Тәәссүф едирсән ки, бу күн игтисадчы алимләрлә һөкүмәт структурлары арасында мүнәсибәт зәифдир, бурахылмыш сәһвләри е'тираф етмәк үчүн ајры-ајры мә'мурларда чүр'әт, чәсарәт чагышмыр, бә'зән елә тәсәввүр јараныр ки, оңлар елмдән горхурлар. Бу, доғрудан да, чидди, ағыр мәсәләдир. Игтисад елми илә реал һәјат арасында әлагәнин күчләнмәсинә чох бөјүк еһтијач вардыр вә бу мәсәләдә Чин тәчрүбәсиндән, Чин мүдриклијиндән истифадә, шүбһәсиз ки, фајда верәр.

XVI

21-ЧИ ЈҮЗИЛЛИК ТӘК БИР ГИТ'ӘЖ МӘНСУБ ОЛМАЈАЧАГДЫР (МАҤАТҤИР МОҤАМАД)

Чин һөкүмәти бејнәлхалг малијјә тәшкилатлары илә Өмәкдашлыгда милли дәвләт мәнәфеләрини әсас тутур. Маһијјәт е'тибарилә ајдындыр ки, Чинин инкишаф модели Бејнәлхалг Валјута Фондунун консепсијасы илә үстүстә дүшмүр. Чин мүтәхәссисләринин фикринчә, Чинин инкишаф стратегијасында принципал чәһәтләр вар ки, онлардан да имтина етмәк олмәз.

Чинли профессор "1997-чи илдә баш вермиш Асија бөһраны Чинә, демәк олар ки, тә'сир етмәди. Өлкәнин малијјә базары сарсылмады. Бејнәлхалг Валјута Фондунун сәрт шәртләрини гәбул етсәјдик, јәгин ки, ағыр вәзијјәтә дүшә биләрдик", - дејән заман мән Малајзијаны мисал кәтирдим. Она Малајзијанын баш назири Маһатһир Моһамәдын ашағыдакы сөзләрини хатырлатдым:

"Мән гәти инанырам ки, биз арды-арасы кәсилмәјән чағырышлара гулаг асыб көмәк үчүн Бејнәлхалг Валјута Фондуна ағыз ачсајдыг, Малајзијаны елә ишләр көрмәјә вадар едәчәкдиләр ки, нәтичәдә тәкчә Малајзија игтисадијјаты дејил, тәкчә Малајзијанын сијаси структуру дејил, һәм дә бүтүн Малајзија милләти, бүтүн Малајзија чәмијјәти мәнһ олачагды. Бу фәләкәт Бејнәлхалг Валјута Фондунун мәкрли ирадәси нәтичәсиндә дејил, Бејнәлхалг

Валјута Фонду экспертләринин кифајәт гәдәр билијә, фактлара малик олмамалары үзүндән, онларын бахышларынын, имканларынын вә дәрракәләринин мөһдудлуғу үзүндән баш верәчәкди..."

Ачығыны дејим ки, сөһбәтин чох дәрин төһлиллә кеч-мәсини нәзәрдә тутмамышдым. Мән Бејнәлхалг Валјута Фонду, дикәр дүнја тәшкилатлары илә әмәкдашлығын хактери, шәртләри барәдә данышаркән мүсаһибим бу мәсәләләрә чох ајдын чаваб верәрәк билдирди ки, һәр өлкә инкишаф јолуну өзү мүәјјән етмәлидир. **Әввалки дөвр дејил ки, кимсә кәнардан башынын үстүнү кәссин вә өз шәртләрини күчлә гәбул етдирсин. Бу кими сијасәтин ахыры јохдур вә она көрә дә биз өз јолумузу сечдик вә нәтичәләри сиз көрүрсүнүз..** Чәнуби вә Шәрғи Асија өлкәләри өз јоллары илә инкишаф едир, амма бу процес һеч дә асан баша кәлмир. Глобаллашма өз күчүнү, тә'сирини кәстәрмәк үчүн бүтүн васитәләрдән истифадә едир. **Бу чәтин мүбаризә мејданында о гәдәр чиркин, милли мәнәфеләрә зидд тәклифләрлә үзләшмәли олурсан ки, онларла разылашан өлкә милләтини бирмә'налы шәкилдә учурума апармыш олур.** Малајзијанын баш назири Маһатһир Моһамадын өз өлкәсинин инкишафы һаггындакы дүшүнчәләри илә таныш олмаг кифајәтдир. Бүтүн дүнја билир ки, Маһатһир Моһамад тәрәғти вә инкишаф едән өлкә јаратмыш, ону Асија бөһранындан хилас етмиш вә Бејнәлхалг Валјута Фонду илә мүбаһисәдә галиб кәлмишдир. Маһатһир Моһамадын дүшүнчәләринә даир "Хошакәлмәз шөхс олмаг мөһарәти" башлығы алтында Москва мөтбуатында вә "Игтисадијат" гәзетиндә чап едилмиш јазыны ихтисарла охучулара чатдырмағы мөгсәдәүјгүн сајырыг.

... Милли лидерләрин чылызлашмасы глобаллашма дөврүнүн гәрибә хүсусијјетидир. Гәрб адланан мөкәнда бу, даһа чох нәзәрә чарпыр: де Голл вә ја Чон Кеннеди типли сивалар һараса гејб олмушлар. Јени-јени президентләр вә ја баш назирләр бир-бирини әвәз етдикчә али мәнсәб мене-чәрләр, мө'мурлар онлары даһа чох сыхышдырырлар. Булар милләти өзләринин ардынча апармаг әвәзинә, әксинә, өзләринин шөхси һөјат тәрзи дә дахил олмагла һәр шејдә еһтијатла һәрәкәт едәрәк, милләтин, биз һәлә демирик ки, "бејнәлхалг бирлијин" ардынча кедирләр. **Күндәлик дипломатик фәалијјәтдә бу чансыхычы вә хошакәлмәз реаллығы садәчә олараг е'тираф етмәк лазым кәлир.** Лакин бу заман бир мөсәлә ајдынлашдырылмалыдыр: бу күн һәгиги лидерләрин һакимијјәт башына кәлмәсинә мане олан нәдир?

Һәр шејдән әввәл, садә реаллыг мане олур: чохдандыр ки, Гәрб өлкәләри гаршысында өз милләтинин саламат јашамасыны тә'мин етмәк вәзифәси дурмур - онлар јалныз мөвчуд системи гајдасында сахлајыр, һәммин системә хидмәт едән техникләр ролуну ојнајырлар. Дүнјанын галан һиссәсиндә, јә'ни әксәр өлкәләрдә лидерләрә һәлә еһтијач дујулур, анчаг лидерләр һәммин Гәрб илә үз-үзә кәлдикдә чох пис вәзијјәтдә галырлар. Гәрб чох вахт лидерләри, садәчә олараг, әталәт гүввәси илә өзүндән узаглашдырыр, онлара јабанчылар кими бахыр, онлары "диктатор" адландырыр.

Јәгин ки, Малајзијанын баш назири Маһатһир Моһамад (1981-чи илдән баш назир вәзифәсиндәдир) һазыркы лидерләр арасында ән уғурлу лидердир. Бу адам өз ишиндә шөксиз чох бөјүк, ағласығмаз мүвәффәғијјәт газанмышдыр. Лидер үчүн мүвәффәғијјәт нә демәкдир? Садәчә олараг, нөвбәти мүддәтә јенидән вәзифәјә сечилмәкдән бир гәдәр

бөжүк уғур. Дүнјада мөвчуд олан тәгрибән 200 дөвләтин нечә башчысы өзү һагтында дејә биләр ки, мән јохсул, керидә галан, бир чох проблемләрлә үзләшән өлкәни гәбул етдим вә ону игтисади мө'чүзәјә чевирдим, милјонларла һәм-вәтәними варлы вә хошбәхт етдим.

Малајзија барәдә чох данышмаг олар. Буну демәк кифајәтдир ки, 1997-чи илин әввәлиндә һәмнин өлкә игтисадијатын рәгабәт габилијјәти көстәричиси үзрә дүнјада икинчи иди. Биринчи јердә АБШ, үчүнчү јердә Сингапур кедир, сонрақы јерләри Лүксембург вә башга өлкәләр тутурду. Билл Һејтсин вә башга шәхсијјәтләрин көмәји сәјәсиндә мүвәффегијјәтлә һәјата кечирилән “мултимедиа дәһлизи” идејасыны хатырлатмаг јеринә дүшәр. Белә бир чәһәти дә хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, тәкчә “Матсусита електрик” (“Панасоник”, “Текникс” маркалары вә башга маркалар она мәхсусдур) Малајзијада истәһсал етдији өз мәһсулларыны дүнјанын 78 өлкәсинә ихрач едир. Һәрчәнд, башлыча ме'јар будур ки, өлкәнин “ортабаб” вәтәндашлары нечә јашајырлар. Онлар чох јахшы јашајырлар вә биз дејә билмәрик ки, Русија јахын илләрдә һәмнин көстәричи үзрә Малајзија сәвијјәсинә чатачагдыр.

Лакин иш бунунла битмир; ики ил јарым әввәл мүвәффегијјәтин зирвәсиндә икән Маһатһир вә онун милләти өз зәһмәтләринин бәһрәләрини аз гала итирәчәкдиләр. Әкәр о, Бејнәлхалг Валјута Фондунун бујруғуна вә өз мүшавирләринин әксәријјәтинин дедикләринә әмәл етсәјди вә гоншуларынын - Таиландын вә ја Индонезијанын јолу илә кетсәјди, итки лабуд олачагды. **Лакин лидер Маһатһир нијјәтиндән дөнмәди вә өз игтисадијјатыны 1997-1999-чу илләрдәки Асија бәһранынын дағынтыларындан хилас етди.**

Бу мө'нада Маһатһир мүтләг дүнја рекордчусудур. Ону һеч кәслә мүгајисә етмәк олмаз. Маһатһирин гоншусу - Сингапурун кечмиш баш назири Ли Куан Ју вә ја Индонезијанын кечмиш президенти Сухарто “игтисади мө'чүзәнин аталары” зүмрәсинә аид едилә биләрләр. Дүнјанын әһалиси ән чох олан өлкәсини тәрәгги јолуна чыхармыш Ден Сјаопини дә јаддан чыхармајаг (дикәр рекионларда, һәтта мүһарибәдән сонрақы Јапонияда вә Алманияда сыфырдан башлајан вә белә парлаг нәтичәләр әлдә едән бирчә нәфәр дә шәхсијјәт көзә чарпмыр). Лакин Асија бәһраны гапынын кандарыны кәсдирдији заман Ли бәһ-бәһлә истә'фаја көндәрилмиш, Ден исә көзләрини әбәдилик јуммушду; онларын игтисадијјатыны башгалары хилас етдиләр; Сухарто исә өз өлкәси илә бирликдә бәһранын гурбаны олды. Беләликлә, биринчи јер, шүбһәсиз, Маһатһирә мәхсусдур. Садәчә олараг, дүнјада һеч кәс Малајзија баш назиринин көрдүјү ишләри көрә билмәмишдир. Зәннимчә, Маһатһир көрдүјү ишләр мүгабилиндә әсримизин јүз нәфәр ән көркәмли адамларынын сырасында - һәм дә илк чәркәләрдән бириндә һөкмән өзүнә лајиг јер тутмалыдыр.

Инди дә баш назирин наилијјәтләриндән дүнјада нә үчүн аз адамын хәбәрлар олдуғу барәдә. Маһатһир өзүнүн бүтүн фәалијјәти әрзиндә горхунч учурумун кәнары илә адымлајыр. Учурумун о бири тәрәфиндә Сәддам Һүсејн дајанмышдыр. **Игтисади вә сосиал инкишафын Асија модели чохдандыр ки, идеоложи мүбаризәнин мәркәзиндәдир: һәмнин рекионда баш верән јахшы һалларын һамысы монетаристләрин принципләринә мејдан охумаг демәкдир. Һәтта белә дә демәк олар - ја монетаристләр, ја да Асија. Бу ојун чох шеј тәләб**

едир. Лакин Асија бизнесменләри вә сијаси хадимләри һәмин ојуну лал-динмәз ојнамаг истәјирләр. Маһатһир јеканә шәхсијјәтдир ки, һәр шеј барәдә олдуғу кими данышмағы һәгигәтән бачарыр.

Маһатһирин сөјләдији нитгләрдән биринин ајры-ајры мөгамларыны тәгдим едирик. Галибин өз оппонентләри (бә'зән дә тәрәфдарлары) үчүн сон дәрәчә арзуолунмаз шәхс олмағы бачаран вә истәјән бир адамын дедикләрини динләјин; нәһәјәт, тәсәввүр един ки, бу сөзләр ачыглы, сакит-сакит вә садист мәмнунлуғу илә дејилмишдир:

“1997-чи илин орталарында инанырдыг ки, биз Мексика дејилик, Таиланд да дејилик. Бизим бөјүк мөбләғдә харичи борчларымыз јох иди - нә һөкүмәтин, нә дә хүсуси секторун. Биз бөһранла гаршылашмыш Таиланда көмөк үчүн һеч бир чәтинлик чөкмәдән 1 милјард АБШ доллары ајырдыг, сонра исә Индонезијаја да бир милјард АБШ доллары вердик. Мәһз 1997-чи илин ијунунда чәнаб Мишел Камдессү (Бејнәлхалг Валјута Фондунун кечмиш ичрачы директору. - Тәрчүмәчинин гејди) өзү Малајзија игтисадиятынын әсасларынын ағласығмаз дәрәчәдә мөһкәм олдуғуну тәфәррүаты илә вә ачыг шәкилдә тәсвир етмишди. Бизим валјутамыз вә бизим фонд базарымыз дағылдыгда бизә тәклиф олунан бүтүн тәдбирләри үзүјола дәрһал гәбул етдик. Гәрб мәтбуаты бунлары “Бејнәлхалг Валјута Фондундан мөһрум олмуш Бејнәлхалг Валјута Фонду” адландырымышды: фаиз дәрәчәләри хејли артырылмыш, һөкүмәт хәрчләри хејли азалдылмыш, кредитләшидрмә хејли ихтисар едилмишди. Бүтүн бунлардан сонра биз әсл сәфәһләр кими тәәччүбләнмәјә башладыг ки, көрәсән нә үчүн бизим валјутамыз јени-јени һүчумлара мө'руз галыр.

Јалныз бир мүддәт өтәндән сонра ән мүһүм стратеги тәдбирләрдән бирини - сечмә валјута нәзәрәтини кәшф етдик вә һәјата кечирмәјә башладыг. Бу тәдбир валјутанын сабитлијини тә'мин етмәјә, чидди мәнфи һаллара јол вермәдән игтисадият үчүн пул ајырмаға, фаиз дәрәчәләрини ашағы салмаға имкан верди. Беләликлә, реал игтисадият вә ејни заманда малијә сектору хилас едилди. (Сөһбәт әслиндә бундан кедир ки, милли валјутанын мөзәннәси сабитләшди вә онун дөвријјәси вә өлкәнин һудудларындан кәнарда милли валјута илә һәр чүр әмәлијјатлар гадаған олунду. - “Независимаја газета”).

Биз валјута нәзәрәтини тәтбиг етдикдә бизи әсл әбләһ адландырдылар. Бизим тәдбирләримизи сон дәрәчә амансыз тәдбирләр адландырдылар. Мәним барәмдә исә дејирдиләр ки, мән бу ишләри јалныз һакимијјәт башында галмаг үчүн көрүрәм. Сајсыз-һесабыз ағыллы адамлар белә бир гәнаәтә кәдиләр ки, биз һәмин ишләри көрүрүк ки, ағрылы структур ислаһатларындан јаха гуртараг.

“Бизнес уик” Малајзијаны “көлә игтисадият” адландырымышды. Харичи экспертләр дејирдиләр ки, бизим фонд базарымыз мөһв олачагдыр.

Бу күн, бир илдән сонра биз хош сөзләр ешидирик. Мән истәрдим ки, Мишел Камдессүјә миннәтдарлыг сөзләrimi протокола дахил едәсиниз. Мишел Камдессү бизим барәмиздә бир нечә дөфә үрөкачан сөзләр сөјләди.

Үмүдүнја Банкынын баш игтисадчысы чәнаб Чозеф Стиглитс деди ки, Малајзијанын тез бир заманда дирчәлмәси хош тә'сир бағышлајыр. Һәлә һеч кәс һеч јердә демәмишдир ки, 1998-чи ил сентјабрын 1-дә тәтбиг етдијимиз

валјута тәдбирләри ифласа уғрамышдыр.

Еһтималларын зиддинә олагаг, харичи валјута еһтијатлары азалмамыш, әксинә, ил әрзиндә 60 фаиз артмышдыр, харичи валјута еһтијатлары ајда орта һесабла (валјута нәзарәти тәтбиг олундугдан сонракы ил әрзиндә) 1 милјард доллар чоһалмышдыр. Еһтималларын зиддинә олагаг, валјутамызын гејри-мүмкүн девалвасијасы илә дејил, онун мүмкүн ревалвасијасы илә әлагәдар ваһимә јаранмышдыр. Инди әксәријәт белә һесаб едир ки, Малајзија валјутасы лазымынча гијмәтләндирилмәмишдир. Беләликлә, рәгабәт габилијјәтимиз гат-гат артыр вә бу һал бизим үрәјимизчәдир. **Еһтималларын зиддинә олагаг, биз тичарәтдә далбадал профисит (мәнфәәт) әлдә етдик; бизим ихрач көстәричиләримиз Асијада ән јахшы көстәричиләрдир.** Мүһарибәдән сонракы дөврдә ахырынчы ајлар әрзиндә тичарәт профиситләри үзрә бир нечә дүнја рекорду газанылмышдыр. Еһтималларын зиддинә олагаг, Американын бир нечә сечмә университетинин һеч вахт Малајзијаја кәлмәмиш бир нечә нәфәр кениш мә'луматлы мә'зунуну чыхмаг шәртилә, һәләлик, һеч кәс Малајзија валјутасынын гара базары илә растлашмамышдыр. Еһтималларын зиддинә олагаг, Малајзија фонд базары парчаланмамышдыр... Валјута нәзарәтинин тәтбиги барәдә хәбәрләр јайылмаздан әввәл, 1998-чи ил августун ахырында индекс 303 бәнд һәддиндә иди. Ахырынчы чүмә күнү (јә'ни Маһатһирин Сингапурда Үмумдүнја игтисади форумунда нитг сөјләмәси әрәфәсиндә) индекс 743,84 бәнд һәддиндә олмушдур.

Мән, әлбәттә, Таиландын, Чәнуби Корейанын, Индонезиянын вә башга өлкәләрин мүвәффәгијәтләринә һејранам. Инкаредилмәз фактдыр ки, биз һамамыз игтисадијја-

ты һәлә јарым ил әввәл һеч кәсин ағлына кәлмәјән бир сүр'әтлә бәрпа етмәјә наил олдуг. Бејнәлхалг Валјута Фонду кәлән ил Малајзија игтисадијјатында 6,5 фаиз артым әлдә едәчәкдир. **Ичазә верин, Малајзија илә әлагәдар билдирим ки, биз Бејнәлхалг Валјута Фондундан вә даһа нә биллим кимләрдән бөјүк мәбләгдә борч алмадыг, бөјүк мәбләгдә борчларын кәләчәк нәсилләр үчүн ағыр јүк олмасына имкан вермәдик.** Биз бөһрана мә'руз галан башга өлкәләрин әлдә етдикләри игтисади нәтичәләрә наил олдуг, анчаг гијмәтли корпорасијаларымызын һәррача гојулуб, әчнәбиләрә дәјәр-дәјмәзинә сатылмасына јол вермәдик. Биздә бүтөв бир нәсил өз өмрүнү һәммин корпорасијаларын јарадылмасына һәср етмишдир. Нәји исә дәјәр-дәјмәзинә алмаг нијјәтиндә оланларын һамамысындан үзр истәјирәм.

Биз дә гоншуларымызын әлдә етдикләри нәтичәләрә наил олдуг, лакин чамааты күтләви сурәтдә ишдән чыхармадан, "бирчә нәфәр дә олсун ушағы мәктәбдән кәнарда гојмадан, ики нәслин өмрү боју јетирдији орта синфи мәһв етмәдән, бир нечә ониллик әрзиндә чоһ бөјүк чәтинликләр баһасына јаратдығымыз саһибкарлар синфини мәһв етмәдән, күчәләрдә ган төкүлмәдән, өлкәдә сијаси һәрч-мәрч-лијә јол верилмәдән".

Мән гәти инанырам ки, биз арды-арасы кәсилмәјән чағырышлара гулаг асыб көмәк үчүн Бејнәлхалг Валјута Фондуна ағыз ачсајдыг, Малајзијаны елә ишләр көрмәјә вадар едәчәкдиләр ки, нәтичәдә төкчә Малајзија игтисадијјаты дејил, төкчә Малајзијанын сијаси структура дејил, һәм дә бүтүн Малајзија милләти, бүтүн Малајзија чәмијјәти мәһв олачагды. Бу фәлакәт Бејнәлхалг Валјута Фондунун мәкрли ирадәси нәтичәсиндә дејил, Бејнәлхалг Валјута

Фонду экспертләринин кифәјәт гәдәр билијә, фактларә ма-лик олмамалары үзүндән, онларын бахышларынын, имканларынын вә дәрәкәләринин мәһдудлуғу үзүндән баш верәчәкди.

Ичәзәнизлә, сизә бир нечә хаһишлә мүрачиәт едим. Әввәлән, елә дүшүнмәјин ки, бизләр бурада, Асијада јашајанлар учдантутма ахмаг адамларыг... Әкәр сиз бизим куја бурада етдијимиз ахмаглыгларын бә'зиләрини баша дүшмүрсүнүзсә, бәлкә сиз ара-сыра бир гәдәр ишләјәјдиниз вә бизи габагчадан садәчә ахмаглар һесаб етмәк әвәзинә бизим көрдүјүмүз ишләри баша дүшмәк габилијјәтинизи јахшылашдырајдыныз. Икинчиси, зәһмәт чәкиб габагчадан белә бир гәнаәтә кәлмәјин ки, биз һамымыз бурада коррупсијаја гуршанмыш шәхсләрик (лидерләрик), јалныз өз хејримизә ишләјирик, хидмәт етдијимиз чәмијјәтләрә сәдагәтли дејилик. Әкәр сиз бизим коррупсијаја гуршандығымызы вә јалныз өз хејримизә ишләдијимизи күман едирсинизсә, онда кәрәк бојнуруза аласыныз ки, бизим бүтүн әмәлләримиз коррупсијаја гуршанмағымызын вә гүсурлу варлығымызын бәһрәсидир. Ахы, сиз инкар едә билмәзсиниз ки, бизим көрдүјүмүз ишләр сәјәсиндә Асија өлкәләри иғтисади нәһәнкләрә чеврилмишләр. Үчүнчүсү, зәһмәт чәкиб көзләмәјин ки, биз өз чәмијјәтләримизи башгаларынын хејринә, бизим фонд базарларымызда чох бөјүк мәбләгдә мәнфәәт көтүрмәк истәјәнләрин хејринә идарә едәчәјик. **Зәһмәт чәкиб бизә имкан верин ки, милли вә социал үстүnlүкләримизи өзүмүз мүәјјән едәк. Көзләмәк лазым дејил ки, иғтисади либерализм принципинә һөрмәт наминә халғымызын вә өлкәмизин мәнафеләринә әчнәбиләрин хејринә е'тинасызлыг көстәрәчәјик. Кефиниз нә гәдәр истәјир,**

өз дәлилләринизин күчү илә инандырын. Лакин бизи өз күчүнүзүн дәлилләри илә инандырмаг лазым дејил. Хаһишим будур ки, бизи тәһгир етмәјәсиниз, зәһмәт чәкиб өз бахышларынызы бизә гәбул етдирмәјә чәһд көстәрмәјин. Аллаһы севәрсиниз, зәһмәт чәкиб һәр һансы иши нечә көрмәли олачағымызы бизә бујурмајасыныз.

Бир чохларынын мәғлубијјәти илә нәтичәләнмиш чарпышмадан сонра галибин изтираблы тәнтәнәси. Тәнһа галан вә бу тәнһалығы илә дә Бејнәлхалг Валјута Фондунун нүфузуна амансыз зәрбә ендирән бир инсанын тәнтәнәси. Көрүнүр, нәләр баш вердијини Русијада олдуғча аз адам дәрк едир: Асијада иғласа уғрадыдан сонра Бејнәлхалг Валјута Фонду “өз симасыны итирмишдир”, чох күман ки, ону Камдессүнүн истә'фасындан да дәһшәтли вә хошакәлмәз агибәт көзләјир; ахы, иғтисади либерализмин бүтүн концепсијасына вә үмумијјәтлә, “глобаллашдырма” адландырылан нә варса һамысына зәрбә ендирилмишдир. Ирәлидә агибәти мә'лум олмајан дәјишикликләр көзләнилир. Өзү дә Малајзијанын учбатындан.

Әввәлчә “трансмилли” күтләви информасија васитәләри “Малајзија эксперименти”нин шәксиз јекунларыны сүкут вә јалан информасија дивары илә әһатә етдиләр (бу дедикләримизин әкс-сәдасы баш назирин јухарыда ситат кәтирдидимиз нитгиндә дә дујулур). Сонра исә... Бу дүнјада галиб вә гүрүрлу шәхсдән гисас алмаг истәјән нүфузлу адамлар чохдур. Фүрсәт дүшәчәкдир.

МОДЕРНЛӘШДИРМӘ ЕЬТИРАСЫ

Милли инкишаф програмынын зәрурилијинә кәскин еһтијач дујулдуғу бир шәраитдә бәһрандан-бәһрана доғру доғ-

гуз ил әрзиндә ачыг-ашкар е'лан олунмајан програмсыз јашајан бир өлкәнин вәтәндашы кими Малајзијанын баш назириндә онун идеолог ролуна даһа чох һөрмәт бәсләјирәм. Маһатһир данышан вә јазан бир шәхсдир. Сон 19 ил әрзиндә малајзијалылар баш назирин өз дилиндән даим ешидирләр (вә ја онун јазыларында охујурлар) ки, онларын һәр бири нечә илдән сонра даһа јакшы јашаја биләр вә һакимијәт органлары нәләр етмәлидир вә нәләр едир. Принципчә бу, һәр һансы өлкәнин рәһбәринин әсас ишидир. Лакин Маһатһир, садәчә, рәһбәр дејилдир. Маһатһир елә бир инсандыр ки, өлкәни даим јакшылашдырмағы вә лазым кәләрсә, халгыны јакшылашдырмағы өзүнүн башлыча иши сајыр. Сонунчу кејфијәт надир кејфијәтдир вә "маһатһиризм"ин маһијәти дә бундадыр.

Баш назирин биринчи китабы - "Малај дилеммасы" (1970-чи ил) онун ән парлаг әсәридир. Һәмин китабын сәјәсиндә мүүллиф өз өлкәсиндә ән мәшһур малај милләтчи си кими танынмышдыр. Бу, чох парлаг әсәрдир. О, елә фактларын садаланмасы илә башланыр ки, һәмин фактлар барәдә кур сәслә данышмаг һеч дә һәр јердә тәһлүкәсиз сәјылмырды, - һеч кәс өлкәдә иргләрарасы мүнәсибәтләри кәскинләшдирмәк истәмирди, һәрчәнд һамы билирди ки, белә фактлар мөвчуддур. Иш бурасындадыр ки, 1957-чи илдә мүстәгиллик газанмыш Малајзија узун мүддәт милләтчиләрин дәһшәтләрини хатырладан вә Русија вәтәнпәрвәрләрини, антисемитләри, Гафгаз әлејһдарларыны һәлә дә ваһимә ичәрисиндә сахлајан бир вәзијәтә дүшмүшдү. Сајча өлкә әһалисинин тәгрибән јарысыны тәшкил едән јерли, көклү милләтин - малајлыларын әлиндә милли сәрвәтин јалныз бир нечә фаизи чәмләшмишиди. Јад өлкәјә пулсуз-парасыз

кәлән мұһачирләрин чох садә бир чыхыш јолу вар иди: чәтинликләрә таб кәтириб јашамаг вә ја мөһв олмаг. Таб кәтириб јашамаг үчүн кәрәк тичарәтлә мәшғул олајдын - плантасијалар вә тикинти бөһран вәзијәтинә дүшмүшдү, торпаг исә јерли сакинләрин әлиндә чәмләшмишиди. Маһатһир малајлыларә дејир ки, онлар саламат галыб јашамаг үчүн фатализм, пассивлик кими, пулу, мүлқијјәти вә вахты гијмәтләндирмәји бачармамаг кими фитри милли хүсусијәтләрдән имтина етмәлидирләр. Ја белә олачаг, ја да милләт чырлашагдыр.

Бир чәһәти дә гејд едәк ки, 45 јашлы Маһатһир "Малај дилеммасы" китабыны јазанда малај "ифратчыларындан" иди. Үстәлик парламент сечкиләриндә мәғлубијјәтә уғрамышды, о вахт һакимијәтдә олан баш назирә кәскин мезмунлу мәктуб јазмышды. Бүтүн бунлар онун партијадан харич едилмәси илә нәтичәләнмишиди. "Малај дилеммасы" китабы исә, садәчә оларәг, гадаған едилмишиди. Лакин сонрақы баш назирин һакимијәти дөврүндә Маһатһири партија сыраларына гајтардылар, тезликлә она кабинетдә вәзифә дә вердиләр. "Дилемма" чапдан чыхдыгдан 11 ил сонра Маһатһир партијанын лидери вә баш назир олду.

Оңун әввәлки биографијасы олдугча садәдир: Шимал штаты Кедахда әјаләт мүүллиминин вә мәктәб директорунун оғлу, Јапонијанын өлкәни ишғал етдији дөврдә чаван базар алверчиси, сонра Сингапурда тибб тәһсили алан тәләбә, әјаләт һәкими вә әјаләт сијасәтчиси, бир нечә ушағын атасы вә өкәј аталы Маһатһир әлиндә али мәнсәб јолуна мөһз чәмијјәтә мејдан охумагла, ачы һәгигәти ачыг-сачыг демәклә гәдәм гојду. Маһатһир маһијәт е'тибарилә али мәнсәб јолунда ирәлиләмәјә башлады - зарафат дејил,

өз милләтинин үзүнә дејәсән ки, о хәстәдир вә өз торпагында раһат јашамаға лајиг дејилдир.

Јери кәлмишкән, “Дилемма” Маһатһир һәлә партијадан говулдуғу вә парламент сечкиләриндә мәғлуб олдуғу дөврдә һәјата кечирилән вә 1990-чы илдә уғурла баша чатан сијасәтин әсасыны тәшкил етди: өлкәдә малај саһибкарлары, мүһәндисләри, вәкилләри синфи јарадылды вә и.а.

Гејд едәк ки, Маһатһир әввәлчә һөкүмәтин үзвү, сонра исә һөкүмәт башчысы оларкән чох марағлы бир идеоложи дөнүш едир: малај милләтчилијиндән әл чәкмәјән Маһатһир ону аһәнкдар сурәтдә Малајзија милләтчилијинә чевирмәјә чалышыр. Парламент үзвү Маһатһир өлкәдә јашајан башга халглара гаршы өз халгынын мәнәфеләри уғрунда мүбаризә апарырды. Назир вә баш назир Маһатһир өз милләтчилијинин әһатә даирәсини һисс олунмајачаг дәрәчәдә кенишләндирир, федерасијанын бүтүн вәтәндашларыны һәмин даирәјә чәлб едир вә әсасән “јадлара”, “әчнәбиләрә” гаршы мүбаризә апарырды вә и.а.

Дүшүндүкләрини чәкинмәдән ачыг-сачыг сөјләмәк чәсарәти сонралар да һәм дипломат, һәм дә үчүнчү дүнјанын лидерләриндән бири кими Маһатһирин сијаси үслубунун фәргләндиричи хүсусијјәти олмушдур. Онун горхмазлыгы вә чәсарәти чох вахт бир нөв дипломатик инадкарлыгла әвәз едилер (баш назирин нитгиндән јухарыда мисал кәтирдимиз ситатлар һәмин үслубун чох типик нүмунәсидир). Гәрбин, Чорч Соросун вә башга “валјута мөһтәкирләри”нин, гәрәзли вә дајаз бејнәлхалг журналистиканын онун үнванына сөјләдији гәзәбли кәламлар һамы үчүн чохдандыр ки, ади бир һал олмушдур: Маһатһир арзуолунмаз шәхс олмағы бачарыр. Лакин о,

һәмишә елә һәрәкәт етмәји бачармышдыр ки, инадкарлыг харичи инвестисијалары чәлб етмәјә әнкәл төрәтмәсин: Малајзија һәмин көстәричи үзрә сәјсыз-һесабыз рекордлар газанмыш, Чәнуб-шәрги Асијада даһа чох “инвестија чәлб едән” өлкәјә чеврилмишдир. Баш назир гәтијјәтлә демәк олар ки, үмумијјәтлә, Гәрбә вә өчнәбиләрә гаршы чыхыш етмир - Маһатһир тичарәт-игтисадијјат мејданында елә бир вичданлы ојун уғрунда јорулмадан мүбаризә апарыр ки, бу ојун нәтичәсиндә онун өлкәси (рекион вә бүтөвлүкдә үчүнчү дүнја) һалал газанчына саһиб олмаг имканы әлдә етсин. Дүнја белә инадкарлыгы нормал сәјыр вә истәр-истәмәз гәбул едир.

Һәтта, јалтағларын типик јарадычылығы нәзәрә алынмаса да, Маһатһирин биографијасы дәфәләрлә нәшр едилмиш вә онун һаггында нечә-нечә китаблар бурахылмышдыр. Малајзијалы Ку Бу Тејкин “Маһатһиризмин тәзадлары” адлы чох чидди китабында баш назир Маһатһир милләтчи, мүсәлман, популист вә авторитар һаким кими гијмәтләндирилир. Лакин бу гәбилдән кәламлары мүхтәлиф өлкәләрин бир чох лидерләринә дә шамил етмәк олар. Мән дејәрдим ки, маһатһиризмин маһијјәти онда “социал мүһәндислик” гаршысында, өз халгыны төкчә игтисадијјаты вә башга саһәләри дејил, һәм дә милли характери тәкмилләшдирмәјә һәр күн төһрик етмәк зәрурәти гаршысында ваһимә һисси јохдур. Маһатһирин өз сөзләри илә дејәк: “Баш назир вәзифәсиндә чалышдығым илләрә нәзәр салсам, зәннимчә, мөним ән бөјүк наилијјәтләримдән бири будур ки, мән бүтүн милләтин дитәтини онун кәләчәјинә јөнәлтмишәм. Әввәлләр һәгигәтән узунмүддәтли планлар вә вәзифәләр јох иди, адамлар, садәчә олараг, өз ади күнләрини јашајырдылар”.

Адәтән, “Асија мө'чүзәси” адландырылан нә варса, һамысы бу биринчи аддымын нәтичәсидир. “Дөвләт-корпорасија” ярадылмыш, сонра исә өзәлләшдирмә һәјата кечирилмишдир; өлкәнин өзүндә автомобилгајырма, електроника сәнајесинин, информатиканын әсаслары планажун сурәтдә гурулур; игтисадијјат Асијада да мисли көрүнмәјән сүр'әтлә јүксәлир; өлкәнин пайтахты Куала-Лумпур палмалар вә чакарандаларла әһатә олунмуш “мүстәмләкә чәннәти”ндән кәләчәјин футурист шәһәринә чеврилмишдир.

Исламчы Маһатһир барәдә нә демәк олар? Бурада “Малај дилеммасы” илә бағлы әһвалат тәкрар едилир. Баш назир јорулмаг билмәдән хатырладыр ки, ислам тәкчә VII әср үчүн дејил, һәм дә XXI әср үчүн мүнәсиб дин олмалыдыр, елә бир дин ки, биринчи төвсијәси билијә јијәләнмәкдир. **Билик ислам дүнјасына индики керилији арадан галдырмагда көмәк едәчәкдир.** Үмумијјәтлә, бүтүн чаларлары илә бирликдә модернләшдирмәни һәјата кечирмәк Малајзија лидеринин һәмишә ән бөјүк истәји олмушдур; јахшы хатырлајырам, 80-чи илләрин орталарында белә бир мө'лумат дигтәтими чәлб етди ки, онун иш отағында бир нечә компүтер гојулмушдур вә баш назир бөјүк мәнунијјәтлә компүтерләрдән истифадә едир. Хатырладаг ки, о вахт баш назирин јашы 60-ы адламышды. Маһатһирин нечә-нечә бөһранларын бурулғанындан кечмиш авторитар лидер кими һакимијјәти әзмкарлыгла әлдә сахламаг мөһарәтинә һејран галмаја билмирик. Факт фактлығында галыр. Һәрчәнд, Чиндән тутмуш Јапония вә Сингапурадәк Асија дөвләтләринин бүтүн рәһбәрләри кими Маһатһир сизә хатырлада биләр ки, онун сон мөгсәди демократијанын идхал принципинә хидмәт етмәк дејил, милләтин саламат јашамасыны вә

тәрәгтисини тә'мин етмәкдир. Популист? Бахыр һансы мө'нада; о, сечичијә һеч вахт әсассыз вә'дләр вермәмишдир, митингләрдә исә өзүнү, һәгигәтән, балыг өзүнү суда раһат һисс едән кими раһат һисс едир. Лакин Маһатһир Моһамад бүтүн хошакәлән вә хошакәлмәз кејфијјәтләри илә бәрабәр, елә инсандыр ки, чошғун бир еһтирасла јашајыр - өз өлкәсини һәр чәһәтдән дүнјанын ән чох инкишаф етмиш дөвләтләри сәвијјәсинә галдырмаг.

МАҲАТҺИР ЈЕНИ ӘСРИ НЕЧӘ КӨРҮР?

Маһатһир бир нечә китаб нәшр етдирмишдир. О, баш назир олдуғу илләрдә чапдан бурахылмыш китабларыны, әсасән, өзү јазмышдыр (һәрчәнд, чох вахт Стратежи Тәдгигатлар Институтунун директору Нурдин Супинин дәст-хәтти һисс едилир). Өтән ил чапдан чыхмыш китаб “Асија үчүн јени шәраит” адланыр. Китабын јазылмасына Асијада игтисади бөһранын јекунлары сәбәб олмушдур. Бу фајдалы вә чәзбедичи әсәр Маһатһирин үзүмүзә кәлән јүзиллик барәдә бахышларынын шәрһи илә тамамланыр. Китабдан бир нечә ситат. Күман едирәм ки, кәлән әсрдә дә Русијанын сијасәтиндә (вә демәли, бејнәлхалг сијасәтдә) галмаг истәјән һәр кәс үчүн бу китабы охумаг фајдалы оларды. Башгаларынын ағылларына кәтирмәјә белә еһтијат едикләри суаллары баш назирин учадан вермәк бачарығы вә һәр шеј барәдә учадан данышмаг бачарығы һәмин ситатлардан јахшы көрүнүр.

“Рекионда (Асија бөһраны нәтичәсиндә) 700-800 милјард АБШ доллары мөбләғиндә алычылыг габилијјәти итирилмишди. Индонезијанын үмуми милли мөһсулу азалыб, бөһрандан әввәлки сәвијјәнин алтыдабир һиссәси сәвијјә-

синә енмишди. Нечә олмушду ки, 211 милҗон зәһмәтсәвәр әһали җашаҗан бөҗүк бир өлкәнин бүтүн активләри әввәлки дәҗәринин алтыдабир һиссәсини тәшкил етмишди? Әкәр әчнәбиләр бир милләтин пулуну девалвасија едирсә вә ону сутка әрзиндә мүфлисләшдирирсә, о милләтә милләт демәк олармы?”

“Мән деҗәндә ки, Асијанын јени сәнајә өлкәләринин үмуми дәҗәрләри вар вә һәммин дәҗәрләр онлара е’тибарлы игтисади јүксәлиш јолу илә ирәлиләмәкдә көмәк етмишдир, мәним бу сөzlәримин чох вахт сыртыгылыг кими, һәтта, Асија мәдәни тәчавүзүнүн јени, тәһлүкәли формасы кими гәләмә верирләр. Көрүнүр, бир чох гәрблиләр елә зәнн едирләр ки, јалныз онларын дәҗәрләри вә етика принципләри дүнјанын бүтүн сивилзасијалы кишиләри вә гадынлары тәрәфиндән һәр јердә гәбул олунар вә ја гәбул олунамалыдыр. Нә үчүн бир чох авропалылар баша дүшүрләр ки, Асија мусигиси “Битлз”, Азнавур вә ја Мотсарт јолу илә деҗил, өз јолу илә инкишаф едә биләр. Ејни заманда бир чохлары дөвләтин идарә олунамасынын Асија формасыны гәбул етмирләр, онлар бу фикирдәдирләр ки, дөвләти анчаг Авропа гајдалары илә идарә етмәк олар”.

“Белә һесаб едирләр ки, дүнјада валјута илә тичарәт дәҗәр мә’насында маллар вә хидмәтләр илә дүнја тичарәтини 20 дәфә үстәләјир, лакин биз бундан нечә бәһрәләнирик?... Һәммин бизнес биздә мәшғулуғу артырмыр, игтисади јүксәлиши тә’мин етмир, бөҗүк мәбләғдә пул газанан адамлар истисна олмагла милләтләрә вә ја инсанлара сәрвәт кәтирмир. Дүнја әлбир фәалијјәт кәстәрир ки, террорчулар вә чаниләр пуллары чырпышдырмасынлар; ахы, нә үчүн дә дүнја валјута илә тичарәтдә бә’зи гајдалары бирликдә тәт-

биг етмәсин”.

“Асија игтисади мө’чүзәси” термини шәхсин мәним һеч вахт үрәјимә јатмамышдыр. Һәммин терминә инансаг, бизим наилијјәтләримиз халғларымызын ағыр зәһмәти, ганлы, көз јашлары вә исте’дады сәјәсиндә деҗил, һансы бир сәһрбазлығынса тә’сири илә газанылмышдыр”.

“Валјута бәһранына гәдәр асијалылар өзләриндән чох разы идиләр. 21-чи јузиллик онларын јузиллији, “Асија јузиллији” олмалы иди. Онлар кетдикчә һәм варланыр, һәм дә технолокијалар, игтисади јүксәлиш вә сәнајенин инкишафы бахымындан даһа бөҗүк тәрәггијә наил олурулар. Әһалиси тәгрибән ики милҗард нәфәр зәкалы вә зәһмәтсәвәр адамлардан ибарәт Шәрғи Асија үст-үстә Авропа вә Америка илә мүгајисәдә даһа гүдрәтли игтисадијјата малик ола биләр. Лакин 21-чи јузиллик тәк бир гитәјә мәнсуб олмајачагдыр. 21-чи јузиллик “Үмумдүнја әсри” олачагдыр. Чинә вә ја бүтөвлүкдә Асијаја мане олмаг чәһдләри кеч-тез пуча чыхачагдыр. Асијада инкишафы вә тәрәггини бир мүддәт ләнкитмәк олар, анчаг һәмишәлик јох. Авропалыларын (үмумән, Гәрбин - “Н.Г.”) бүтүн дүнја үзәриндә һөкман олмаг чәһдләри баш тутмајачагдыр, еләчә дә һәр һансы сивилзасијанын, гит’әнин вә ја етник групун бу гәбилдән олан башга чәһдләри. Асијалылар, шүбһәсиз, дүнја үзәриндә һөкман олмајачаглар. Лакин асијалылар вә ја Асијада јашаҗан адамлар, гарышыг иргләр өзләринә лајиг јер тутачаглар, “Үмумдүнја әсри”ндә өзләринә чатмалы олан пајларыны алачаглар”.

XVII

КОРРУПСИЈАЈА ГАРШЫ СИСТЕМЛИ МУБАРИЗЭ ӨЛКЭНИН ИМИЧИНЭ МУСБӘТ ТӘ'СИР КӨСТӘРИР

Ислаһатлар просесиндә коррупсијаја гаршы системли тәдбирләр дә һәјата кечирилир. Гејд етмәк лазымдыр ки, ислаһатлар әрәфәсиндә Чин игтисадијјаты, демократик институтлар о гәдәр зәиф инкишаф етмишди ки, бурада коррупсијаја гаршы еффектли мүбаризә системиндән сөһбәт дә кедә билмәзди. Она көрә дә өлкәдә ислаһатларын һүгути базасынын јаранма просесиндә коррупсијаја гаршы тәдбирләр дә һазырланырды. Чинли мүтәхәссисләр бизә мә'лумат вердиләр ки, али партија вә дәвләт апаратында криминал элементләрин ганунверичилик органларына дахил олмамасы вә онларын иштиракы илә ганунларын гәбул едилмәмәси мәсәләсинә хүсуси диггәт јетирилир. Чунки ганунлардакы бошлуг тәсәррүфатсызлыг, мәнимсәмә имканларыны хејли кенишләндирир, коррупсија үчүн әлverişли шәраит јарадыр.

Өлкәдә ичра органларынын фәалијјәтинә чидди нәзарәт едилир. Бүдчә вәсаитләриндән истифадәнин шәффафлығы, ичра органларынын структуру вә ишчиләрин сајы диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

Дунја тәчрүбәсиндән мә'лумдур ки, коррупсија фактлары о јердә даһа чох кениш јайылыр ки, орада ичра органларынын вәзифәли шәхсләринин өзбашыналығы етмәләри

үчүн мүнбит шәраит мөвчуддур. Чиндә бу кими негатив һалларын гаршысынын алынмасы үчүн лисензијалар, сертификатларын верилмәси, гејдијјатын апарылмасы вә с. ичәзә принципләринин истифадәси хејли шәффаф апарылыр.

Һамыја јахшы мә'лумдур ки, һүгути вә физики шәхсләрә бу вә ја дикәр лисензија, гејдијјат шәһадәтнамәси (вә ја вәсигә) верилмәси просесиндә нә гәдәр негатив фактлар, бюрократик әнкәлләр төрәдилир. Чиндә бу просес илдәнилә хејли тәкмилләшир. Иш елә тәшкил едилмишдир ки, һазырда бу вә ја дикәр физики вә һүгути шәхсләрә лисензија, гејдијјат шәһадәтнамәси вермәк үчүн бир нечә инстансијаны кечмәк лазым дејилдир. Мүөјјән олунамыш гајдаја көрә, артыг гејд едилдији кими, бу мәсәлә илә бағлы мүрачиәт едәнә 1-2 күн әрзиндә чаваб верилир. Коррупсија һалларынын олмамасы үчүн бу мәсәләләри һәлл едән органларынын нүмајәндәләри бир мәркәздә топлашырлар вә бир гајда олараг, елә едилир ки, мүрачиәт едәнлә мүрачиәти һәлл едәнләр арасында биләваситә әлагә јаранмасын.

Мә'лумдур ки, бир чох коррупсија фактлары бүдчә вәсаитләринин мәнимсәнилмәси илә бағлы олур. Она көрә дә бүдчә вәсаитләринин истифадәси үзәриндә нәзарәтә хүсуси фикир верилир. Бүдчә тәснифатынын максимум дифференциаллашдырылмасы, вәзифәли шәхсләрин мәс'улијјәтләринин дәгиг мүөјјән олунашы, партија вә һөкүмәт органларынын бу иши даим нәзарәтдә сахламалары, бүдчә вәсаитләри һесабына алыначаг маллар барәдә шәффафлығы, алғы просесиндә јерли истәһсалчыларә үстүнлүк верилмәси вә с. коррупсија һалларынын азалмасыны тә'мин едир.

Дәвләт малијјә системинин тәкмилләшмәси истигамәтиндә дә мүнтәзәм тәдбирләр һәјата кечирилир. Бүдчәнин

реаллыгынын тө'мин олунмасы, дәвләт сифаришләри вә төдарүкү илә әлагәдәр бағланан мүгавиләләрин әсасландырылмасы, дәвријјәдә нағд пулун азалдылмасы антикоррупсија тәдбирләри кими даими дигтәт мәркәзиндә сахланылыр.

Ислаһатлар просесиндә антикоррупсија тәдбирләринин тө'сирини артырмағ үчүн күтләви информасија васитәләринә кениш јер верилир. Бурада һәр бир коррупсија факты, партија, ичра, мәһкәмә органларынын гәбул етдији гәрарлар мәтбуатда ишығландырылыр.

Сон вахтлар Чиндә бә'зи јүксәк вәзифәли шәхсләрин коррупсијаға гошулмасы фактлары ашкар едилмишдир. Бу фактлар там ачылығы илә бүтүн халға чатдырылды, һәтта коррупсија фактларына даир уникал бир сәрки дә кечирилди. Чинлиләр бу саһәдә мүбаризәнин даһа да кәскинләшмәсини истәјирләр. Чүнки бир сыра әјаләтләрдә, дәвләт структурларында һәлә дә коррупсија фактлары мөвчуддур.

Бу проблемин һәлли үчүн ашакыдакы мәсәләләрә кәләчәкдә дә хүсуси дигтәт верилмәси вачиб вәзифәләрдән саялыр:

- өлкәдә демократик просесләрин инкишафы;
- дәвләт идарәетмә органларынын вәтәндаш чәмијјәти структурлары илә гаршылығлы әлагәсинин јарадылмасы;
- һүғуи вә игтисади биликләрин тәблиғи;
- коррупсијаға гаршы тәдбирләрин әһалинин бүтүн төбәгәләринә чатдырылмасы;
- вәтәндашларда антикоррупсија дүнјакөрүшүнүн формалашмасы;
- антикоррупсија тәдбирләринин күчләнмәсиндә бејнәлхалг әмәқдашлығын кенишләнмәси;

- даһа сәмәрәли ганун вә норматив актларын гәбул едилмәси.

Һеч шүбһәсиз ки, бүтүн бунлар өлкә игтисадијјатынын даһа сағлам принципләр әсасында инкишафы, демократик просесләрин дәринләшмәсинә көмәк едир, өлкәнин бејнәлхалг аләмдә имичини артырыр. Бејнәлхалг экспертләрин фикринчә, Чин коррупсијанын аз јайылдығы өлкәләр сырасындадыр.

XVIII

ЧИН КӘЛӘЧӨЖӨ АДДЫМЛАЈЫР

ИГТИСАДИ ИСЛАҲАТЛАР СИСТЕМИНДӨ ЧХР
ТӨЧРҮБӘСИ ДУҢА ИГТИСАДИЛАТЫНЫҢ
ИНКИШАФЫНДА ЖЕНИ ҲАДИСӘДИР

Биз бу күн TRACECA програмынын реаллашдырылмасына, бу истигамәтдә дәвләт, реңионал вә бејнәлхалг тәшкилатларын фәалијәтинә һәср олунмуш материалларын јерләшдирилмәсини нәзәрдә тутан јени рубрика ачырыг. Биз сизи Бөјүк “Ипәк јолу”нун маршрутунда јерләшән, хусусилә, онун тәшәккүлүнүн башлангычында дуран өлкәләрин социал-игтисади уғурлары илә таныш едәчөјик.

Бүгүнкү сөһбәтимиз “Чин мө’чүзәси”, бу өлкәдә гыса мүддәт әрзиндә дүңјанын габагчыл дәвләтләри арасында өз лајигли јерини тутмаға имкан верән надир ислаһатлар һаггындадыр. Жөркәмли Азәрбајчан алими, Бејнәлхалг Игтисадчылар Игтисагынын үзвү, академик Зијад Сәмәдзадә бу феномен һаггында өз фикирләрини сөјләјир.

- Јарым әср бундан әввәл хәритәдә Чин Халг Республикасы мејдана кәлмишир. О, өз муасир инкишафында садә олмајан бир јол кечмишир. Сиз буну, хусусилә сонунчу ислаһатлары нечә гүјмәтләндирирсиниз?

- Дигтәтлә тәһлил етсәк, гејд едә биләрик ки, Чиндәки ислаһат бир нечә мәрһәләни әһатә едир. Бурада илк базар механизми элементләрини 1979-чу илдән тәтбиг етмәјә башлајыбылар. ЧКП-нин 12-чи гурултајы план игтисадијја-

тыны стратежи истигамәт кими гүјмәтләндирәрәк, базар тәнзимләnmәси механизминдән истифадәнин зәрурилијини дә гејд етмишир. 1984-чү илин октјабрында Чин рәһбәрлији дәвләт мүлкијјәти әсасында планлы әмтәә игтисадијјатынын инкишафы һаггында чидди бәјанат вермишир. Стратежи саһәләр истисна олмагла, бир чох мүәссисәләр базар ганунлары илә идарә олунмаға башлады. Үч илдән сонра ЧКП-нин 13-чү гурултајы пландан имтина едилмәси барәдә е’лан едиб, дәвләт тәрәфиндән тәнзимләнән базар игтисадијјатына кечидин зәрурилијини гејд етди. 1989-1991-чи илләр игтисади ислаһатларын бир гәдәр зәифләмәси, идарәәтмәнин инзибати-команда методларынын күчләnmәси илә характеризә олунур.

1992-чи илдән план вә базар проблемләри јенә дә чанлы музакирә предметинә чеврилмишир. Чин игтисадијјатынын баш ислаһатчысы Ден Сјаопин маһијјәти ичтиман мүлкијјәтин үстүnlүјү илә социалист базар игтисадијјатынын гурулмасындан ибарәт олан социал-игтисади дәјишикликләр һаггында програм һазырламышды ки, бурада хусуси мүлкијјәтә е’тинасызлыға јол верилмәјәчөкди. Програма мәркәзләшдирилмиш планлашдырманын ролунун азалдылмасы, мүәссисәләрин фәалијәтинә бирбаша нәзәрәтдән имтина едилмәси, игтисади васитә вә нормативләрин истифадә мигјасларынын кенишләnmәси нәзәрдә тутулурду. Сонракы мәрһәләләрдә мүлкијјәтин бүтүн формаларынын бәрәбәр һүгүтлу олмасы һаггында гәрар гәбул едилмишиди.

- Дүңја игтисади инкишафында Чин һансы јери тутур? Јенә дә Чин “мө’чүзәси”нин, тәрәгтисинин сирри нәдәдир?

- Бу күн Чин дүңја игтисади инкишафында чох мүһүм

жер тутур. Мән бә'зи мүгајисәли, үмумиләшдирилмиш мә'луматлар кәтирмәк истәјирәм. Өзүнүз бахын: тугушдурулан гијмәтләрдә 1997-чи илдә үмуми дахили мәһсулун һәчми 1978-чи илдә 678 милјард доллара гаршы 3827 доллар тәшкил етмишдир, јә'ни 1978-1997-чи илләрдә артымын орта иллик темпләри 9,6 % тәшкил етмишдир. Бу, дүнјада ән јүксәк кәстәричиләрдән биридир. Мүгајисә үчүн дејим ки, бу дөвр әрзиндә Русијада һәмин кәстәричи мәнфидир - 7,2 %. МДБ-нин бир чох өлкәләриндә дә мәнзәрә бу чүрдүр.

Прогноз вә һесабламалара кәрә, јахын илләрдә Чин истәһсал һәчминә кәрә дүнјада биринчи јерә чыхачаг. Әһалиси 1,3 милјард олан бу дөвләт бир нечә ил бундан әввәл бир чох експертләрин, политологларын гејри-мүмкүн һесаб етдији әрзаг проблемини мүвәффәгијјәтлә һәлл етмишдир. Өлкәнин игтисади инкишаф сәвијјәси јүксәлир: адамбашына үмуми дахили мәһсул һазырда ил әрзиндә орта һесабла 8,2 % тәшкил едир. Әмәк мәһсулдарлығы - 3,5 дәфә артымышдыр. Бүтүн бу кәстәричиләр орта дүнја кәстәричиләрини, орта һесабла, Авропа, АБШ үзрә кәстәричиләри бир нечә дәфә өтүб кечир.

Чинин игтисади потенциалынын мөһкәмләндирилмәси онун бејнәлхалг нүфузуна да тә'сир едир. Чин рәһбәрлији тәрәфиндән јеридилән сүлһсөвәр сијасәт, әмәкдашлығы, гаршылығылы јардым сијасәти сабитлијин амили олуб дүнја тәрәптисинә көмәк едир.

Ајдындыр ки, һәлл олунамаш проблемләр дә вардыр, бу барәдә нәинки мүстәгил експертләрин нәшрләриндә, ишләриндә дејилир, һәм дә рәсми һакимијјәт органлары бу барәдә чох ачыг данышырлар. ЧКП-нин сонунчу гурултајы

тәрәфиндән мүәјјән едилмиш инкишаф програмлары бу проблемләрин һәллинә јөнәлдилмишдир.

- Мүлкијјәтин мүхтәлиф формаларына кечид нә чүр һәлл олунамашдыр?

- Чиндә дөбдә олмајан тә'рифин - сүр'әтлә өзәлләшмәнин игтисадијјата бөјүк зәрәр вура биләчәјини, социал-сијаси вәзијјәти кәркинләшдирәчәјини нәзәрә алараг, бу мәсәләјә чох чидди јанашмышлар. Өзәлләшдирмә просесиндә илк нөвбәдә дөвләт бөлмәсинин сахланмасынын зәрурилији 300 миндән чох дөвләт мүәссисәсинин сәһмдар корпорасијалара чеврилмәси, игтисадијјатын әсас бөлмәләриндә ири корпорасијаларын јаранмасы, сәнајенин бә'зи мүәјјәнедичи бөлмәләринә, телоккоммуникасијалара вә нәглијјата нәзарәтин дөвләтин әлиндә сахланмасы гәрара алынды. Ичарә, сәһмләшдирмә кими формаларын инкишафы мүлкијјәтин үмумхалг характеринин сахландығы шәраитдә мүәссисәләрин бөјүк сәрбәстлик алмасыны нәзәрдә тутурду. Чин експертләринин фикирләринә кәрә, мүлкијјәт мүнәсибәтләринин бу ислаһат јолу игтисади артымын чох тә'сирли амили олмушдыр.

Аграр дәјишикликләр дә спесифик хусусијјәтләрлә фәргләнирди. Сиз јәгин ки, бу бөјүк өлкәнин һәјатында аграр бөлмәнин әһәмијјәтини тәсәввүр едирсиниз. Аграр сијасәтдә мәркәзи һиссә аилә подратыдыр. Кәндлиләр 15 ил вә даһа узун мүддәт әрзиндә торпағы ичарәјә кәтүрәрәк, бир сыра мүһүм кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын истәһсалы үзрә дөвләт гаршысында өһдәликләр гәбул едирләр. Тәдарүк гијмәтләри фермер тәсәррүфатларынын јол верилән рентабеллијини тә'мин едир. Сервис хидмәтинин, е'мал бөлмәсинин инкишафы саһәсиндә чох ишләр кәрүлмүшдүр.

Нәтичәләр тә'сирлидир: социал сарсынтылар, шок терапиясы олмадан олдугча жүксәк көстәричиләр әлдә едилмишдир. Кечән ил Чиндә 1985-чи илдә 83,8 милјон тона гаршы вә 1990-чи илдә 98,2 милјон тона гаршы 480 милјон тон буғда истәһсал олунмушдур.

Бүтөвлүкдә өлкәнин әрзаг тәһлүкәсизлији һәлл едилмиш, кәндин социал симасы дәјишмиш, Чинин социал-игтисади тәрәптисиндә онун ролу күчләнмишдир.

- Инфлјасија илә мүбаризә нечә апарылмышдыр?

- Ислаһатын илк илләриндә, елә инди дә бүтүн мүстәһил дәвләтләрдә инфлјасија проблемени ән әсас проблемдир, онунла мүбаризә - пул-кредит сијасәтинин мүһүм тәркиб һиссәсидир. Кечмиш Иттифағын республикаларында олдуғу кими, Чиндә "шок терапиясы" бир анда гијмәтләрин либераллашдырылмасы олмамышдыр. Чиндә гијмәтләр тәдричән азад олмуш, мөһсулун мүәјјән һиссәси үчүн сәнајә мүәссисәләриндә мөһкәм гијмәтләр гојулмуш, ејни заманда, онлара мөһсулун бир һиссәсини сәрбәст гијмәтләр үзрә реаллашдырмаг һүгүгу верилмиши. Реал шәраити, социал вәзијјәти нәзәрә алмагла, гијмәтләрин вә башга макроигтисади көстәричиләрин орта дәвләт тәнзимләнмәси әсиндә инфлјасија проблемини күндәликдән чыхарды. Өзүнүз фикир верин: 1992-1997-чи илләрдә инфлјасијанын орта иллик темпләри јалныз 10,3 % тәшкил етмиши.

- Чиндә харичи игтисади фәалијјәт сәһәсиндә һансы тәдбирләр көрүлмүшдү?

- Чин гүдрәтли өлкә, чох бөјүк базардыр. Тәбиидир ки, бир тәрәфдән өлкәнин игтисади тәһлүкәсизлијини тә'мин едән, диқәр тәрәфдән дәвләтин дүнја интеграсија просес-

ләри контекстиндә инкишафына көмәк едән харичи игтисади сијасәт ишләмәк лазым иди. Бүтүн дүнја тәәччүб едир ки, гәрб экспертләринин, политологларынын дедијинә көрә, бағлы олан өлкә ислаһата башландығы 20 ил әрзиндә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн фәал иштиракчысы олду, бејнәлхалг әмәкдашлығын инкишафына өз мүһүм пәјыны верди. Харичи инвесторларын чәлб едилмәси үчүн ганунверичилик базасы, онларын сәмәрәли фәалијјәти үчүн, сөзсүз ки, јерли бизнесменләрин вә сәһибкарларын зәрәринә олмајан күзәштли шәраит јарадылмышды.

Дигтәтинизи ашағыдакы рәгәмләрә чәлб етмәк истәрдим. Бу күн ЧХР харичи тичарәт дәвријјәсинин һәчми 300 милјард доллардан артыг, Чин игтисадијјатына гојулан харичи инвестисияларын һәчми 170 милјард доллардан чохдур, харичи капиталла рәсми гејдијјатда олан 300 миндән чох мүәссисә фәалијјәт көстәрир. Белә бир факт да харичи инвестисияларын артым һәчми һагында мә'лумат верир. Әкәр 1978-чи илдә ҮДМ-дә харичи инвестисиялар 0,1 % тәшкил едирдисә, 1996-чы илдә бу рәгәм 5,1 % олмушдур.

Чинин валјуга еһтијатлары 1985-чи илдә 12,7, 1990-чы илдә 43,7, 1997-чи илдә исә 120 милјард доллар тәшкил етмишдир (үстәкәл Сјанганда (Һонконг) 80 милјард доллар). Харичи игтисади фәалијјәтин структурунун јахшылашмасы баш верир. Ихрачын артым темпләри 16-17 % тәшкил едир. Әкәр 1978-чи илдә үмуми даһили мөһсула ихрачын һәчми 5,1 % тәшкил едирдисә, 1996-чы илдә бу рәгәм 17,1 % иди. Ән башлычасы: ихрачда машын вә аваданлыгларын пәјы артыр: 1978-чи илдә - 4,7 %, 1996-чы илдә - 21,1 %. Чинин азад игтисади зоналар сәһәсиндәки наилијјәтләри

инандырычыдыр. Бир сөзлө, бу күн Чин бејнөлхалг игтисади мүнәсибәтләрин, дүнја тичарәти сијасәтинин формалашмасынын фәал иштиракчысыдыр. Бу заман Чинин бу уғурлары онун милли-дөвләт марагларына там риәјәт едилмәси шәраитиндә әлдә едилмишдир.

- ЧХР-дә ислаһатларын социал нәтичәләри нечәдир?

- Бу күн Шәрги Европа, МДБ өлкәләриндә ислаһатларын јекунлары бир чохлаыны марагландырыр вә бу ајдындыр. Јени мүстәгил дөвләтләрдә игтисади ислаһатларын мәғзи олан “шок терапијасы”, әсасән, инсанларын һәјәт сәвијјәсиндә өзүнү сон дәрәчә пис кәстәрди. Реал кәлирләр азалды, социал програмлар бағланды, ишсизлик күтләви характер алды, инсан инкишафынын кәстәричиләри писләшди.

Чиндә башга јолла кетдиләр. Сијаси, социал сарсынтылар олмады. Әксинә, ислаһатларын социал истигамәти, социал сабитлик дәјишикликләр үчүн ән мүһүм зәмин кими нәзәрән кечирилди. Бундан башга, 1949-чу илдә е’лан едилән сијаси һакимијјәт, дөвләтин идеолокијасы дәјишмәди. Игтисади дәјишикликләр просесинә Чинин Коммунист Партијасы (ЧПК) башчылыг етди.

Инди исә ән мүһүм социал кәстәричиләрин динамикасыны тәһлил едәк. Сон 20 илдә өмүрләрин орта мүддәти 3,5 ил артыб 69,5 ил тәшкил етмишдир. Көрпәләр арасында өлүм 100 доғума 41,0-дән 30,5-ә енмишдир. БМТ-нин мүәјјән етдијинә көрә, инсан инкишафы индекси 1978-чи илдә 0,475-ә гаршы 0,626 тәшкил етмишдир. Ишсизлијин сәвијјәси 5,3 %-дән 2,9 %-ә енмишдир.

- Чин игтисадијјатындакы ислаһатларда дөвләт нә дәрәчәдә иштирак едир?

- Мән сизин суалларыныза чаваб верәркән артыг игтисади ислаһатларда дөвләтин ролундан данышмышдым. Гејд етдим ки, ислаһатлара һаким ЧКП башчылыг етди. Демәли, дөвләт игтисади дәјишикликләрин мәркәзиндә иди, лакин диктатор кими дејил, әлагәләндиричи, көмәкчи вә партнјор кими. Дөвләт игтисадијјаты либераллашдырараг тамамилә дүзкүн аддым атды - о, реал керчәкликлә, милли мәнәфе илә һесаблашараг, чохукладлы мүлкијјәтә башдан-баша дејил, тәдричән, мүлкијјәтин башга формасына кечән мүәссисәләрин сәмәрәли ишләмәси үчүн шәраит јарадараг ирәлиләјирди. Дөвләт мүәссисәләринин сәрбәст фәалијјәти үчүн әлверишли шәраит јарадараг, пландан, дөвләт сифариндән имтина етди. Дөвләт инфлјасијанын јатырылмасыны өз сијасәтинин башлыча мөгсәди һесаб етмир, дүшүнүлмүш игтисади тәдбирләр јолу илә, сәнајә сијасәти илә игтисади артым үчүн стимул јарадырды. Дөвләт тәркиб һиссәси јерли әмтәә истехсалчыларынын мүдафиәси олан дүшүнүлмүш гијмәт, верки сијасәтини реаллашдырырды. Фикир верин, 7 ил әрзиндә буғда истехсалыны 4,5 дәфә јалныз о игтисади систем артыра биләр ки, онун бүтүн јарым-бөлмәләри бир-бирилә синхрон, сәмәрәли һәрәкәт етсин, бүтүн игтисади васитәләри, идарәетмә механизмләри ишләсин.

Хүсусилә гејд едим ки, јалныз милли-дөвләт мәнәфеләрини рәһбәр тутан Чин дөвләти бејнөлхалг малијјә тәшкилатлары илә лајигли данышыглар апармыш, игтисади сијасәтин һазырланмасында вә јеридилмәсиндә, әсасән, өз мүстәгиллијини сахламышдыр ки, буну МДБ-нин вә Шәрги Европанын бир чох өлкәләри һагтында демәк олмаз. Чинин социал-игтисади һәјәтынын тәзәләнмәсиндә дөвләтин ролу

һагтында сөһбәти давам етдирмәк оларды. Јалныз буну де-
жим ки, игтисади дәјишикликләрин Чин модели дәвләтин
ролу һагтында дүшүнмәк үчүн, мөһкәмләниши мөвгеләрә
јенидән баһмаг үчүн чоһ шеј верир. Нәзәрдә тутмаг лазым-
дыр ки, дүңја дәјишир, дәвләтин ролу да дәјишмәлидир.

- Чин TRASECA програмына мараг көстәрирми?

- Бу һагда мән “Бакински работчи”нин сәһифәләриндә,
1992-1993-чү илләрдә һазырланмасында билаваситә ишти-
рак етдијим TRASECA програмынын реаллашмасы барәдә
мүсаһибәмдә данышмышдым. Јадымдадыр, 1993-чү илин
мајында Брюсселдәки Авропа-Гафгаз-Асија нәглијјат дәһли-
зинин әләгәләндирилмәси вә инкишафы үзрә мүшавирәдә
чәнаб Тзин Вантсзјан (ЧХР ДҢН харичи әләгәләр департа-
менти) мараглы мә’рузә илә чыхыш етмишиди. Онун чыхы-
шында бу бөјүк өлкәнин нәглијјат системи һагтында кон-
крет фактлар көстәрилир, һәлли Чин Халг Республикасы-
ның нәглијјат-игтисади әләгәләрини јахшылашдырмаға им-
кан верән проблемләр гејд едилирди. Авропа-Гафгаз-Асија
нәглијјат дәһлизинин фәалијјәтинин хејринә олан дәлил-
ләр инандырычы иди.

Азәрбајчан вә Чин Халг Республикасы арасында олдугча
сәмими достлуг мүнәсибәтләри јаранмышдыр. Азәрбајчан
Республикасынын али рәһбәри Һејдәр Әлијевин ЧХР-ә
рәсми сәфәри, өлкәләримиз арасында мүнәсибәтләрин ин-
кишафы һагтында мүнүм сәнәдләрин имзаланмасы әмәк-
дашлығын дәринләшмәси үчүн реал зәмин јарадыр.
TRASECA програмынын реаллашмасы бизим халгларымы-
зы даһа да јахынлашдырачаг, гаршылыгы-фајдалы әмәк-
дашлыг үчүн јени сәмәрәли вариантлар ачагадыр.

- Чинин ислаһатлар тәчрүбәсиндән бизим республи-

када истифадә едә биләrlәрми?

- Чин тәрәфиндән игтисади ислаһатлар саһәсиндә јығы-
лан тәчрүбә - дүңја игтисади инкишафында јени һадисәдир.

Ән нүфузлу экспертләр, дүңја шөһрәтли игтисадчылар
бунула разылашырлар. Нә Үмумдүңја Банкы, нә Бејнәл-
халг Валјута Фонду бурада апарылан ислаһатларда мүәл-
лиф, баш мәсләһәтчи олмајыб, онлара гәти сурәтдә сәрт
шәртләр тәклиф етмәк имканы верилмәјиб. Бурада Чин
халгынын менталитети, гәдим заманлардан она хас олан
динчлик, зәһмәтсәвәрлик, мүтәшәккиллик, вәтәнпәрвәрлик
нәзәрә алынмышдыр. Вә капиталист чәмијјәтинин гурулма-
сы үзрә гәрб өлкәләриндә јығылмыш тәчрүбә. Бурада көһ-
нәнин ингилаби сындырылмасы јолу илә дејил, јаранмыш
потенсиала, бу нәһәнк өлкәдә мүгәддәс амаллар наминә
ичтимаи һәмрә’јлијә наил олмуш инсанларын әмәк фәал-
лығынын артымына гајғылы мүнәсибәт јолу илә кетмиш-
ләр.

Игтисадијјатын ислаһатлашдырылмасы просесиндә Чин
тәчрүбәсиндән истифадәјә кәлдикдә, көрдүјүнүз кими, бу,
ашкар зәрурәтдир. Республикамызда игтисадијјатын исла-
һатлашдырылмасынын биринчи мәрһәләси баша чатмыш-
дыр. Аз ишләр көрүлмәмишидир, әлдә етдикләримизи инкар
етмәк һагсызлыг оларды. Инди әлдә едилән нәтичәләрин,
јекунларын дәрин, тәнгиди тәһлили тәләб олунур. Бах, елә
бурада бизим чинли достларымызын тәчрүбәси фајдалы
олачагдыр.

XIX

ЧААНА БӨЛҮК СЫЧРАЛЫШ

АЈДА ДА ЧИН ДИЛИНДӨ ДАНЫШАЧАГЛАР?

Чинин сон дөврлөр эрзиндө әлдә етдији наилијјәтләри елм, техника вә тәһсилин жүксәлиши илә әләгәләндириләр. Бизә билдирдиләр ки, артыг 2000-чи илдә Чиндә социалист базар игтисадијјаты моделинә ујғун елми-тәдигат системи јарадылмышдыр ки, бу да даһа фундамента-л вәзифәләрин һәјата кечирилмәсини тәмин едәчәкдир. Белә һесаб едилир ки, артыг Чин өзүнүн комплекс күчү илә елмин вә жүксәк техниканын бир сыра мүһүм саһәләриндә әһәмијјәтли дәрәчәдә инкишаф етмиш өлкәләрә јахынлашачаг вә ја чатачагдыр.

Өлкәдә артыг бир нечә илдир ки, игтисадијјатда елм вә техниканын ән јени наилијјәтләри базасында бүтөв сфераларын инкишафы үзрә комплекс програмлар мөвчуддур. Булардан бәзиләри, мәсәлән, “Јүксәк технологи сәнәје парклары” програмы чох мараглыдыр. Сон мәлүматлара кәрә, өлкәнин бу чүр паркларында милјон јарым ишчиси олан 13,5 мин мүәссисә вардыр. Онларын үмуми кәлирләри 340 млрд. јуана чатмыш, үмуми мөһсул 310 млрд. јуандан артыг олмуш, валјута дахилолмалары 6,5 млрд. доллар тәшкил етмишдир.

1992-чи илдә рәсми олараг башланмыш “Зирвәнин фәтһи” програмы дәвләт әсаслы елми тәдигатлар чәрчивәсин-

дә мүстәсна әһәмијјәти олан лајиһәләрин тәтбигинә јөнәлдилмиш, дәвләт тәрәфиндән әсаслы елми тәдигатларын дәстәкләнмәсини вә бу тәдигатларын сабит инкишафынын стимуллашдырылмасыны нәзәрдә тутур.

ЧХР сон заманлар дүнјада ракетгајырма вә космосун тәдиги саһәсиндә мүһүм наилијјәтләр әлдә етмишдир. Бу барадә мән нәинки Чинә сәфәримдән, елми ишчиләрлә кәрүш вә сөһбәтләримдән алдығым тәәсүрат, һәм дә харичи мәнбәләрдән алдығым материаллар әсасында јаранмыш гејдләрими кәстәрмәјә билмәрәм.

2000-чи илин пәјызында Чин илк дәфә олараг космик програмы, о чүмләдән өлкәдә кениш тәблиғ олуна идарә олуна учушлар истигамәтиндә бәзи тәфсилатлары бәјан етмишдир. Чин артыг космонавт дәстәси јаратмыш, учушсуз космик режимдә космик кәмини сынагдан кечирмишдир. Намибија илә мугавиләјә әсасән, бу өлкәдә учушлары идарәетмә мәркәзи тикиләчәкдир. Бу програм һәјата кечириләрсә, Чин дүнјада космоса инсан кәндәрмәјә габил олан үчүнчү өлкә олачаг. Бу чүр планлар барәдә бәјанат верән Франса 7 ил бундан әввәл бу јарышдан чыхмышдыр. Мәрузәдә космик мөканын коммерсија истисмары хүсуси гејд олуна вә кәстәрилир ки, Чин ракетләри артыг орбитә 27 харичи пејк бурахмышдыр.

ЧХР-дә космик ракет програмынын реаллашмасынын кедишини бир нечә ил әрзиндә мүшаһидә вә тәһлил едән бәзи гәрб экспертләри сенсасијалы нәтичә чыхарырлар. Онларын фикринчә, гүдрәтли космик дәвләтләр арасында Чин јеканә дәвләтдир ки, һазырда орбитдә јығылан Бејнәлхалг космик стансија програмына гошулмур вә онун Јерәтрафы мөкәна даир өз бахышлары вардыр. Мүшаһидәчиләр

белә һесаһ едирләр ки, Пекиннн кәләчәк мәгсәди гочаман Јерә јахын елми тәдгигатлар апармаг дежил, Аја вә Марса олачаг учушлардыр.

Мә'лум олдуғу кими, барыты вә илк ракетләри Чиндә ихтира етмишләр. Бу, мин ил бундан әввәл олмушдур. Бунунла белә, гәдим Чин ракетгајыранлары чаһаны фәтһ етмәк фикриндән узаг олмушлар. Онлар сәмаја әлван фишәнкләр атараг, Бөјүк Чин сәддиннн о тајындан дүшмәни горхурдулар.

Лакин ону да гејд етмәк лазымдыр қи, мүасир ракет технолокијалары Чинә мәһз "гардаш Совет Иттифагы"ндан кәлмишдир. 1958-чи илин пајызында Сов. ИКП МК Сијаси Бүросунун гәрары илә Чинә ики "Р-2" ракети верилмишди. Әлбәттә, һәмин дөврдә јалныз елми јох, һәм дә һәрби мәгсәд күдүлүрдү - кәнч ЧХР-ин чоһсајлы ордусуну мүасир силаһла күчләндирмәк лазым иди ки, о, Чәнуб-Шәрғи Асијада "һәр чүр империалистләр"лә гаршыдурмада мөһкәм олсун.

Хрушшовла Мао арасында мүнәсибәтләрин кәсилмәсиндән сонра чинлиләр өз космик програмлары илә, әсәсән, тәбии ки, нүвә-ракет технолокијалары саһәсиндә програмларла мәшғул олмаға башладылар. 1970-чи ил апрелин 24-дә "Чан Чжен-1" ("Бөјүк јүрүш-1") дашыјычы ракетин көмәжилә Јерәтрафы орбитә илк Чин сүн'и пејки олан "Дунфанхум-1" бурахылды. 173 кг чөкиси олан бу пејк орбитдән Чин Коммунист Партијасынын һимнини транслјасија едирди. Беләликлә, ССРИ, АБШ, Франса вә Јапонијадан сонра Чин Јерин сүн'и пејкләрини һазырламаға, истеһсал етмәјә вә орбитә бурахмаға гадир олан бешинчи дәвләт олду.

О заман бүтүн бу ишләрә Бешинчи академијанын рәһбәри Тсјан Сјуесен - ики Америка институту мә'зуну, надир вә гејри-ади исте'дад саһиби, бәнзәрсиз талеји олан инсан башчылыг едирди. 50-чи илләрдә о, Бирләшмиш Штатларда, артыг, һөрмәтли профессор вә Американын апарычы ракетгајыранларындан бири иди. Һәмин дөврдә Чиндә ингилаб баш верир, АБШ-да исә "ифритә ову" вүс'әт алып. Федерал Тәһгигатлар Бүросу (ФТБ) профессору коммунистләрлә әмәкдашылыгда иттиһам едәрәк, вәтәнә көндәрир. Бир нечә ај кечдикдән сонра исә Чин Дәвләт Шурасы Тсјанын һазырладығы Чин ракетгајырмасынын инкишаф планыны бөјәнир вә гәбул едир. Бунунла да ФТБ, әслиндә, Пекинә "Чин Королјов"уну бир нөв, "һәдијә едир".

Һадисәләри бир гәдәр габаглајараг, гејд едәк ки, Тсјан тәрәфиндән гојулмуш бүнөврәнин мөһкәмлији сәјәсиндә Чин космоновтикасы илк пејкдән сонра чоһ сүр'әтлә инкишаф етмишдир. Өлкәдә елми пејкләр, Јерин гајыдан пејкләри, кеостационар рабитә пејкләри һазырланыр, истеһсал олунур вә космоса бурахылырды. Чин мүтәхәссисләри пејкләрин гајтарылмасы, бир ракетин көмәжилә бир нечә пејкин бурахылмасы вә с. саһәләрдә габагчыл технолокијалара јијәләнирдиләр.

1990-чы ил апрелин 7-дә Чин илк дәфә олараг харичи сифаришчиләринә "Чан Чжен - 3" ракет дашыјычысынын көмәжилә пејкләрин орбитә бурахылмасы хидмәтләрини һәјата кечирәрәк, Сичијендәки пејкләрин бурахылыш Мәркәзиндән "Јачжоу-1" пејкини мүвәфғәтијјәтлә космоса бурахды ки, бу һадисә дә Чин ракетгајырмасынын дүнја космик дәвләтләри сырасына чыхмасы илә әлагәдар олду. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, 1980-чи илин мајында Чин

Сакит океанын акваториясына дашыјычы ракетләр бурахды. Бу, өлкә әразисиндән ачыг дәнизә илк ракет бурахылышы иди. 1982-чи илдә Чиндә һазырланмыш ракетлә илк космик учуш һәјата кечирилмишдир. Беләликлә, ЧХР АБШ, ССРИ вә Јапонијадан сонра јени микроактив космик ракет мүһәррикинә малик олан дөрдүнчү дөвләт олду. Һәмин илин октјабр ајында суалты гајыгдан дашыјычы ракет мүвәффәгиләтлә космоса бурахылмышдыр. 1988-чи илин сентјабрында суалты нүвә гајыгындан дашыјычы ракет бурахылмышдыр.

Чин дашыјычы ракетләри “Чан Чжен” вә “Фен Бао-1” серијаларына ајрылыр. 90-чы илләрдән башлајараг Русија јенидән гапыларыны кениш ачараг, чинлиләри Москва вә Самаранын аерокосмик мәктәбләринә гәбул етди. Мә’лум олдуғу кими, Чин Һәрби Һава Гүвәләринин ики тәјјарәчиси Улдуз шәһәрчијиндә үмүмкосмик һазырлығын там програмыны кечмишдир. Тезликлә ЧХР-ин илк космонавтларыны - У Тсзени вә Ли Тсинлуну бүтүн дүнја таныды. Чиндән олан кәләчәк Гагаринләр Улдуз шәһәрчијиндә үч ил галдыгдан сонра, гәрб ичмалчыларынын дедији кими, вәтәнә тә’лиматчы кими гајыгдылар. Чин космонавтларынын мәшг базасы Пекинин чәнуб-гәрбиндә јерләшир. Ән јахшы һәрби тәјјарәчиләрдән ибарәт дәстә јарадылмышдыр.

Чин космик програмынын конкрет планлары һеч заман ачыгланмамышдыр. Чин Гагарининин адыны дүнјанын нә вахт ешидәчәји барәдә јалныз фәрзијәләр ола биләр.

Пентагонун сон илик мә’рузәсинин “Чин Халг Республикасынын һәрби күчү” фәслиндә кәстәрилмишдир ки, “Шен Чжоу” кәмисинин илк идарә едилән учушу 2001-чи илдә кәзләнилир. Еһтимал олунур ки, екипаж үч нәфәрдән

ибарәт олачагдыр. 1999-чу илин сонунда Чиндә пилотсуз космик кәми бурахылмыш, о, Јерин әтрафында 14 дәфә фырланараг 21 саатдан сонра Монголустанын дахили адланан әјаләтдә јерә енмишдир. Икинчи белә учуш Тсзјутсиан космодромундан олмуш, бу дәфә “Чан Чжен” ракети орбитә һејванлар: мејмун, ит вә илан бурахылмышдыр. Бурада да Чин спесификасы өзүнү кәстәрмишдир. Гејд едәк ки, инсандан әввәл космоса ССРИ-дән ит, АБШ-дан мејмун кәндәрилмишди. Чинлиләр исә бура иланы да гошмушлар. Һәлә гәдим заманларда Чиндә иланы инсан тохумлу төрәмә адландырырдылар. Беләликлә, онларын фикринчә, тибби биоложи экспериментләр јүксәк нәтичәләр верәчәкдир. Бу дәфә учуш бир нечә сутка давам етмиш, физика вә астрономија, һејванларын кәмидәки давранышы үзрә тәчрүбәләр апарылмышдыр.

Дөвләт башчысы Тсзјан Тсземин шәхсән космик мәркәзин һеј’әтини тәбрик етмиш, бунула да Чин һөкүмәтинин идарә едилән бүтүн учушлары марағыны билдирмишдир.

Экспертләрин гејд етдикләри кими, 1996-чы ил апрелин 25-дә Русија илә ЧХР арасында космик технолокијалар сәһәсиндә әмәкдашлыг һаггында һөкүмәтләрарасы мугавилә имзаланмышдыр. Бу әмәкдашлығын тәфәррүатыны һеч бир төрәф ачыгламыр ки, бу да тәбиидир. Лакин о да мә’лумдур ки, Чин сон заманлар Русијадан “Сојуз-ТМ” автоматик јахынлашма вә бирләшмә апаратурасы вә с. алмышдыр.

Экспертләрин фикринчә, “Шен Чжоун” (“Сәһрли кәми”) орбитал кәмиси русларын схеминә әсасән гурулмушдур. Гоби сәһрасында енән “Шен Чжоу” илә газак чөлүндә енән “Сојуз”ун фотошәкилләрини мүтәхәссис олмајанлар бир-бириндән ајыра билмир. Бунула белә, баш конструктор

тор Тси Фажен өз мүсаһибәсиндә билдирмишдир ки, Чин кәмиси русларын кәмисиндән тамамилә сечилир вә ондан “гат-гат јахшыдыр”. Әдаләт наминә демәк лазымдыр ки, чинлиләрин кәмиси русларын “Сојуз”ундан 1,5 тон ағырдыр, 3 дежил, 4 нәфәр үчүн нәзәрдә тутулмуш вә ики дәст күнәш батарејасына маликдир.

“Чин Бајконур”у Тсзјутсиан адланыр вә Гансун әјаләтинин Гоби сәһрасында јерләшир. Бу космодромдан индијә гәдәр 35-дән чох старт көтүрүлмүшдүр. Гәрб мәтбуатындакы космик фотошәкилләр көстәрир ки, бу космодромун бинасы шагули шәкилдәдир, ракетин өзү исә старт јеринә сәјјар старт столу илә көтирилир.

Учушлар заманы Чин Сакит, Атлантик вә Һинд океанларына дөрд дәниз кәмиси чыхарыр ки, бунлардан пејкләр мүшаһидә олунур. Гәрб мәнбәләри бир чох марағлы мә’луматлар да верир: Чин космик програмынын бүдчәси 2001-чи илдә 10 млрд. јуан (тәҗрибән 162 млрд. доллар) тәшкил едир.

Сон мә’луматлара көрә, јахын заманларда бу мәгсәдләр үчүн XX әсрин сон 50 илиндә ајрылан гәдәр вәсаит ајрылачаг.

Гаршыдакы 10-15 ил әрзиндә Пекин космоса 30-а јахын пејк, о чүмләдән ән јени коммерсија модификасијалы пејк бурахмағы планлашдырыр. Дикәр Чин космик лајиһәләри барәдә дә мә’луматлар вардыр. Мәсәлән, “Шатл” вә ја “Буран”а охшар бир сыра ганадлы апаратларын мөвчудлуғу барәдә хәбәрләр вардыр. Тәсәдүфи дежилдир ки, мүхтәлиф бејнәлхалг тәшкилатларда Чин нүмајәндәләри Ајын һүғути статусунда дәјишикликләр едилмәси мәсәләсини дөфәләрлә галдырмышлар: һазыркы режим Ајын сәтһинин ајры-ај-

ры һиссәләринин милли мәнимсәнилмәсини гадаған едир. Бунунла белә, Чиндә јахшы баша дүшүрләр ки, XXI әсрин әввәлләриндә дә олмаса, орталарында мүтләг дунјанын ән ири гүдрәтли дөвләтләри арасында Јерә јахын космик чинсимләрин ресурсларыны мәнимсәмәк уғрунда рәгабәт башлајачаг. Вә бурада, әлбәттә ки, Пекин бу бөјүк вә “дадлы” пирогдан өз һиссәсини әлдән вермәк истәмәјөчөк. Һәр һалда, јахын кәләчәкдә Чин космонавтларынын Ајын сәтһинә енәчәјини бу јахынларда Чин Космик Тәдгигатлар Ассоиасијасынын Баш катиби Ј. Тсзыли дә тәсдиг етмишдир.

Үч ил бундан әввәл Чинин космик програмыны һазырлајанлардан бири олан профессор Јуан Тсзјатсзјун гејд етмишдир ки, “биринчи космонавтын учушу даһа бөјүк мәгсәд - Ајда, Марсда вә чох күман ки, Күнәш системиндән кәнарда да јени инсан мәскәнләринин салынмасы үчүн атылан илк аддымдыр”.

Бир сөзлә, ғыса бир дөвр әрзиндә иғтисади инкишаф сәһәсиндә мө’чүзәләр јарадан Чин космосла бағлы проблемләрин һәллиндә дә мө’чүзәләр етмәк әзминдәдир.

XX

ДУНЈА ӨЛКӘЛӘРИНИН ИНКИШАФ СӘВИЈҖӘСИНИН ДӘЈИШИЛМӘСИ МЕЈЛЛӘРИ, РЕАЛЛЫГ ВӘ ПЕРСПЕКТИВЛӘР

XXI әсрин икинчи жарысындан башлајараг, дүнјанын тәлеји илә әлағәдар бир чох өлкәләрин апарычы елми мәркәзләри, бејнәлхалг тәшкилатлары проғнозлар һазырламагла мәшгул олмушлар. Гејд едәк ки, верилән проғнозларда пессимист нәтичәләр даһа үстүнлүк тәшкил едирди. Бәзиләри елә дүшүнүр ки, XXI әсрдә дүнјада бөјүк, фәлакәтли, фөвгәл'адә һадисәләр баш верәчәкдир. Буна көрә дә инсанлар дүнјанын нечә олачағы барәдә верилән проғнозлара мүнәсибәтини билдириб, елми идарәләрин, алим вә мүтәхәссләрин проғнозларыны тәһлил едир, баш верәчәк дәјишикликләри тәһлил етмәклә, бир нөв өзләрини сақитләшдирмәјә чалышырлар.

Дүнјанын кәләчәји һагда XX әсрин орталарында верилән пессимист проғнозлар артыг әсрин сонунда өзләрини доғрултмаса да, алимләри, политолоғлары, дүшүнән инсанлары бу проблем раһат бурахмыр, кәләчәк һагда даһа әтрафлы мә'лумат топламаг үчүн јенә дә елмә мүрачиәт етмәји үстүн тутурлар. Јалныз елмә архаланараг тәбиәтдә, чәмијјәтдә баш верән һадисәләрә дүзкүн гијмәт вермәк, бәшәр чәмијјәтинин инкишафыны давам етдирмәк, ону фәлакәтләрдән, дәһшәтли һадисәләрдән горумаг мүмкүндүр.

Әсримизин 70-чи илләриндә мәшһур "Рома клубу"нун үзвләри "Инкишафын һәдди" консепсијасы илә чыхыш едәндә чохлары белә фикирдә иди ки, артыг тәрәгги һагда дүшүнмәк гејри-мүмкүндүр. Чүнки артмагда олан әһали үчүн әрзаг мөһсуллары

кифәјәт етмәјәчәк, бәшәријјәт дикәр фәлакәтләрлә үзләшәчәкдир. Сонралар инсанлары бир. нөв сақитләшдирән инкишаф моделләри тәклиф олунду. Бу моделләрдә дүнјаа ваһид бир систем кими јох, ајры-ајры груп өлкәләрин чәми кими бахылырды. Белә төвсијәләр һазырланырды ки, инкишаф етмиш өлкәләр касыб, керидә галмыш өлкәләрә көмәк едәчәк, өзләри исә өз инкишафларыны дајандырачаг. Бу проғнозлар да өзүнү доғрултмады, дүнја өлкәләри арасында инкишаф сәвијјәсинә көрә фәргләр нәинки азалмаға, әксинә, дәринләшмәјә мејл етди.

БМТ, Дүнја Банкы, Бејнәлхалг Валјута Фонду, еләчә дә дикәр бејнәлхалг тәшкилатлары тәснифатына көрә, өлкәләр өз инкишаф сәвијјәләринә көрә бир нечә група бөлүнүр.

Биринчи група дүнја игтисадијјатында инкишаф етмиш өлкәләр дахилдир ки, онлар да апарычы рол ојнајыр, дүнја игтисадијјатынын идарә едилмәсинин ојун гајдаларына чох күчлү тә'сир едирләр. Бу өлкәләр сырасына гәрби Авропа өлкәләри, АБШ, Канада, Јапонија, Австралија, Јени Зеландија, Чәнуби Корейа, Сингапур, Чәнуби Африка республикасы аид едилир. Бәзи тәшкилатлар Түркијәни дә бу група аид етмәји тәклиф едирләр. Инкишаф етмиш өлкәләрин 7-си (АБШ, Јапонија, Алманија, Франса, Италија, Инкилтәрә, Канада) дүнја үзрә үмуми дахили мөһсулун жарыдан чохуну истәһсал едир. Артыг бејнәлхалг аләмдә өз јерини мөһкәм тутмуш "7-лик" дүнја сијасәтиндә дә чох фәал рол ојнајыр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин сајы исә 100-дән чохдур. Бурада дүнја үзрә үмуми дахили мөһсул истәһсалынын 1/ 4 һиссәсиндән бир аз артыг һиссәси чөмләшмишдир.

Статистика кәстәрир ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дүнја үзрә әһалинин 60 фаизи јашајыр. Онларын пајына бүтүн минерал-тәбии ресурсларын 35 фаизи, истәһлакын исә чәми 16 фаизи дүшүр.

Садә мүгајисәләрдән көрүнүр ки, күчлү минерал-тәбии әмәк ресурсларына малик олан инкишаф етмәкдә олан өлкәләр игтисади инкишаф сәвијјәсинә көрә чох кери галырлар.

Чәдвәл 20.1

Инкишаф етмиш өлкәләрнин итгисади инкишаф сәвијәси¹

Өлкәләр	Үмуми дахили мәһсул		Адамбашына үмуми дахили мәһсул	
	Орта иллик артым сүр'әти (%) 1997-98	ҮДМ-а көрә дүнјада тутдугу јер 1998	Доллар 1998	Дүнјада тутдугу јер 1998
Бөјүк Британија	2,0	5	21400	22
Алманија	- 0,4	3	25850	13
Италија	2,3	6	20250	25
Канада	6,1	9	20020	26
АБШ	3,7	1	29340	10
Франса	3,2	4	24940	17
Јапонија	- 2,6	2	32380	7

¹ Дүнја Банкынын материаллары өсәсиндә тортиб едилмишдир.

Нараһатлыг доғуран бир проблем дә ондан ибарәтдир ки, сон 50 илдә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрнин јашајыш сәвијәләриндәки чидди фәргләр азалмамышдыр, әксинә бир сыра истигамәтләрдә даһа да дәринләшмәјә мејл етмишдир. БМТ-нин 1999-чу илдә һазырладығы мәрүзәдә көстәрилир ки, 5 варлы өлкә илә 5 касыб өлкә арасындакы фәрг 1960-чы илдә 30:1 кими идисә, 1990-чы илдә бу нисбәт 60:1-ә, 1997-чи илдә исә 74:1-ә нисбәтиндә олмушдур. Дүнја әһалисинин 15 фаизини тәшкил едән өлкәләр дүнја тичарәтинин 71 фаизини әһатә едирләр. Дүнја ихрачатынын чүз'и һиссәси касыб өлкәләрнин пајына дүшүр. Бах

будур бәзи гәрб сijasәтчиләренин курултулу вә'дләренин архасында дајанан тәклиф етдикләри инкишаф моделләринин нәтичәләри! Бу һагда сөзсүз ки, дүшүнмәјә дөјәр. Бу ачыначаглы фактдан бәзи өлкәләр дүзкүн нәтичә чыхарыр вә милли моделләрини сечирләр. Мәсәлән, сон дөврләрә гәдәр керидә галан өлкә ким танынан Малајзија мүасир дөврдә инкишаф сурәти вә сәмәрәлијинә көрә дүнјада фәргләнән өлкә кими таныныр. Она көрә дә, Малајзијанын инкишаф консепсијасы да һамамыз үчүн мараглыдыр. Чиндә ислаһатлар барәдә апардығымыз сәһбәтләрдә Малајзија модели барәдә дә сәһбәт етдик.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр сырасына ОПЕК групуна дахил олан өлкәләр дә аид едилир. ОПЕК өлкәләренин дахилиндә дә јашајыш сәвијәсинә көрә чидди фәргләр мөвчуддур. Артыг хејли мүддәтдир ки, ОПЕК дүнја нефт стратекијасында мүһүм рол ојнајыр, бу група дахил олан өлкәләр өз мүстәгилликләрини горумаг, итгисади инкишаф сәвијәләрини јүксәлтмәк үчүн мүбаризә апарырлар.

ССРИ дағылдыгдан сонра дүнја хәритәсиндә јени мүстәгил дөвләтләр јаранды. Кечид дөврүнү јашајан бу өлкәләр групуна ССРИ тәркибинә дахил олан 15 мүттәфиг республика, 12 Мәркәзи вә Шәрги Авропа өлкәләри вә Монголустан, Чин вә Вјетнам дахилдир.

Бу груп өлкәләрдә инкишаф сәвијәси Чини истисна етмәклә, ССРИ дағылана гәдәрки сәвијәдән һәлә хејли ашағыдыр. һәмин өлкәләрдә апарылан радикал ислаһатларын биринчи мәрһәләси баша чатмышдыр, амма социал-итгисади саһәдә (Полша, Чехословакијаны чыхмагла) ағыр проблемләр арадан галдырылмамышдыр ки, бу да онларын һәлә дә хејли мүддәт инкишаф кетмәкдә олан өлкәләр сырасында олачагындан хәбәр верир.

Бу күн бејнәлхалг әләмдә Түрк дүнјасы, түрк дөвләтләр бирлијинин ролу артмагдадыр. Дүнја статистикасында Түрк дүнјасы өлкәләренин социал-итгисади характеристикасы илә

бағлы үмумилешдиричи информасияларын олмасына бахмажараг, биз белә һесаб едирик ки, һәмнин өлкәләри бир груп һалында төһлил етмәјә еһтијач вардыр. һеч шүбһә етмирәм ки, бејнәһлаг елми мәркәзләр, бејнәһлаг төшкилатлар бу факторла һесаблашмалы олачағлар.

Түрк дүнјасы өлкәләри групуна даһил олан Азәрбајчан, Өзбәкистан, Түркия, Түркмәнистан, Газахыстан, Гырғызыстан республикалары, Татарыстан, Башгордыстан мухтар республикалары 4,8 милјон кв.м әразини вә үмумдүнја өлкәләри әразисинин 3,3 фаизини төшкил едир.

Чәдвәл 20.2

Түркдилли республикаларын иғтисади инкишаф сәвијәси¹

Өлкәләр	Үмуми даһили мәнсул		Адамбашына үмуми даһили мәнсул	
	Орта иллик артым сур'әти (%) 1997-98	ҮДМ-а көрә дүнјада тутдуғу јер 1998	Доллар 1998	Дүнјада тутдуғу јер 1998
Түркия	..	22	3160	89
Азәрбајчан	9,4	125	490	161
Газахыстан	-2,6	64	1310	126
Гырғызыстан	4,2	162	350	175
Өзбәкистан	3,0	62	870	141
Түркмәнистан				

Бу бир һәғигәтдир ки, Түрк Дүнјасы тарихи инкишафын бир чох мәрһәләләриндә бәшәријәтин инкишафына төкан вермиш, дүнја һадисәләринә, мәдәнијәтинә, иғтисадијәтына конкрет тә'сир кәстәрмишдир. ХХ әсрин сонунда Түрк Дүнјасынын бәшәри инкишаф просесләринә тә'сири даһа конкрет характер алмышдыр. Алты мүстәғил түркдилли дәвләт-Азәрбајчан, Газахыстан,

Гырғызыстан, Өзбәкистан, Түркия вә Түркмәнистан БМТ-нин вә бир сыра төшкилатларын үзвү кими бәшәри проблемләрин һәллиндә фәал иштирак едилрәр. Бу күн түркдилли дәвләтләрин јахынлашмасы вә әмәкдашлығын кенишләндирилмәси артыг өз бәһрәсини вермәкдәдир.

Бу дәвләтләрин әмәкдашлығына вә јахынлашмасына шәраит јарадан бүкүнкү тарихи шансдан вә бүтүн имканлардан сәмәрәли истифадә едилмәлидир.

Мүасир дәвләтләр бирлији Түрк Дүнјасы факторуну кетдикчә даһа чох нәзәрә алырлар. Әлверишли кеостратежи вә чоғрафи мөвгедә јерләшән түрк дәвләтләри дүнјәви әһәмијәт кәсб едән интеграсија просесләри үчүн чох бөјүк потенсиала малиқдирләр.

Гәрбдән Узаг Шәргә гәдәр узанан вә дүнјанын 33 дәвләтини бирләшдирән гәдим "Ипәк јолу" әсасән бу өлкәләрдән кечир. Түрк дәвләтләринин һамысы азад иғтисадијат принципләри әсасында инкишаф едир, үмуми дирчәлишә күчлү тәсир едән ислаһатлар вә бу истигамәтдә конкрет програмлар һәјата кечирилрәр.

Бунунла белә, онларын иғтисади дирчәлиши үчүн һәлә дә истифадә олунмајан кениш имканлар вардыр. Мәрһум Тургут Өзәлын һазырладығы иғтисади инкишаф модели әсасында Түркиягә ғыса дөврдә инкишаф јолуна гәдәм гојмушдур. Түркиянин бу иғтисади инкишаф модели мө'чүзә кими өлкәнин тарихинә даһил олмушдур. Түркдилли дәвләтләр иғтисади ислаһатларын кедиши просесиндә бир-бири илә даһа сых әмәкдашлығы етмәклә, јерли хүсусијәтләри нәзәрә алмағла мүтәрәғги төчрүбәләрдән бәһрәләнмәлидирләр.

Адларыны чәкдијимиз 6 дәвләт дүнја үзрә үмуми даһили мәнсулун 1,44, сәнајә мәнсулунун исә 1,29 фаизини истәһсал едир. Буна бахмажараг, сон 10 илдә мә'лум сәбәбләрә көрә бу дәвләтләрин дүнја үзрә истәһсал олунан үмуми мәнсулун һәчминдә хүсуси чәкиси артмамышдыр. Әлбәттә, бу динамика гәнаәтбәхш сајыла билмәз. Түрк дәвләтләринин иғтисади инкишаф сәвијәсиндә бөјүк фәргләр мөвчуддур. Адамбашына дүшән үмуми даһили мәнсулун һәчми Түркиядә

дикер Түрк дәвләтләринә нисбәтән 2,5-3 дөфә јухарыдыр. Түркијәнин өзүнчү инкишаф сәвијәси исә Гәрбин инкишаф етмиш дәвләтләриндән 3,5-4 дөфә ашағыдыр. Бу рәгәмләр Түрк дәвләтләринин игтисади инкишаф проблемләринин вачиблијини сүбут едир.

Русиянын тәркибиндәки түркдилли мухтар гурумларын да социал-игтисади инкишаф сәһәсиндә проблемләри аз дејилдир. Бүтүн бунлар Түрк Дүнјасы өлкәләри арасында әмәкдашлығын кенишләндирилмәсини, түркдилли өлкәләрин игтисади инкишаф стратегијасынын һазырланмасыны объектив зәрурәтә чевирир. Бу вәзифәләрин реаллашмасында түркдилли дәвләтләрин малик олдуғу сәрвәтләрдән истифадә мүнһүм әһәмијәт қәсб едир. Јахын вә узаг кәләчәкдә нефт Түрк Дүнјасы өлкәләринин игтисади дирчәлишинә күчлү тәкан верәчәк бир фактор кими чыхыш едәчәкдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, јаначаг-енержи еһтијатларынын дүнја өлкәләри әразисиндә гејри-бәрабәр бөлүнмәси ХХ әсрин сонунда дүнјанын мүнһүм глобал проблемләриндән биринә чевилмишдир. Нефт стратегијасы дүнјанын инкишафына, бејнәлхалг мүнәсибәтләрә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә тә'сир едир. Несабламалар кәстәрир ки, Түрк Дүнјасы өлкәләри јаначаг-енержи ресурсларына кәрә хејли дәрәчәдә јахшы тә'мин олунамалары илә фәргләнирләр. Дәвләт мүстәгиллији шәраитиндә һәмин ресурслардан сәмәрәли истифадә едилмәси бејнәлхалг капиталын бу өлкәләрә ахмасына, дүнјанын габагчыл өлкәләринин бизнесменләринин, инвесторларынын иш тәчрүбәсиндән, бир сөзлә, нефт факторундан сәмәрәли истифадә олунамасына кениш имканлар јарадыр.

Тарих кәстәрир ки, күчлү нефт еһтијатлары олан өлкәләр һәмишә тәзигләрә мәрүз галмыш, мәнәфеләрини горумаг уғрунда имканлары дахилиндә мүбаризә апармышдыр. Лакин һәмин мүбаризәләрдә онлар һеч дә һәмишә удмамышлар. Бу күн мүстәгил түрк дәвләтләри өз сәрвәтләринин саһибидирләр. Бу, о демәкдир ки, нефт факторундан һәмин өлкәләрин

мүстәгиллијинин мөһкәмләндирилмәсини, социал-игтисади дирчәлишини вә тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк үчүн имканлар сон дәрәчә артмышдыр.

Дүнјанын үмуми 45 милјон кв. м-лик нефтли-газлы сәһәсинин 6,6 фаизи Түрк Дүнјасы өлкәләринин пајына дүшүр. Түрк Дүнјасы өлкәләри әразисиндә нефт вә тәбии газ еһтијатлары гејри-бәрабәр пајландығындан јаначаг мәнсулларына олан тәләбаты едәмәк үчүн бу өлкәләрин гаршылығлы игтисади мүнәсибәтләринин дәринләшмәси вачиб шәртдир.

Дүнја өлкәләринин јаначаг еһтијатларынын статистик тәһлили кәстәрир ки, ашкар олунмуш үмуми нефт еһтијаты 150,7 милјард тондан чохдур. Үмуми нефт еһтијатынын 58,2 фаизи Јахын вә Орта Шәрг, 7,6 фаизи Шимали Америка, 6,5 фаизи Чәнуби Америка, 5,5 фаизи Африка, 2,1 фаизи Чәнуби Асија, Австралија вә Океанија, 8,8 фаизи Гәрби Европа, 9,2 фаизи Русиянын пајына дүшүр. Кеофизики тәдгигатларә әсасән, Азәрбајчан зәнкин нефт вә газ еһтијатларына малиқдир. Бу просеси бејнәлхалг тәшкилатлар тәсдиг едир. Сон илин мә'луматына кәрә, дүнја өлкәләри әразисиндә илдә 3,2 милјард тондан чох нефт истеһсал олунмасына бахмајараг, дүнја өлкәләринин маје јаначаға олан тәләбаты едәнилмир. Истеһсал олунан нефтин 37,5 фаизи Јахын вә Орта Шәрг, 20 фаизи МДБ вә Шәрги Европа, 14,6 фаизи Африка өлкәләри, 10,5 фаизи Мәркәзи вә Чәнуби Америка өлкәләри, 10 фаизи Гәрби Европа, 7,4 фаизи исә Чәнуби Асија, Австралија вә Океанијанын пајына дүшүр.

Бејнәлхалг кеосијасәттә јаначаг-енержи ресурслары амили мүстәсна әһәмијәтә малиқдир. һәр бир өлкәнин енержи еһтијатлары онун сијаси мүстәгиллијинин, игтисади тәһлүкәсизлијинин вә дирчәлишинин тәмәлини тәшкил едир. Енержи ресурсларынын номенклатурунда исә хам нефт әсас јер тутур вә јахын кәләчәкдә бу үстүнлүк дәјишмәз галачагдыр. Дүнјада јаначаг-енержи ресурсларынын истеһсалы гуру илә јанашы, дәниз вә океанларда да кенишләнмәкдәдир.

1995-чи илдә дәнизләрдән 950 милјон тондан артыг нефт һасил едилмишдир ки, бу да үмумдүнја нефт истеһсалынын үчдә

бир hissәсини тәшкил едир. Дүнјанын жүз дөвләти дөнизләрдә ахтарыш апарыр, гырх дөвләт исә нефт вә газ hasил едир. Дүнја дөнизләриндә дөрд жүздән артыг дөниз нефт јатаглары фәалијәт кестәрир. Гәрби Европа өлкәләриндә истехсал едилән нефтин чох hissәси, Азәрбајчанда исә 80 фаизә гәдәри дөниздән hasил едилир.

Түрк Дүнјасы өлкәләри әразисиндә бүтүн јаначаг нөвләри олса да, нефт вә тәбии газ даһа чох үстүнлүжә маликдир.

Түрк Дүнјасы әразисиндә сон илләрдә нефт истехсалынын имканларынын кенишләнмәси дүнја базарында һәмин өлкәләрин ролунун артмасына сәбәб олмушдур.

Нефтин дүнја базарына чыхарылмасы үчүн әсрин ән бөјүк мүгавиләләриндән бири олан Бақы-Чейһан нефт кәмәринин истифадәжә верилмәси мисилсиз әһәмијјәт кәсб едәчәкдир. Бу бејнәлхалг әһәмијјәтли нефт кәмәри бөјүк игтисади кәлирлә бәрәбәр, бејнәлхалг игтисади интеграсијанын мөһкәмләндирилмәсиндә һәлләдичи стимул, Түрк Дүнјасы өлкәләринин дүнја базарына чыхмасы үчүн әлверишли шәраит јарадачагдыр.

"Әсрин мүгавиләси", Бақы-Тбилиси-Чейһан бору кәмәринин реаллашмасы истигамәтиндә атылан чәсарәтли аддымлар бу өлкәләрин дүнја тәсәррүфатында, онларын глобал, рекионал проблемләринин һәллиндә ролунун артмасыны реаллашдырачагдыр.

Лакин бу мәсәләдә дә дүнја нефт сијасәтинин инчәликләри, кизли ојунлары нәзәрә алынмалыдыр. Дүнја нефт сијасәтиндә мүһүм рол ојнајан ОПЕК вә диқәр гурумларла мүнәсибәтләр тәнзимләнмәлидир. Одур ки, ОПЕК бәрәдә бир гәдәр әтрафлы данышаг. Бу тәшкилат 1960-чы илдә јаранмышдыр. Онун әсас мөгсәдләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

- үзв олан дөвләтләрин нефт сијасәтини әлагәләндирмәк вә әсасән ејниләшдирмәк,

- даһа сәмәрәли фәрди вә коллектив мүдафиә васитәләри илә үзв өлкәләрин марагларыны горуумаг,

- дүнја базарларында нефтин гијмәтләринин сабитлијинин тә'мин едилмәси јолларыны вә васитәләрини арашдырмаг,

- нефт истехсал едән өлкәләрин кәлирләринин сабит артмасыны тә'мин етмәк,

- истехлакчы өлкәләри сәмәрәли вә фәсиләсиз нефтлә тә'мин етмәк,

- әтраф мүһитин горунамасы.

ОПЕК-ә 12 өлкә дахилдир:

Әлчәзаир, Венесуела, Габон, Индонезија, Иран, Ираг, Гәтәр, Күвәјт, Ливија, Никерија, БӘӘ, Сәудијјә Әрәбистаны.

Чәдвәл 20.3

ОПЕК-ә дахил олан бә'зи өлкәләрин игтисади инкишаф сәвијјәси¹

Өлкәләр	Үмуми дахили мөһсул		Адамбашына үмуми дахили мөһсул	
	Орта иллик артым сүр'әти (%)	ҮДМ-һөчминә көрә дүнјада тутдуғу јер	Доллар	Дүнјада тутдуғу јер
	1997-98	1998	1998 ^а	1998
Әлчәзаир	7,3	50	1550	116
Венесуела	-0,4	38	3500	85
Индонезија	-14,8	28	680	154
Иран	..	33	1770	109
Никерија	1,1	55	300	186

1. Дүнја Банкынын материаллары әсасында тәртиб едилмишдир.

ОПЕК-ин низамнамәсинә әсасән гурумун али органы конфранс сајылып. Конфрансда һәр өлкәни адәтән 2 нәфәр, о чүмлөдән нефт вә ја енеркетика назирини тәмсил едир. ОПЕК-ә бу гурумун мәнәфеләрини мүдафиә едән дикәр нефт истехсал едән өлкә үзв ола биләр, бу шәртлә ки, ОПЕК-ин тә'сисчи өлкәләринин ән азы 3/4 сајынын сәсләрини газанмыш олсун.

ОПЕК артыг 40 илдир ки, фәалијјәт кәстәрир. Бу мүддәт әрзиндә дүнја сijasәтиндә нефт факторунун ролу артмыш, о демәк олар ки, глобал сijasи, игтисади дәјишикликләрин мәркәзиндә олмушдур.

Әрәб-Израил мүһарибәси, Иранда Ислам ингилабы, әрәб вә Латын Америкасы өлкәләриндә нефт мә'дәнләринин миллиләшдирилмәси, Иран-Ираг мүһарибәси дүнја базарында нефтә олан тәләбатын вә бунунла да онун гijмәтинин артмасына сәбәб олду. Башга факторлар исә, хүсусилә Шимал дәнизиндә, Алјаскада вә ССРИ-нин Сибир зонасында јени нефт јатагларынын истисмары нәтичәсиндә күлли мигдарда нефтин базара чыхарылмасы нефтин гijмәтинин ашагы дүшмәсинә реал сәбәб олду. Бир гајда олага, нефтин гijмәтинин кәскин дәјишмәси игтисади инкишафа күчлү тә'сир едир. Јаначаг балансында мүһүм јер тутан нефтин гijмәтинин артмасы бүтүнлүкдә енержи дашыјычыларынын баһалашмасына кәтириб чыхарыр. Бу сәбәбдән нефт истехсал едән ширкәтләрин мәнфәәти чоһалыр, гijмәтләри артыр, истехсалын мадди-техники базасынын мөһкәмләнмәси, ишчиләрин социал шәраитләринин јахшылашмасы, әмәк һагынын јүксәлдилмәси тәдбирләри һәјата кечирилир вә с. Бу просесин оптимал идарә олунмасы, бүтүн бәрабәр шәра-

итләрдә инфлјасијанын артмасына кәтириб чыхармыр. Амма енержи дашыјычыларынын гijмәтинин артмасы истехсал хәрчләринин инфлјасијасы илә мүшаиәт олундуғу шәраитдә исә игтисади һәјатда чидди проблемләр јараныр. Мәсәлән, 70-чи илләрдә АБШ-да нефтин гijмәтинин артмасы илә әлагәдар өлкәнин Федерал еһтијатлар системи инфлјасијага гаршы мүбаризә мөгсәдилә фаиз дәрәчәләрини 21,5 фаизә чатдырмышды. Игтисади фәаллығын азалмасы нефтә тәләбатын азалмасына сәбәб олур.

Белә бир мејл нефт ихрач едән өлкәләрин сijasи-игтисади һәјатында зиддијјәтли проблемләр јарадыр. Нефтә олан тәләбатын азалмасы ағыр игтисади вәзијјәтдә олан нефт ихрач едән өлкәләрин инкишафыны даһа да ләнкидир. Бу просес инкишаф етмәкдә олан нефт ихрач едән өлкәләрә инкишаф етмиш өлкәләр арасындакы зиддијјәти даһа да кәскинләшир. ОПЕК-ин јарадылмасы илә нефт ихрач едән өлкәләр трансмилли ширкәтләрин һөкмранлығына сон гојмуш олду. Бу вахта гәдәр трансмилли ширкәтләр дүнја базарында нефтин гijмәтинә чидди тә'сир едирди. Гејд етмәк лазымдыр ки, ОПЕК 60-чы илләрдә о гәдәр дә актив фәалијјәт кәстәрмирди. Лакин 70-чи илләрдә вәзијјәт хејли дәјишди. ОПЕК нефт базарында өзүнү мүдафиә етмәк, даһа доғрусун диктә етмәк имканына малик олду. Бу елә бир дөвр иди ки, Гәрб Израилин Әрәб дүнјасына гаршы мүһарибәсини мүдафиә едирди. Буна чаваб олага, ОПЕК нефтин Гәрб өлкәләринә ихрачынын дајандырылмасы барәдә гәрар гәбул етди. Бу тәдбир нәтичәсиндә нефтин бир баррелинин гijмәтини 34 доллара галдырды (70-чи илләрдәки 34 доллар исә, инфлјасија илә әлагәдар, букүн-

кү 34 доллардан гат-гат дөјөрли иди). Лакин бу просес чох узун чөкмөди. Гәрб ОПЕК-ә күчлү тө'сир механизмини ишә салырды... Дүнја базарында ОПЕК нефтинин гижмәти тәдричән ашағы дүшүрдү. 1977-чи илә гәдәр дүнја нефт һасилатынын 2/3 һиссәси ОПЕК-ин пажына дүшдүјү һалда, беш илдән сонра бу рәгәм 50 фаиздән дә аз иди. ОПЕК үз-вү олан өлкәләрин кәлирләри азалырды. Белә бир шәраит-дә вәзијјәтдән чыхыш јоллары тапылмалыды. Ја нефтин гижмәтләри азалмалы вә бунунла да нефт базарыны јенидән әлә кечирмәли, ја да ОПЕК үзвләри нефт һасилатыны азалтмалы вә гижмәтләри јүксәк сәвијјәдә сахламалы иди.

ОПЕК үзвү олан өлкәләр 1982-чи илин март ајында һасилатын һәчмини мөһдудлашдырараг, Сәудијјә Әрәбистанындан башга һәр бир өлкә үчүн конкрет квоталар мөјјән етдиләр. Белә гәрара алынды ки, Сәудијјә Әрәбистаны өзүн һасил етдији нефтин һәчмини сәрбәст дөјишмәклә, бүтүн системин фәалијјәтини тәнзимләмәли иди. Беләликлә, тарихдә илк дөфә иди ки, дөвләтләр биркә әмәкдашыг нәтичәсиндә гижмәтләри реал тәнзимләмәк имканыны әлдә етдиләр. О вахтдан 20 ил кечсә дә, ОПЕК өз ролуну вә тө'сир даирәсини сахлајыр вә бир сыра һалларда нефт базарында јенә дә һәлледичи рол ојнајыр. ОПЕК-ин мөјјән етдији квоталар дүнја игтисадијјатынын инкишафыны мөјјән едән амилләрдән сајылыр. Мәсәлән, 1997-чи илдә Русияда башланмыш малијјә бөһранынын сәбәбләриндән бири дә мөһз ОПЕК-ин мөјјән етдији квоталарын артырылмасы илә бағлыдыр. О вахтдан бәри квоталар азалдылмыш, бир баррел нефтин гижмәтиндә чидди дөјишикликләр олмушдур.

Сон илләрдә дүнја базарында ән чох нараһатчылыг до-гуран, дигтәти чөлб едән мәсәләләрдән бири јенә дә нефтин гижмәти сајылыр. ОПЕК-ин баш офисинин јерләшдији Вјана шәһәриндә нефт ихрач едән өлкәләрин јаначаг вә ја енеркетика назирләринин һәр бир көрүшү бејнәлхалг әләмдә дә нараһатлыгла изләнилир. Компромис вариант кими јени тәнзимләнмә системи тәклиф едәнләр дә вар. Бу концепсиянын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, инфлясија сәвијјәсиндән вә милли валјутанын мезәннәсиндән асылы олараг, квоталар автоматик дөјишәчәкдир. Әкәр "гијмәт дөһлизи" системи өзүнү доғрултса, нефтин бир баррелинин гижмәти әввәлчәдән мөјјән едилмиш һәддән (һәдд 22-28 доллара бәрабәрдир) кәнарлашан кими, автоматик олараг, квоталар дөјишәчәкдир. Бир сыра мұхтәхәссисләр һесаб едирләр ки, белә бир гајданын гәбул едилмәси дүнја нефт базарында сабитлији хејли артыра биләр. Һасилат квотасы, нефт чыхарылан рајонларда сијаси вәзијјәтин гејри-сабит олмасы, алтернатив енержи мәнбәләри саһәсиндә апарылан ишләр, "јашыллар" һәрәкаты һеч шүбһәсиз ки, гижмәтләрин динамикасына һәлә узун мүддәт тө'сир едәчәкдир.

Бир сөзлә, нефтин гижмәти мәсәләси нефт истеһсал едән өлкәләрлә нефт идхал едән өлкәләр арасында һәм ачыг, һәм дә кизли мөнафе мұбаризәләринин ана хәттини тәшкил едир. 70-80-чи илләрдә дүнјада марағы олан дөвләтләр тәрәфиндән нефтин гижмәтинин ашағы дүшмәси сијасәти јеридилди ки, бу да валјута ресурсларынын хејли һиссәсини нефтин ихрачындан әлдә едән ССРИ кими нөһөнк бир дөвләтин дағдылмасында һеч дә аз рол ојнамады.

Дүңјада кедән глобал сийәси-игтисади мәнәфеләрлә бағлы мүбаризәләр нефтин гиймәтини ја ашағы салыр, ја да галдырыр. Бу просеси “көрүнмәз әлләр” идәрә едир. Азәрбајчан мүстәгиллијини әлдә етдикдән сонра ондан асылы олмајан дүңја просесләринин тәсиринә мәрүз галыр. Бу азад, ачыг игтисадијјат гуран бүтүн өлкәләр үчүн характерикдир. 20 ил бундан әввәл дүңјада нефтин гиймәтинин ашағы дүшмәси Азәрбајчан игтисадијјатына, онун малијјә мәнбәләринә дә тәсир етди. Тәбии ки, бу һал нараһатлыг доғурду, ејни заманда сөз-сөһбәтә сәбәб өлду. Ким дејирди ки, дәвләт бу тәсирин гаршысыны ала биләрди, - мән онунла разылашмырам. Чүнки мүстәгиллијини чәми бир нечә ил бундан әввәл әлдә етмиш республика үчүн игтисадијјатын структуруну 1-2 илә күчлү малијјә мәнбәләрсиз јенидән гурмаг чох чәтиндир. Нефт амили XXI әсрдә дә республика игтисадијјатынын апарычы стратежи сектору кими фәалијјәт көстәрәчәк, онун мүстәгиллијинин горунмасында мүһүм рол ојнајачагдыр. Нефт амили олмасајды бу күн Азәрбајчана инвестисија ахыны бу гәдәр олмазды, биз кечид дәврүндә даһа бөјүк чәтинликләр, тәһлүкәләрлә үзләшә биләрдик. Һамымыз буну дәрк етмәлијик.

Ејни заманда дүңја игтисадијјатынын инкишаф мејлләрини, онларын бәзиләринин милли мәнәфеләр бахымындан мәнфи тәсиринин гаршысынын алынмасы үчүн тәдбирләр, програмлар һазырланмалыдыр. Игтисадијјатын әсас ағырлығынын нефт сәнәјесинин үзәринә јыхмаг кими фикирләрин сәһв олдуғу гәбул едилмәлидир. Чүнки сәнәнин өзүнүн чохлу проблемләри вардыр. Онларын вахтында һәлл олунмасы, алтернатив кәлир мәнбәләринин ашкар едилмә-

си, реаллашмасы дүңјада баш верән игтисади сарсынтыларын тәсирини хејли азалда биләр.

Харичи капиталын иштиракы илә Хәзәрин зәнкин сәрвәтләриндән јахын кәләчәкдә дахил олачаг бөјүк һәчмли валјјута ресурсларындан дүшүнүлмүш, милли игтисадијјатын XXI әсрин тәләбләринә ујғун олагаг инкишаф етдирилмәси наминә истифадә едилмәси дигтәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Ачыг игтисадијјаты гурмаг просесиндә дүңја гиймәтләри дахили гиймәтләрә дә тәбии ки, тәсир едир. Бу, чох мүрәккәб просесдир вә чохлу факторларла бағлыдыр. Лакин етираф етмәк лазымдыр ки, игтисади ислаһатларын кедиши просесиндә енержи дашыјычыларынын дахили гиймәтләринин гыса мүддәтдә бир нечә дәфә галхмасы бир сыра истехсал сәнәләринин инкишафына мәнфи тәсир етмиш, даһа доғрусу, онларын ифлич вәзијјәтинә дүшмәсиндә мүһүм рол ојнамышды. Реаллыг бу мәсәләләрә сечмә үсулу илә јенидән бахылмасыны зәрури едир. Чүнки милли игтисадијјаты инкишаф етдирмәк приоритет истигамәт олмалыдыр.

Тәбии сәрвәтләрин боллуғу һәлә тәрәгги демәк дејилдир. Елә нефт истехсал едән өлкәләр вар ки, онларда игтисади инкишаф, јашајыш сәвијјәси чох ашағыдыр. Чүнки бу өлкәләрдә нә сийәси сабитлик вар, нә дә милли дәвләт мәнәфеләрини рәһбәр тутан инкишаф стратегијасы.

XXI әсрин астанасында мүстәгил Азәрбајчанда сийәси сабитлик дә вар, улу Танрынын халгымыза бәхш етдији зәнкин сәрвәтләрдән милли мәнәфеләр бахымындан истифадә етмәјә хидмәт едән нефт стратегијасы да. Ишимизи елә гурмалыјыг ки, дүңјада гәфләтән баш верән вә баш верә биләчәк игтисади титрәмәләр бизә баһа баша кәлмәсин.

Бу күн Түрк Дүңјасы өлкәләринин инкишафы үчүн даһа

бир әлверишли шанс јаранмышдыр. Сөһбәт гәдим "Ипәк јолу"нун бәрпасындан кедир. Бу мөһтәшәм нәглијат дәһлизинин реаллашмасы Түрк Дүнјасы үчүн даими игтисади вә сijasи сабитлик, даими капитал, даими иш јерләри, даими кәлир мәнбәји ола биләр. Бу шансдан дә биз сәмәрәли истифадә етмәлијик. Түркдилли дәвләтләрарасы мүнәсибәтләрә јени. Азад игтисади принципләр призмасындан јанашмаг, даһа еффеқтли мүнәсибәтләрин формалашмасы јолларыны ахтармаг лазымдыр. Милли дәвләт мәнәфеләри бүтөвлүкдә Түрк Дүнјасынын үмуми мараглары илә әлагәләндирилмәлидир. Игтисади әмәкдашлыг мәсәләләриндә хырда коммерсија мараглары дејил, бүтөвлүкдә Түрк Дүнјасынын мараглары үстүн тутулмалыдыр.

Түркдилли өлкәләрин игтисади инкишаф сәвијәси вә имканлары вә јаначаг ресурслары барәдә информасијаларла танышлыг бир даһа сүбут едир ки, XXI әсрдә Түрк Дүнјасынын динамик тәрәггиси үчүн реал зәмин јаранмышдыр. Ән мүнүм наилијет ондан ибарәт олачагдыр ки, Түрк Дүнјасы өлкәләринин бир-биринә јахынлашмасы даими динамик просесә чевриләчәқдир. Онлар өзләринин тарихи көкләрини дәрк етдикчә јахынлашачаг, бирләшәчәк, даһа да күчләнәчәк, бир-биринә арха олачаглар. Игтисади әмәкдашлыгдан башланан јахынлыг достлуға, тәрәфдашлыға вә бирлијә чевриләчәқдир.

Бу кими мүгәддәс вәзифәләрин һәјата кечирилмәси үчүн күчлү игтисадијат гурулмалыдыр. Бу тәчрүбәнин ән уғурлу нәтичәси исә ондан ибарәтдир ки, Чин тарихдән ибрәт дәрсиди. О, өз јолу илә кетди, һеч бир дәвләти тәкрарламады, дүнја тәчрүбәсиндән бәһрәләнмәклә јанашы, өзү дә дүнја тәчрүбәсини зәнкинләшдирди.

Бәјүк Ататүрк демишдир: "Ән бәјүк зәфәр Економик зәфәрдир". Бу зәфәри әлдә етмәк үчүн исә ағылла, дүшүнчә илә, елмә архаланмагла дүнјаја чыхмаг, габагчыл дүнја тәчрүбәсиндән бәһрәләнмәк лазымдыр.

НӘТИЧӘ ӘВӘЗИ

ОПТИМИСТ ПРОГНОЗЛАР ÜЧÜN ӘСАС ВАРДЫР

Биз игтисади Чин мө'чүзәси һаггында әтрафлы сөһбәт ачдыг. Мән сон он илдә икинчи дәфәдир ки, Чин Халг Республикасына дә'вәт олунурам. Бир сыра башга өлкәләрә дә сәфәр етмишәм. Игтисадчы марағы илә һәр өлкәнин инкишаф јолунун елми әсасларыны ајдынлашдырмаға чалышмышам. **Бир даһа әмин олдум ки, һәр өлкә ирәлијә кетмәк үчүн өз јеришини тапмалыдыр. Бу ахтарыш һәјатын тәбии диктәси илә, елми әсасларла олмалыдыр. Ислаһатдан сонра дәвләтин игтисади гүдрәти артамалы, халгын рифаһы исә күчлү сарсынтыја, ағыр иткијә јол верилмәдән јахшылашмалыдыр.**

Ислаһатлар Чин Халг Республикасында олдуғу кими, проблемләри һәлл етмәлидир, тәрәггитјә манеә олан проблемләр јаратмамалыдыр.

Глобаллашан дүнја игтисадијаты контекстиндә Чинин игтисади јүксәлиши барәдә дүшүнчәләримизә һеч дә һамы бирмә'налы мүнәсибәт бәсләмәјәчәқдир. Бу да тәбиидир. Амма бу бир инкарәдилмәз һәгигәтдир ки, либерализмә чох усталыгла, тәмкинлә јанашан, ислаһатларда радикал мөвгә тутмајан Чин халгы игтисадијатда мө'чүзә јаратмыш, өзүнү ачлыгдан, ағыр сосиал сарсынтылардан хилас етмиш, өлкәсини дүнјанын сijasи һәјатында мөвгәјини, имичини илдән-илә мөһкәмләдән бир дәвләтә чевирмишдир.

Чинин игтисади ислаһатлары илѣ танышлыгы һеч шүбһә-сиз, Азәрбајчана да көмәк едѣ билѣр.

Аталар јахшы дејиблѣр ки, дүнја көр-көтүр дүнјасыдыр. Гәдим јуанлар дүнјанын једди мө'чүзәси һаггында дүшүнәндѣ "Бөјүк Чин Сәдди"ни сијаһыја салмамышлар. Чинлѣ јахын танышлыгы сүбут етмишдир ки, Чин өлкәсинин өзү мө'чүзәләр мө'чүзәсидир. Бөјүк Чинин јени игтисади моделинин уғурлу нәтичәләри исә мө'чүзәләр өлкәсинин даһа бир мө'чүзәсидир.

Тарих боју мугајисә етмәк, кимәсә чатмаг, кими исә өтмәк, кимдәнсә өјрәнмәк гәбул олунмушдур. Биз дѣ бу јолла кетмәји үстүн тутмалыјыг.

* * *

Чин доғрудан да, сон 22 илдѣ әсрләрә бәрәбәр бөјүк тәрәггијә наил олмушдур. Објектив бир суал мејдана чыхыр.

Республикамыз да гыса бир дөвр әрзиндѣ белѣ уғурлары газана биләрми? Тәбии ки, китабда бу суала там чаваб вермәк мәгсәди гојулмамышдыр. Лакин Чинин игтисади инкишафы илѣ бағлы һәгигәтләри охучуја чатдырмагла, биз она мугајисәләр апармаг имканы веририк. Белѣ бир мугајисәнин елми, мәнтиги әсасларыны күчләндирмәк үчүн исә республика игтисадијатынын баша чатмыш XX әсрдѣ кечдији вә гаршыдакы дөврдѣ бир сыра инкишаф стратекијасы барәдѣ мулаһизәләримизи билдирмәји мәгсәдәујгун һесаб едирик.

Нечѣ вә нѣ едѣк ки, бөјүк имканлары олан Азәрбајчан сөзүн әсл мө'насында инкишаф етмиш бир дијара чеврилсин, дүнја сивилизасијасында өзүнѣ лајигли јер тутсун. Бу, ән чәтин вә мүрәккәб мәсәлѣ олса да оптимист прогнозлар

үчүн әсас вардыр.

Бунун үчүн илк нөвбәдѣ Азәрбајчан халгынын XX әсрдѣ үзләшдији ән ағыр, фачиәли проблемләрден бири олан Гарабағ проблеминин һәллинә наил олмаг лазымдыр. Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнүн тә'мин олунмасы XXI әсрдѣ бүтүн сәвијјәләрдѣ фәалијјәтимизин, тәбии ки, ана хәтти олмалыдыр. Биз Гарабағын ишғалы илѣ разылашмамалыјыг, чүнки онсуз ән јүксәк инкишаф белѣ јарымчыг көрүнәчәкдир. Биз әрази бүтөвлүјүмүзүн тә'мин едилмәси истигамәтиндѣ бүтүн реал васитәләрден истифадѣ етмәли, ишғалдан азад олачаг торпагларымыз, бурада әввәлки гајнар һәјатын бәрпасы барәдѣ даһа дәриндән дүшүнмәли, фәал һәрәкәт етмәлијик. Нѣ гәдәр чәтин олса да, өзүмүзү сындырмадан гәләбѣ әзминдѣ олмалыјыг. Чүнки гәләбәјѣ инам гәләбѣ үчүн тә'минатдыр.

Биз тарихдән дәрс алмалыјыг. Кечилән јолун, тарихи инкишафын һәр бир мәрһәләсини објектив гијмәтләндирмәлијик ки, кәләчәк фәалијјәт програмыны дүзкүн мүәјјән етмиш олаг.

Академик Әлисәһбәт Сумбатзадѣ өзүнүн "Азәрбајчан сәнајеси XIX әсрдѣ" вә "Азәрбајчан кәнд тәсәррүфаты XIX әсрдѣ" фундаментал монографијаларында конкрет фактлара әсасланараг сүбут етмишдир ки, Азәрбајчан XIX әсрдѣ вә XX әсрин әввәлләриндѣ чаризмин апардыгы мүстәмләкәчилик сијасәтинѣ бахмајараг, игтисади инкишаф сәвијјәсинѣ көрѣ чар Русијасынын бир чох рекионларындан ирәлидѣ иди. Әсрин әввәлләриндѣ чар Русијасынын сәнајѣ мөһсулунун 5 фаизи Азәрбајчанын пајына дүшүрдү, бурада Русијанын фабрик-завод ишчиләринин 8 фаизи чалышырды. Бу рәгәмләрин нѣ дәрәчәдѣ бөјүк олдуғуну тәсәввүр ет-

мәк үчүн ону көстөрмәк кифајәтдир ки, АзәрбајҶан чар Русиясы әразисинин 0,5 фаизини, әһалисинин исә 1,4 фаизини тәшкил едирди. Бақыда хусусилә нефт сәнајесинин инкишафы илә әлагәдар олараг милли буржуазия сүр'әтлә формалашыр, капиталист мүнәсибәтләри инкишаф едирди.

Бу дөврдә Нобелин, Сименсин башчылыг етдији харичи ширкәтләр Бақыја кәлди, нефт вә мис сәнајесинә сәрмајә ахыны башланды, јени технолокија кәтирилди, мувафиг истәһсал инфраструктуру јарадылды, нефт истәһсалы артырылды, Бақы нефти дүнја базарына чыхарылды, милли мүһәндис кадрлары һазырланды, е'мал мүәссисәләри тикилди, нәглијјат кәмичилији инкишаф етди, Бақыја су кәмәри чәкилди, мәнзил тикинтиси кенишләнди.

1918-чи илдә АзәрбајҶан халгынын тарихиндә чох мүһүм бир һадисә баш верди. Шәргдә илк мүстәгил Демократик Республика јарадылды. М.Ә. Рәсулзадә, Ф. Хојски, Ә. Топчубашов вә республиканын диқәр рәһбәрләринин фәал иштиракы илә кәнч АзәрбајҶан Республикасынын мәһсулдар фәалијјәти башланды, дөвләт гуручулуғу, социал-игтисади һәјатла, бејнәлхалг әлагәләрин формалашмасы илә әлагәдар чох мүһүм ишләр көрүлдү. Вәсаитин мәркәзләшмәси, малијјә әмәлијјатларынын тәнзимләnmәси үчүн дөвләт банкы, дахили иш адамларынын вәсаитинин дөвријјәјә дахил едилмәси мөгсәдилә әманәт банкы, игтисади әлагәләрин низамланмасы үчүн дөвләт көмрүк системи јарадылды, верки системи тә'сис едилди, нефт сәнајеси миллиләшдирилди, торпаг ислаһаты кечирилди.

АзәрбајҶан халгы XX әсрин 70 илини (1920-1991) ССРИ-нин тәркибиндә јашады. АзәрбајҶан игтисадијјаты ССРИ тәркибиндә оларкән мүәјјән чәтинликләрә, мәһдү-

дијјәтләрә бахмајараг бөјүк инкишаф јолу кечмишдир. АзәрбајҶан өлкәнин әсас нефт базасы иди. Мүһарибә илләриндә чәбһәнин нефт тәләбатынын 70, јүксәк октанлы бензинә вә јаға олан еһтијачын 100 фаизини Бақы өдәјирди. 1949-чу илдә дүнја тәчрүбәсиндә илк дөфә Хәзәр дәнизиндән нефт истәһсалы башланды. Биздән 6 ил сонра АБШ, 25 ил сонра Норвеч дәниздән нефт чыхармаға башлады.

Нефт сәнајеси илә јанашы, диқәр саһәләрин инкишафына, игтисадијјатын биртәрәfli структурунун арадан галдырылмасына хусуси фикир верилирди. Республикамызда әлван вә гара металлуркија сәнајесинин әсасы гојулду, нәһәнк заводлар, о чүмләдән Сумгајыт бору заводу, кимја, нефт кимјасы мүәссисәләри истифадәјә верилди, игтисадијјатын енержетика базасы мөһкәмләнди, әсрин 70-чи илләриндә сәнајенин мүтәрәгги саһәләринин үстүн инкишафы илә бағлы хусуси програм һазырланды. АзәрбајҶанда иттифаг әһәмијјәтли електротехника комплексинин формалашмасы истигамәтиндә иримијјаслы тәдбирләр һәјата кечирилди. Он минләрлә јени иш јерләри јарадылды, Бақы, Сумгајытла јанашы, Кәнчә, Минкәчевир, Шәки, Ләнкәран, Әлибајрамлы вә диқәр орта вә кичик шәһәрләрдә тикинти материаллары, јүнкүл вә јейнти сәнајә мүәссисәләри, ири машынгајырма заводларынын филиаллары јарадылды. Бүтүн бунлар республика сәнајесинин саһә вә әрази гурулушунун хејли јахшылашмасына, вачиб социал проблемләрин һәллинә көмәк етди. Ону көстөрмәк кифајәтдир ки, 80-чи илләрдә республикада милли кәлирин 20 фаиздән чоху сәнаједә јарадылырды. Бу көстәричидә көрә о, дүнјанын әксәр өлкәләриндән һеч дә керидә галмырды. ССРИ кими нәһәнк өлкәнин бир чох мәһсуллара, хусусилә нефт сәна-

јесинə вачиб олан аваданлыгларын 70 фаизə гəдəри Бақы тəрəфиндэн тə'мин едилирди.

Тəһлил етдијимиз дəврдə əн'əнəви саһə сајылан кəнд тəсəррүфаты истехсалы хејли инкишаф етдилрди. Бураја чохла əсаслы вəсаит гојлушу ајрылды, јүз минлэрлə һектар саһəлəрдə мелиорасија ишлəri апарылды, иттифаг əмək бөлкүсүнүн тəлəблəринə ујғун памбыгчылыг, чајчылыг, үзүмчүлүк, түтүнчүлүк даһа сүр'əтлə инкишаф етдилрди. Бүтүнлүкдə халг тəсəррүфатынын инкишафына јөнəдилэн əсаслы вəсаит гојлушунун 20, ајры-ајры дəврлəрдə 30 фаизи аграр секторун пајына дүшүрдү. Кəнд тəсəррүфатына дəвлəт һимажəsi артмаға мејл едилрди. 80-чи иллəрин əввəллəриндə республика 2 милјон тона јахын үзүм, 800 мин тон памбыг, 1 милјон тона јахын тəрəвəз, 50 мин тондан чох түтүн, 1,2 милјон тон тахыл вə с. мəһсуллар истехсал едилрди. Бир сөзлə, аграр сектор о дəврүн тəлəблəринə ујғун олараг нормал фəалијет кəстəрир, республика əһалисинин жарыја гəдəринин јашајыш сəвијјəсини тə'мин едилрди. Азəрбајчан кəндиндə мүəјјэн чəтинликлəрə, проблемлэрə бахмајараг гајнар һəјат һөкм сүрүрдү.

Тəбии ки, һəлл едилмəјэн проблемлэр дə чох иди. Ахы, Азəрбајчан ССРИ-нин тəркиб һиссəсијди вə бүтүнлүклə бу системин мə'лум нөгсанлары республиканын инкишафына да тə'сир едилрди. Советлэр системиндə иттифаг мəнафелəri үстүнлүк тəшкил едилрди, һэр шеј илк нөвбədə ваһид халг тəсəррүфаты комплекси бахымындан гијмəтлəндирилрди. Лакин бу бир һəгигəтдир ки, һəтта о сəрт системин дахилиндə Азəрбајчанын социал-игтисади һəјатында бөјүк кејфијјет дəјишикликлəri баш верилрди.

Бу факт чох шеји дејир - БМТ методолокијасына əса-

сəн апарылан һесабламалара кəрə, ХХ əсрин 80-чи иллəринин əввəллəриндə Азəрбајчан адамбашына дүшөн үмуми дахили мəһсулун һəчминə кəрə 220 өлкə арасында 112-чи јери тутурду вə Түркијəнин мұвафиг кəстəричилəриндэн һеч дə керидə дејилди. Бу факт да мараглыдыр: 1985-чи илдə адамбашына дүшөн үмуми дахили мəһсулун (алычылыг габилијјети паритетинə кəрə) мигдары кəстəричиси республикамызда Чинин мұвафиг кəстəричисиндэн 3,8 дəфə јүксək иди. 1996-чы илдə əксинə, Чин үзрə мұвафиг кəстəричи Азəрбајчан үзрə олан сəвијјэдэн 1,7 дəфə чох олмушдур.

Кəлин сүн'и һиссијјата, бə'зэн кəнардан бизə ашыланан əсассыз дүшүнчөлэрə мəһəл гојмадан бу дəврүн ичтимаи, социал-игтисади, мəдəни һəјатла бағлы бөјүк һадисələрини кəзлəримиз гаршысында чанландыраг, тарихи инкишафын ајры-ајры дəврлəri илə мұгајисə едək вə сојутганлыгла нəтичөлэр чыхараг. Бу, бизим үчүн бөјүк дəрс олар.

Инкар едилмəмəлидир ки, кечмиш совет дəврундə чəза аланлар, тутуланлар, əзаб-əзијјəтлэрлə үзлəшəнлэр, тоталитар режимдэн зэрэр чəkəнлэр дə олуб. Бунлары да биз үрək ағрысыјла, бөјүк тəəссүфлə гејд етмəлијик. Лакин бу һаллар азад базар игтисадијјаты гуран, елчə дə чохран "сивил" категоријасына аид олунан өлкөлəрин тарихиндə һеч дə аз олмамышдыр. Бир шеј ајдын олмалыдыр. Бу фикирлə разылашаг ки, чəмијјəтин инкишафыны үмуми мејллэр, гаһунаујғунлулар мүəјјэн едилр.

Һеч вахт унутмајаг ки, совет режими шəрантиндə Азəрбајчан халгы əслэрə бəрабэр бөјүк инкишаф јолу кечмишдир вə буну инкар едэнлəрин тарихдэн, дүнјанын инкишаф сəһифələриндэн хəбэрлəri јохдур. Бунула белə, совет

системи дағылыб, онун јенидөн бəрпасы үчүн һеч бир əсас јохдур. Анчаг о дөврдə, ондан да габагы дөврдə тикилөн биналар, завод вə фабриклэр, јарадылан елм, тəһсил очаглары, һазырланан ихтисаслы кадрлар, интеллектуал потенциал галыр. Онлар бу күнүн, сабаһын тəрəгтиси үчүн чох лазымдыр.

ССРИ-нин дағылмасы эрəфəсиндə иттифаг һөкүмəти тəрəфиндөн гəбул едилмиш сəһв гəрарлар, “шок терапиясы” ады алтында кечирилөн ислаһатлар кечмиш мүттəфиг республикаларын социал-игтисади һəјатыны ифлич вəзижəтинə салды. Бəјүк мəkанда игтисади əлагəлэр позулду, үмүми базар үчүн ишлəјөн ири мүəссисəлəрин фəалијјəти, онларын хаммал тə’минаты, һазыр мəһсулларын сатышы дајандырылды, əввəлчə тənəззүл, сонра исə бəһран просеси башланды, нəтичəдə бир нечə онилликлэр эрзиндə социал-игтисади саһədə газанылмыш мөвгелэр итирилди.

Бир факты гəјд етмək истəјирəm. Сон 10-15 илдə Русија игтисадијјатына вурулан зəрбəлэр нəтичəсиндə о, инкишаф бахымындан XX əсри итирмиш, бу нəһəнк өлкəнин дүнја игтисадијјатында тутдуғу хүсуси чəки бир нечə дəфə ашағы дүшмүшдүр. Бах, будур ССРИ-нин дағылмасындан сонра Русијанын вə бə’зи МДБ өлкəлəринин бүкүнкү игтисади дуруму. Бах, будур Гајдарын, Чубајсын “шок терапиясы” ады алтында апардығы ислаһатларын ағыр нəтичəлəри...

Игтисади ислаһатларда радикаллығы өн плана чəkən, вахтилə нəһəнклəрдən сајылан Русија, онун президенти В. Путинин сөзлəринə кərə, XX əсрин 80-90-чы иллəриндə тарихи мəғлубијјəтə уғрамышдыр ки, бу да Јапонија вə Алманијанын мəғлубијјəтинин нəтичəлəри илə мүгајисə едилə билэр.

* * *

Чин тəчрүбəси исə бир даһа сүбут етди ки, кечид дөврүнү јашајан, чох мүрəккəб, мən дəјəрдим ки, кечмиш Советлэр мəkанында аналогу олмајан республикада “һэр шеји базар һəлл едир” ејфориясына гапылмаг чох сəһв фикирдир вə бу идеја илə јашајанларын дəјəсэн дүнја тəчрүбəсиндən ја хəбэрлəри јохдур, ја да ки, онлар үчүн милли игтисадијјат, вəтən игтисадијјатыны дирчəлтмək проблеми дəјилən бир проблем јохдур.

Республика игтисадијјаты XX əсрин сон ониллијиндə чидди сарсынтылара мə’руз галса да, XXI əсрə базар мүнəсибəтлəри əсасында инкишаф едən мүстəгил өлкə кими дахил олур. Разылыг һиссилə гəјд едилмəлидир ки, бу истига-мəтдə хејли иш кəрүлмүшдүр Артыг ислаһатларын биринчи мəрһəлəси баша чатмышдыр. Онларын үмүмилəшдирилмəsi, мүсбəт мејллəрин күчлəндирилмəsi үчүн јени имканларын ахтарылмасы вачибдир. Ејни заманда, бурахылмыш сəһвлэр, елми əсасы олмајан экспериментлэр барədə ачыг, сəмими е’тирафа да еһтијач вардыр. Чүнки јүксək динамизми илə фəрглənəчək XXI əсрдə дə мəс’улијјət һиссинин “јүкү” даһа да артачагдыр. Игтисадијјатда, идарəетмədə бурахылмыш һэр бир сəһв, күлли мигдарда ресурсларын сəмэрəсиз истифадəsi социал сарсынтыларла мүшајиəт олунə билэр.

XXI əсрдə глобаллашан дүнја игтисадијјатында мənəфелэр уғрунда мүбаризə сənкимəјəчək, əксинə, о, јени хүсусијјəтлэр кəсб едəчəkдир. Дүнја мигјасында игтисадијјатын ваһид бүтөв һалында фəалијјəтинин нəзəрдə тутан глобал игтисадијјат милли игтисадијјатлара да билаваситə тə’сир едəчəkдир. Биз бу фактла разылашмалыјыг. Лакин

ејни заманда глобаллашма просесини фетишләшдирмәмәлијик. Чүнки бу чүр мүнәсибәт милли суверенлијин даһа сүр'әтлә мөһдудлашмасына апара биләр. Глобаллашма вә милли игтисадијјатлар - бу ики гүтб арасында кедән мүбаризәнин характери, интенсивлији нәинки глобаллашманы идарә едән гүввәләрдән, һәмчинин милли игтисадијјаты идарә едәнләрдән асылы олачагдыр.

Тарих боју дүнјаны күчлүләр идарә едилбәр (тәбии ки, бу мөфһуму кениш мө'нада баша дүшмәк лазымдыр - З.С.). Бу күн дә беләдир. Ким күчлүдүрсә, о да дүнјаны идарә едир. Бу күн супердөвләт сајылан АБШ-ын дүнја сijasәтиндә ојнадығы һекемон ролу јәгин ки, инкар едә билмәрик. ССРИ-нин дағылмасы илә онун супердөвләт кими имканлары даһа да кенишләнди. XXI әсрдә ола билсин ки, бир нечә супердөвләт, супергурум јарансын вә бу просес дүнјанын идарә олунмасы гајдаларында мүәјјән дәјишликкләрә сәбәб олсун. (Јәгин ки, Малајзијанын баш назири Мохатһир Моһамадын XXI јүзиллик тәк бир гит'әјә мән-суб олмајачагдыр фикри тәсдигләнәчәк. - З.С.) АБШ-ла јанашы, Чин, Јапония, Алманијанын дүнјанын игтисади вә сijasи һәјатында даһа күчлү мөвге тутмаг уғрунда мүбаризәләри јәгин ки, һәр һансы нәтичә верәчәкдир.

Русијанын бу истигамәтдә иш апармаг арзуларыны да нәзәрдән гачырмаг олмаз.

Һеч шүбһәсиз ки, Азәрбајчанын инкишафы да суперөлкәләрин вә супергурумларын тә'сиринә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мәрүз галачагдыр. Она көрә дә, биз дә әкс тәдбирләр дүшүнмәлијик. Милли мәнәфеләрин горунмасы, милли игтисадијјатын инкишафы вә глобаллашан игтисадијјатын мүсбәт хүсусијјәтләриндән истифадә етмәк, мөсә-

лән, Авропа Бирлијинә гәбул олунмаг арзусунда олсаг белә, МДБ өлкәләри илә әмәкдашлығы арха плана атмамалы-јыг.

Шәргин, Ислам дүнјасынын дәјәрләриндән гидаланмалы, Түрк Дүнјасынын бирлијинә хидмәт едән програмларын, мән дејәрдим ки, хүсуси инкишаф стратегијасынын һазырланмасында фәал иштирак етмәлијик.

Азәрбајчан XX әсри игтисади инкишаф сәвијјәсинә көрә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр чәркәсиндә баша вуруп.

Адамбашына дүшән үмуми дахили мөһсулун һәчми бу груп өлкәләр ичәрсиндә дә о гәдәр јүксәк дејилдир. Апардығымыз һесабламалара көрә, республика үзрә үмуми дахили мөһсулун ән јүксәк артымынын тә'мин едилдији шәраитдә биз бир нечә ониликдән сонра инкишаф етмиш өлкәләрин сәвијјәсинә чата биләрик. Бу, реаллыгдыр. Амма биз бу мејлдән дүзкүн нәтичә чыхармалыјыг.

Әсас нәтичә исә ондан ибарәтдир ки, елә инкишаф стратегијасы сечилмәлидир ки, о, республикамызын кејфијјәтли игтисади инкишаф сүр'әтини тә'мин етсин. Даһа дәгиг десәк, республиканын инкишаф сүр'әти узун бир дөвр әрзиндә дүнја игтисадијјатынын инкишаф сүр'әтиндән ән азы 2-3 дәфә јүксәк олмалыдыр. Белә бир динамик инкишафы тә'мин етмәјә республикамызын күчү вә имканы вардыр.

Бу күч вә имкана көрә XXI әсрдә халгымызын даһа јахшы јашамага, социал сарсынтылар кечирмәмәјә һагты вардыр. Тәкчә она көрә јох ки, бу күн әһалинин һәјат сәвијјәсини характеризә едән көстәричиләр ислаһатлардан габаггы сәвијјәләрдән ашағыдыр, ејни заманда она көрә ки, мүстәгил бир дөвләт кими дүнја интеграсијасына гошул-

муш, əмək, социал мудафиə илə бағлы бејнəлхалг сазишлэр имзаламыш республикамыз əһалинин јашајыш сəвијјəсинин јүксəлдилмəси үчүн реал имканлара маликдир. Бу имканларын реаллашмасы үчүн исə һəјат сəвијјəсинин јүксəлдилмəси инкишаф стратегијасында ме'јар кими гəбул едилмəлидир. Даһа дегиг десək, əһалинин əсас һиссəсинин һəјат сəвијјəси вə кејфијјəтини јүксəлтмək - XXI əсрдə јени инкишаф моделинин ме'јары олмалыдыр.

Тале елə кəтириб ки, Азəрбајчанын социал-игтисади инкишафы XX əсрдə олдуғу кими, XXI əсрдə дə нефт фактору илə гырылмаз сурəтдə бағлы олачағдыр. Одуր ки, биз нефтчилэрə гайғыны Азəрбајчанын кəлəчəјинə гайғы кими гиймəтлəндирмəлијик. Мүстəгил Азəрбајчан Республикасынын нефт стратегијасынын илк нəтичəлэри, демократијанын инкишафы, ичтимаи-сийаси сабитлијин тə'мин едилмəси, милли дəвлəт гуручулуғунун мəһкəмлəндирилмəси Азəрбајчанын социал-игтисади һəјатынын комплекс инкишаф етдирилмəси үчүн чох мəһкəм тəмəл јарадыр.

XX əсрин сон иллəриндə Азəрбајчан 14 дəвлəтлə 33 мугавилə бағламышдыр. Харичи инвесторларын кəмəји илə нефт секторуна 60 милјард долларлыг сəрмəјə гојулмасы, нефт һасилатынын илдə 60 милјон тона, газ һасилатынын исə 100 милјард кубметрə чатдырылмасы нəзəрдə тутулур. Бу чүр динамика Азəрбајчанын тəрəгтиси үчүн чох вачибдир. Чүнки нефтлə зəнкин олан өлкəлэрин əксəријјəтиндə сон 50 илдə мəһз демократик институтларын јарадылмаамасы, сабитлијин тə'мин едилмəмəси, үмуми игтисади керилијин, кəскин социал сарсынтыларын, милли, дини, əрази мұнағишəлэри мənбəлэринин арадан галдырылмаамасы кəс-

кин тəбəгəлəшмə просесини вə социал групплар арасындакы зиддијјəтлэри сон дэрəчə күчлəндирмиш, ичтимаи тəрəгти јолунда кечилмəз сипэрə чеврилмишдир. Бир мəсəлəни дə гејд етмək истəрдим: XXI əсрдə алтернатив енержи мənбəлэриндэн истифадə саһəсиндə мүсбəт нəтичəлэр əлдə олуначағы шəраитиндə белə нефт фактору дүңја сийасəтиндə јенə мүһүм рол ојнајачағдыр. Бу исə о дəмəkдир ки, дүңја базарында нефтин гиймəтинин дəјишмəси мүнтəзəм тəкрарлана билэр. Лакин игтисадијјатымызын сарсынтылара мə'руз галмамасы үчүн онун комплекс инкишафы тə'мин едилмəлидир. Азəрбајчандан даһа чох нефт истəһсал едэн Норвечдə игтисадијјатын структурунда, кəлирлэрин формалашмасында нефт секторунун хүсуси чəкиси о гəдэр дə јүксək дејилдир, јə'ни бу саһə дикэр саһəлэрин "јүкүнү чəкмир"... вə һəтта фəвгəлһадисəлəрдə - јə'ни нефтин гиймəтинин дəјишмəси шəраитиндə күчлү сарсынтылар јаратмыр. Биз дə бу мүтəрəгти дүңја тəчрүбəсиндэн бəһрəлəнмəлијик. Јаранмыш шансдан сəмэрəли истифадə етмəклə игтисадијјатын структурунда дикэр саһəлэрин хүсуси чəкисинин артмасына чалышмагла инкишаф элементлэри олан истəһсал саһəлэринин фəалијјəтини чанландырмаг əн вачиб вəзифəлəрдэн олмалыдыр.

XXI əсрдə глобаллашманын инкишафына тəкан верən амиллəрдэн бири кими, нəглијјат инфраструктурунун ролу даһа да артачағдыр. Əн мүасир нəглијјат коммуниқасијалары вə васитəлэри өлкəлэри бир-биринə јахынлашдырачағ, игтисадијјатын, социал һəјатын аһəнқдарлығыны, динамизмини хејли артырачағдыр.

Улу Танры Азəрбајчаны дүңјанын əн əлверишли нөгтəлэриндэн бириндə - Шəрглə Гəрбин арасында јерлəш-

дириб. Артыг бүтүн дүнја билир ки, Азәрбајчан гәдим “Ипәк јолу” нун һәлледици мәркәзиндә јерләшир. Бу јолун Азәрбајчан, Гәрб вә Шәрг өлкәләри үчүн социал-игтисади вә сијаси әһәмијјәти өлчүлмәздир. Бу јол васитәсилә формалашан игтисади әлагәләр инкишаф етдикчә бу јолун күчү дә, сәмәрәси дә артачаг. Бах, тарихин халгымыза вердији бу шансдан истифадә XXI әсрдә республикамызын инкишаф стратекијасынын ән приоритет истигамәтләриндән сајылмалыдыр. Проблемә билаваситә аидијјаты олан һөкүмәт структурлары, алимләр, садә адамлар биямәлидирләр ки, нәглијјат уғрунда да дүнја өлкәләри арасында күчлү рәгабәт кедир, алтернатив јоллар ахтарылыр. Буну она көрә дејирәм ки, бә’зән гыса мүддәтә кәлир көтүрмәк хатиринә узунмүддәтли лајиһәләр кәнара атылыр, мүштәриләр (өлкәләр, трансмилли ширкәтләр вә с.) гачырдылыр. Бу кими һалларын олмамасы үчүн дахили вә харичи фактлары нәзәрә алмагла, Азәрбајчанын нәглијјат секторунун үмуми инкишаф контекстиндә мүхтәлиф вариантларда инкишаф концепсијасы һазырланмалыдыр. Бу заман гоншу вә узаг өлкәләрлә әмәкдашлығын прогнозлары, һәмин өлкәләрин инкишаф стратегијаларыны, глобал сијасәтдәки мөвгеләрини дә билмәлијик. Бир мисал кәтирмәк истәјирәм, Русија сон вахтларә гәдәр Авропаја јүкләрини Балтикјаны портлар васитәсилә дашыјырды. Өзүнүн милли стратеги мөнафеләрини даһа әсаслы горумаг бахымындан Русија инди јени лиман тикир...

Улу Танры Азәрбајчана бәрәкәтли торпаг бәхш едиб, әмәксевәр халгымыз вар. Бу күн инамла демәк олар ки, Азәрбајчанын тахыл проблеми һәлл олунуб. Бәрәкәтли торпагларымызын һәр гарышындан сәмәрәли истифадә ет-

мәклә мин илләр боју бу торпагларда јетиширилән мөһсулларын боллуғунун тә’мин едилмәси вә бунунла һагсыз рәгабәт нәтичәсиндә дахили базара кәнардан кәтирилән, бир сыра һалларда кејфијјәти ашағы олан әрзаг мөһсуллары илә долдурулмасынын гаршысынын игтисади механизмләрлә алынмасы, кәндин тәкраредилмәз гајнар һәјатынын бәрпасы XXI әсрдә республикамызын тәлејүклү проблемләриндән олачагдыр.

Ону да гејд етмәлијик ки, гејри-сәмәрәли урбанизасија просесинин интенсивијјинин артдығы шәраитдә кәнд әһалисинин сәмәрәли мөшғулијјәти Азәрбајчанын нормал демографик инкишафынын тә’мин едилмәси, халгымызын кенәфондунун горунмасы үчүн чох вачибдир. Бу факт һаымызы дүшүндүрмәли, аграр бөлмә бүтүн имканлары дахилиндә актив һәјата гајтарылмалы, республиканын инкишафында кәндин ролунун артырылмасы XXI әсрин инкишаф стратегијасынын приоритетләриндән сајылмалыдыр.

Бу күн Азәрбајчанда бөјүк дөвләт гуручулуғу ишләри апарылыр. Буну инкар етмәк чох әдаләтсизлик оларды. Игтисадчылар, мүтәхәссисләр бу ишләрин даһа уғурла, дүнја стандартларына ујғун апарылмасына көмәк етмәлидирләр.

Биз баша чатмагда олан әсримиздә үзләшдијимиз вә XXI әсрдә үзләшәчәјимиз проблемләри объектив нәзәрә алараг Азәрбајчан игтисадијјатынын инкишаф истигамәтләрини дәгигләшдирмәли, елми чөһәтдән әсасландырмамы, игтисади сферада, дөвләтләрарасы игтисади мүнәсибәтләрдә, республикамызын дүнја интеграсијасына говушмасы просесиндә милли дөвләт мөнафеләринин даһа дәгиг ајдынлашдырылмасы кими глобал проблемләрин әсасландырылмасында даһа фәал иштирак етмәлијик.

Бир сөzlə, XXI əсрдə Азəрбајчан игтисадијјатынын инкишафынын орижинал модели олмалыдыр. Ајлыг, рүблүк, иллик прогнозлары глобал сəвијјədə мəгсəd вə вəзифəлəri əсаслы ифадə едилмиш програмлар, прогнозлар əвəз етмəлидир, һәм дə бу прогнозлар тəkчə ајры-ајры структурларын дејил, ејни заманда бəјүк потенсиалы олан Азəрбајчан елминин мəһсулу олмалыдыр. Бу инкишаф моделиндə тəбии ки, азад игтисадијјат гурмуш өлкəлəriн тəчрүбəsi, дүндə танынмыш Алманија, Јапонија, Чин, Туркијə моделлəriнин мүсбət нəтичəлəri нəзэрə алынмалыдыр. Амма бу, халгымызын менталитетини, зəнкин нефт вə дикəр тəбии сəрвəтлəriни, интеллуктуал, елми-техники потенсиалыны, республикамызын кеосијаси вəзијјетини, чох əлверишли нəглијјат шəраитини, миллэтин əмəkсəвərлијини вə с. принципал факторлары нəзэрə алан Азəрбајчан модели олмалыдыр ки, онун да реаллашмасы милли дөвлət мəнафелəriни горумагла доғма вəтэн торпагынын бүтүн вəтəндашларынын хошбəхт кəлəчəјини тəмин етсин.

Сон олараг, мənə лүтфкарлыг, гонагпəрвэрлик кəстəрэн, Чинин игтисади мөчүзəлəri илə јахындан таныш олмаг үчүн шəраит јарадан, бизə зəнкин материаллар вэрэн чинли алимлэрə, иш адамларына, гəдим вə зəнкин мэдəнијјəти олан бəјүк Чин халгына, Чинин Азəрбајчандакы сəфирлијинə өз дəрин миннəтдарлыгымы билдирирəм. Чох сағ олсунлар.

ЧИН ӨЛКƏСИ БАРƏДƏ БƏ'ЗИ ЭНСИКЛОПЕДИК МƏЛУМАТЛАР

ƏРАЗИСИ: Чин Асијанын шəргиндə јерлəшир. Гуру саһəsi 9,6 млн. кв. км-дир. Чөнубдан вə чөнуб-шəргдөн Бохај, Сары, Шəрги-Чин вə Чөнуби-Чин дənизлəri илə əһатə олунмушдур. Əразисинин 65%-ни дағлар, дағтəји рајонлар вə тəпəлэр тəшкил едир. Дүндə үзрə һүндүрлүјү 8 мин метрдən јүксək олан 19 зирвэдən 7-си Чиндə јерлəшир. Чин əразиси гəрддөн шəргə тəрəф дөрдпиллəли пиллəkəни хатырладыр. Бу пиллəkəнин эн һүндүр пиллəsi орта һүндүрлүјү дənиз сəвијјəсиндэн 4 мин метр олан Тсинхај-Тибет јайласыдыр ки, ону чох вахт “дүндəнын дамы” адландырырлар. Бу јайлада Кунпун, Гандисышан вə Ымалај дағ силсилəлəri вə бир чох бузлаглар јерлəшир. Ымалајын эн јүксək зирвəsi олан Чомолунгманын һүндүрлүјү 8848 метр-дир.

Чин əразисиндə олан чајларын һөвзəsi 1000 кв. км-дэн артыгдыр. Бу чајларын үмуми узунлуғу 220 мин км-дир. Көллəрин үмуми саһəsi 80000 кв.км-дир. Өлкədə 2800-дэн артыг көл вардыр, бунлардан да һэр 13-чүсүнүн саһəsi 1000 кв. км-дэн артыгдыр.

Чинин эсас даг силсилэлэри

Ады	Јерлөшдији јер	Дөниз сөвијесиндөн һүндүрлүјү (м)	Зирвеси	
			Ады	Һүндүрлүјү (м)
Һималај	Чөнуби Тибетин сәрһөддинде	6000	Чомолунгма (ЧХР иле Непалын сәрһөддинде)	8848
Гандисы-шан	Чөнуб-гәрби Тибет	6000-а гәдәр	Кангринбоче	6714
Тангулашан	Шимал-гәрби Тибетдөн Тсинхај-Тибет сәрһөддинде гәдәр узаныр	6000	Геладандун	6621
Нјантсин-Тангулашан	Тибет	5000-6000	Нјансин-Тангулашан	7126
Кунпун	Синтсјан иле Тибетин арасында	5000-7000	Муетаг	7723
Көпа-Кунпун	Чөнуби Синтсјан	6000-дән артыг	Чогори	8611

Чинин эсас чајлары

Ады	Узунлугу (км)	Һөвзәсинин саһәси (кв.км)
Јантсзы	6300	1807199
Хуанхе	5464	752443
Хејлунтсјан	3420	1620170
Чжутсјан	2197	452616
Лантсантсјан	2153	161430
Јалутсанпю	2057	240480
Нунтсјан	2013	124830

Чинин эсас көлләри

Ады	Саһәси (кв.км)	Һүндүрлүјү (м)	Дәринлији (м)	Типи
Тсинхај	4583	3196	32,8	шор
Синкај	4500	69	10	ширин
Појанху	3583	21	16	ширин
Дунтинху	2820	34,5	30,8	“ “
Тајху	2425	3,0	3,33	“ “
Хулунху	2315	545,5	8,0	“ “
Хунтсзеху	1960	12,5	4,75	“ “
Намтсо	1940	4593		шор
Сеплинг	1530	4514		шор

СИЈАСИ ГУРУЛУШ

Дөвләт гурулушу: 1949-чу илдә Чин Халг Республикасы е'лан олуңдугдан сонра өлкәдә 4 Конститусија гәбул едилмишдир. 1954-чу ил Конститусијасы, 1975-чи ил Конститусијасы, 1978-чи ил Конститусијасы вә һазырда гүввәдә олан Конститусија.

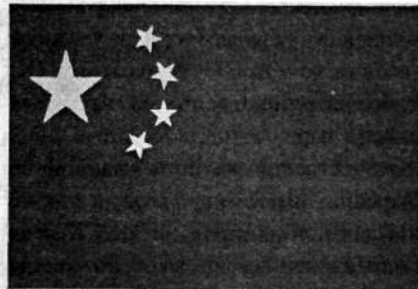
Һазырда Конститусија үмумхалг мұзакирәси әсасында һазырланмыш вә рәсми олараг 1982-чи ил декабрын 4-дә гәбул едилмишдир. О, мүгәддимә, 4 фәсил вә 138 маддәдән ибарәтдир.

Чин чоһпартијалы өлкәдир. Бурада һаким Коммунист Партијасы илә јанашы, даһа 8 сијаси партија вардыр ки, бунлар да “демократик партијалар” адландырылып. Онларын һамысы ЧКП илә әмәкдашлыг едир.

Чин Коммунист Партијасы 1921-чи илин ијулунда јаранмышдыр. Һазырда онун сыраларында 58 млн. үзв вардыр. 1921-1949-чу илләрдә бу партијанын рәһбәрлији алтында империализмин һөкмранлығына сон гојулмуш, Чин Халг Республикасы е'лан олуңмушдур. ЧХР јарандыгдан сонра ЧКП чоһмилләтли Чин халгына рәһбәрлик етди. Онун башчылығы илә јени демократијадан социализмә кечид мүвәффәгијәтлә баша чатды, социализмин планлы гурчулуғу үзрә иримијаслы ишләр көрүлдү, нәтичәдә өлкәнин игтисадијјаты вә мәдәнијјәти көрүнмәјән инкишаф сәвијјәсинә чатды.

Партијанын али рәһбәр органы беш илдән бир чағырылан Үмумчин гурултајы вә сечилмиш Мәркәзи Комитәдир. МК-нын Сијаси Бүросу, онун Даими Комитәси, МК-нын

Баш катиби, һәмчинин МК Катибликләри МК Пленуму тәрәфиндән сечилир.

Бајрагы

Керби

ЧХР Конститусијасына көрә, Чиндә алты һакимијјәт структура вардыр: Халг нүмајәндәләринин Үмумчин Мәчлиси, ЧХР Сәдри, Дөвләт Шурасы, Мәркәзи Һәрби Шура, Али Халг Мәһкәмәси вә Али Халг Прокурорлуғу.

ӘҺАЛИСИ: Чинин әһалиси сон мә'луматлара көрә тәгрибән 1300 млн. нәфәрдир, јә'ни дүнја әһалисинин 22%-дән чоһу бу өлкәдә јашајыр. Әһалисинин сајына көрә Чин дүнјада биринчи јери тутур.

Чиндә 56 милләтин нүмајәндәси јашајыр. Дөвләт дили Чин дилидир.

ТОРПАГ РЕСУРСЛАРЫ ВӘ ФАЈДАЛЫ ГАЗЫНТЫЛАР

Һазырда Чиндә истифадәдә олан әкин саһәләринин саһәси 108 млн. һа-дыр. Әсас әкинчилик рајонлары Шимал-Шәрғи вә Шимали Чин дүзәнләри, Јантсзынын дүзәнләри, Чжүтсзјан чајынын делтасы вә Сычуан чөкәјидир.

Чиндә мешәләр 128,63 млн. һа саһәни өһатә едир.

Бу өлкә фајдалы газынтыларла зәнқиндир. Чиндә демәк олар ки, Менделејев чәдвәлиндәки бүтүн әсас элементләр вар. Бурада апарылан кеоложи кәшфијјат ишләри 151 адда сәнәјә еһтијатынын олмасыны сүбүт етмишидр. Фајдалы газынты еһтијатларына көрә Чин дүнјада үчүнчү јери тутур. Енержи дашыјычыларынын - нефт, көмүр, тәбии газ, уран вә с.-нин еһтијатлары чоһ дәгиг мүәјјән едилмишидр. Мәсәлән, даш көмүр еһтијатлары 1 трлн. 2,49 млрд. тондур. Дәмир филизи еһтијатлары 46,35 млрд. тондур. Бир сыра әлван метал - волфрам, синк, молибден, чивә вә с. еһтијатларына көрә Чин дүнјада лидерләр сырасындадыр. Надир металлара кәлдикдә исә, бу еһтијатлара көрә Чин дүнјанын бүтүн өлкәләрини габагламышдыр.

Чиндә јерләшән 23 объект дүнјанын тәбии вә мәдәни ирсинә дахил едилмишидр.

Бунлар ашағыдақылардыр:

1. Чин сәдди (1987-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

2. Гугун (1987-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

3. Синантропун Чжоукоудјан дајаначағы (1987-чи илдә ЈУ-

НЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

4. Тсин Шихуан мәгбәрәси (1987-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

5. Дунхундақы Могао мағарасы (1987-чи илдә ЈУНЕСКО-нун дүнја ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

6. Тајшан дағлары (1987-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

7. Хуаншан дағлары (1990-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

8. Улинјуанын мәнзәрәли рајону (1992-чи илдә ЈУНЕСКО-нун дүнја ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

9. Тсзүјүчжәјгоунун мәнзәрәли рајону (1992-чи илдә ЈУНЕСКО-нун дүнја ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

10. Хуандунун мәнзәрәли рајону (1992-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

11. “Бишушанчужуан” курорт јери (1994-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

12. Тсзүјүфуда Конфутсинин маликанәси, мә’бәди вә гәбри. (1994-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишидр).

13. Уданшан дағларынын гәдим мә’марлыг ансамблы (1994-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфин-

дөн Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

14. Потала сарајы (1994-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

15. Лушан дағлары (1996-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

16. Лешан буддасы (1996-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

17. Гәдим Литсзјан шәһәри (1997-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

18. Гәдим Пинјао шәһәри (1997-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

19. Сучжоуда гәдим бағ (1997-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

20. Пекиндә Сәма мә'бәди (1998-чи илдә ЈУНЕСКО-нун дүнја ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

21. Пекиндәки Ихејуан паркы (1998-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

22. Уишан дағлары (1999-чи илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

23. Датсзудақы даш барелјеф (1999-чу илдә ЈУНЕСКО-нун Дүнја Ирси Комитәси тәрәфиндән Дүнја ирси каталогуна дахил едилмишдир).

ЧИН ЫКМӘТИ

Әсл сәһв одур ки, өз көһнә сәһвләрини дүзәлтмәјәсән.
***

Ләјәгәтсиз адамла данышан сөзүнү итирәрсә, ләјәгәтли адамла данышмајан инсанлығыны итирәр.

***

Әсл уstad о адамдыр ки, көһнәјә сөјкәниб, јенини кәшф едир.

***

Сүһ тездән доғулан ахшамадәк һәгигәти, дәрк етмәлидир.

***

Әмәлә чеврилмәјән билик әзабдыр.

***

Биликсиз ағыл ағылсыз биликдән јахшыдыр.

***

Һөрмәтсиз јүксәк вәзифәдән вәзифәсиз јүксәк һөрмәт гижмәтлидир.

***

Елә сөз де ки, сонра далынча чата биләсән.

***

Варлы адамын гоһуму да чоһ олур, гоншусу да.

***

Гисмәт газанчдан бәрәкәтлидир.

***

Ата-анаја инчиклијини дә елә билдир ки, тәшәккүр ки-ми сәсләнсин.

***

***

Инсанлыга хидмәт етмәјән мүгәддәс руһа нечә хидмәт едәр?

***

Һәр чичәк мејвәјә чеврилмир.

***

Бәјәнмәдијин бир шеји башгасына бәјәндрмә.

***

Јаманлығын әвәзи јахшылығырса, бәс, јахшылығын әвәзи нәдир?

***

Әзаба дөзмәјин өзү дә бир нәчабәтдир.

***

Әввәл өзүн инан, сонра инандыр.

***

Бөјүк мәгсәдә чатмаг истәјирсәнсә, хырда нөгсана дөзмәли-сән.

***

Инсан јолу ахтарыр, јол инсаны ахтармыр.

***

Јүз сөз бир фикри ачмырса, сусмаг даһа јахшыдыр.

***

Кәнчликдә гадынлардан, камилликдә һөчөтдән, гочалыгда хәсисликдән горун.

***

Хејирин архасынча бах, зијана арханы көстәр.

***

Билмәк үчүн фикирләшмәкдән чох фикирләшмәк үчүн бил-мәк лазымдыр.

***

Гочалара һөрмәт едән өз кәләчәјинә һөрмәт едир.

***

Көјлә јерин бир иши вар.

***

Өзүнү дәрк етмәдән башгаларыны дәрк едә билмәзсән.

***

Сују бәјәнмәјән балыг - тавада бишәр, мешәни бәјәнмәјән шир - гәфәсә дүшәр.

***

Мүдриқ адам данышанда да, сусанда да сечилмәлидир.

***

Инсан мүдриқлик зирвәсинә чатандан сонра баша дүшүр ки, һәлә чох шеј өјрәнмәлидир.

***

Мәзмун оlanda сөз дә мәзмунлу олур.

***

Гајнар газанда буз ахтарма.

***

Јахшы данышмаг һәр шеји демәк дејил.

***

Од истәјән түстүсүнә дә дөзмәлидир.

***

Һарадан кәлдијини билмәјән һараја кетдијини дә билмәз.

***

Гырмызы сөз гызармыш үздән јахшыдыр.

***

Бөјүк дәнизин бөјүк кәмиси олур.

***

Мүдриқлији әввәл өзүндә ахтар.

***

Јахшылыг етмәк үчүн дә әмәлли-башлы дүшүнмәк лазымдыр.

***

Көз башгаларына бахыб өзүнү тапмаг үчүндүр.

***

Әввәл күчүнү өјрән, сонра јүкүн ағырлығыны.

***

Гадын сәрв ағачы кими кезәл вә дөзүмлү олмалыдыр.

***

Мүәллимин јахшы олмағы аздыр, кәрәк шакирд да јахшы олсун.

***

Кәләчәјини дүшүнмәјәни бу күн чәзаландырыр.

***

Натәмиз адамын тәмиз сөзү дә чиркаб гоһујур.

РЕЗЮМЕ

В данной книге рассматривается довольно широкий круг вопросов, связанных с экономическим развитием Китая за последние 25 лет. Успехи, достигнутые КНР по своим масштабам и значимости – новое явление в мировом экономическом развитии. В этой стране, население которой составляет 1 миллиард 300 миллионов человек, реформы осуществлялись без социальных потрясений.

Автор, на базе богатейших аналитических, информационных и статистических материалов анализирует важнейшие показатели развития КНР, принципиальные особенности экономических реформ, их основные направления.

На базе сравнительного анализа исследуются такие вопросы как, государство и экономика, аграрные преобразования, денежно-кредитная политика и ее связь с экономическим ростом. Особое внимание уделяется социальным аспектам реформ, решению проблем занятости. Подробно рассматриваются вопросы экономической безопасности государства, регионального развития, урбанизации и т.д.

В целом, книга дает богатейшую информацию о факторах и путях реализации реформ, которые дали возможность китайскому народу совершить "экономическое чудо". Книга будет полезной для специалистов, читателей, которые интересуются вопросами мировой экономики, экономического развития Китая

RESUME

This book is covering a wide range of problems concerning China economic development for the last 25 years. The scale and importance of China progress is a new phenomenon in world economic development. The country with total population of 1,3 billion succeeded to realize reforms without social shock.

The author basing on a number of analytical, information and statistical materials is analysing the most important indicators of China development, the special features of economic reforms, their major direction.

Using comparing analysis he researches such questions as state and economy, agrarian reforms, monetary policy and its link with economic growth. The special attention is paid to social aspects of reforms, the ways to solve unemployment problem. He thoroughly considers the questions of state economic security, regional development, urbanization and etc.

As a whole, this book serves as a rich source of information on ways and factors of reforms realization that gave a people of China an opportunity to create an economic "miracle". This book will be useful for specialists and ordinary readers that have a scientific and practice interest in world economy and China economic development.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш	5
Бөшөр сивилизасијасынын гәдим дијары	11
Игтисади ислаһатларын атасы Ден Сјаопин феномени	34
Чинин инкишаф моделинде радикалыга јол верилмәмишдир	54
Дүшүнүлмүш "ачыг гапы" сијасәти вә игтисади инкишаф	71
Чин өзүнүн әрзаг тәһлүкәсизлијини мүвәффегијәтлә һәлл едир	99
Пул-кредит сијасәти сәсиал-игтисади инкишафа јөнәдилмишдир	119
Ислаһатлар мәшгуллуг вә сәсиал-тә'минат проблемини һәлл етмәјә имкан верир	138
Урбанизасија проблемләри дигтәт мәркәзиндәдир	156
Регионал инкишаф милли мәнәфеләр, игтисади тәһлүкәсизлик бахымындан тәнзимләнир	165
Азад игтисади зоналар күчлү инкишаф факторудур. Бөјүк Чин сәдди вә Баш каналдан сонра нөвбәти мө'чүзә	185
Гәдим Ипәк јолунун бәрпасы республикамыз үчүн даими капиталдыр	196
Чин игтисади тәһлүкәсизлијини тә'мин едән өлкәдир	207
Харичи бәрчлардан сәмәрәли истифадә олунур	218
21-чи јүзиллик тәк бир гит'әјә мәнсуб олмајацагдыр. (Маһатһир Моһамад)	233
Коррупсијаја гаршы системли мүбаризә өлкәнин имичинә мүсбәт тә'сир кәстәрир	252
Чин кәләчәјә аддымлајыр	256
Чаһана бөјүк сымчрајыш. Ајда да Чин дилинде данышачаглар?	266
Дунја өлкәләринин инкишаф сәвијјәсинин дәјишилмәси мејлләри: Реаллыг вә перспективләр	274
Нәтичә әвәзи.	291
Чин өлкәси барәдә бә'зи енциклопедик мә'луматлар	307

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	5
Древний край цивилизации.	11
Феномен Дэн Сяопина - отца экономических реформ.	34
Китайская модель развития - прогресс без радикализма.	54
Обдуманная политика "открытых дверей" и экономическое развитие.	71
Китай удачно решает вопросы своей продовольственной безопасности.	99
Денежно-кредитная политика направлена на социально-экономическое развитие.	119
Реформы решают проблемы занятости и социального обеспечения.	138
Проблемы урбанизации в центре внимания.	156
Региональное развитие регулируется с позиции национальных интересов и экономической безопасности.	165
Свободные экономические зоны - сильные факторы прогресса. Очередное чудо после Великой Китайской стены и Главного канала.	185
Восстановление древнего Шелкового пути - постоянный фактор прогресса.	196
Системный подход к проблеме экономической безопасности дает свои результаты.	207
Эффективное обслуживание внешних долгов.	218
XXI столетие не будет принадлежать одному континенту.	233
Системная борьба с коррупцией поднимает имидж государства.	252
Китай шагает в будущее. Новое явление в мировом экономическом развитии.	256
Прыжок во вселенную.	266
О тенденциях изменения уровня экономического развития стран мира на рубеже столетий.	274
Вместо заключения.	291
Некоторые энциклопедические сведения о Китае.	307

CONTENTS

Introduction	5
Ancient land of civilization	11
The phenomenon of Den Syaopin - the father of economic reforms	34
The Chinese model of development - the progress without radicalism	54
The detailed "open doors" policy and economic development	71
China successfully solves problems of food safety.	99
The monetary and credit policy is directed on social and economic development.	119
Reforms solve problems of employment and social security	138
Problems of an urbanization in the centre of attention	156
Regional development is planned from a position of national economic safety.	165
Free economic zones - strong factors of progress and another miracle after the Great Chinese Wall.	185
Restoration of an ancient Silk way is the invaluable opportunity for our republic.	196
China is the state providing the economic safety	207
Effective utilization of external debts	218
XXI century will not belong to one continent	233
System struggle against corruption lifts image of the state	252
China walks in the future	256
The science is the new phenomenon in world (global) economic development.	274
There is a real base for optimistic prognosis.	291
Some encyclopedic data on China	307

Корректору Х.Әлијева
Операторлар Ш.Вәлијева А.Әһмадова
Компүтер тәртибатчысы Е.Нүсөјнов

Јығылмаға верилмиш 15.02.2001. Чапа имзаланмыш 04.04.2001.
Формат 60x84 1/16. Физики ч/в. 20.0 Шәрти ч/в. 18.60.
Сифариш 19. Тираж 1000.

Китаб һазыр формадан
"Тәфәккүр" Нәшријат-Полиграфіја Мәркәзиндә
чап олунмушдур.

Мәркәзин үнваны: 370108. Бақы, Дәрнәкүл,
Ағасадығ Кәрајбәјли, 30/97.
Тел.: 62-65-44; Моб.: (850) 323-10-44

